

હંસ પ્રકાશન ડેપો

શ્રી ચારુચન્દ્ર વંશોપાધ્યાય કૃત

અભિનવ નવલકથા

સંગમ

: અનુવાદક :

રમણલાલ સોની

મૈત્રેય, વિપ્રહાસ, સાવકી મા, સ્વામી, કાશીનાથ, શેષપ્રસન્ન,
નૈતિકદમ્પતી, પ્રજ્ઞાતકિરણો, ગિરિબાલા, વરમાળા, ગુપ્તધન, ગોરા,
ચિત્રામૃતસલા, હાસ્યકૌતુક, વિજ્ઞાનબાણ, મેધધનુષ, લાલ પડછાયા,
પૂલશાયા વગેરેના અનુવાદક.

હંસ પ્રકાશન

વોર્લ્ડ એન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ લિમિટેડ

૬ રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, કલ્યાણદેવી, મુંબઈ ૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમેરિકા
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૬૮-૬૪

૬૧૫૭:૩

કિંમત રૂ. ૩-૧૨-૦

પ્રથમ આવૃત્તિ. ૧૯૪૮

મુદ્રક : શ્રી. મણીલાલ જગનલાલ નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, બીકાનર રોડ
અમદાવાદ.

અધ્યાક્ષક : રમણલાલ સોની, સરદ કાર્યાલય, મોરબી.

આ વાર્તાનું મૂળ કથાવસ્તુ પરમ પૂજનીય કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે લેખકને આપેલું, અને એ વસ્તુ પરથી, કવિવરની જ પ્રેરણા લઈને લેખકે આ વાર્તા લખેલી. લેખકે પોતે મૂળ બંગાળી ગ્રંથમાં આ હકીકતની કૃતજ્ઞતાપૂર્વક જાહેરાત કરી છે.

કવિવરના આશીર્વાદ પામેલી આ વાર્તા ગૂજરાતી વાચકવર્ગમાં ખૂબ આદર પામશે એવો મને વિશ્વાસ છે.

૩-૫-૧૯૪૮ મોડાસા.

અનુવાદક

રમણલાલ સોનીનાં અન્ય પુસ્તકો

શ્રીકાન્ત ભાગ ૧-૨-૩-૪	શરદબાણુ કૃત
વિપ્રદાસ	"
સ્વામી	"
કાશીનાથ	"
નવીના (શિષ્યપ્રશ્ન)	"
શરદવાણી	"
શરદવંદના	"
સાવકો મા	"
અનુરાધા	"
શુભદા	"
શરદબાણુની બાલવાતો	"
નગરલક્ષ્મી	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત
ગિરિબાલા	"
વરમાળા	"
મુક્ત યત્ર	"
ઝોરા ભાગ ૧-૨	"
ચિરકુમાર સભા	"
હાસ્યકીર્તુક	"
ઝોખેર વાલિ	"
દુઃખાન્તી	"
મેધપત્રુષ	રશ્મિન નવલકથા
વિજ્ઞાનબાણુ	એચ. જી. વેલ્સ કૃત નવલકથા
સીતાવનવાસ	ઈશ્વરચંદ્ર વિલાસાચર
ચક્રાંતલ	"
રાજકલાની	અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર
ભાગવત કથામંગલ
ઉપનિષદ કથામંગલ
રામાયણ કથામંગલ
મીનાક્ષી	ફ્રેન્ચ નવલકથા
કલકથા	બંગાળી નવલકથા
શિશુભારતી અંબાળા...	૭ ચોપડીઓનો પહેલો સેટ
...	બીજો સેટ
શિશુસંસ્કાર અંબાળા	૫૨ ચોપડીઓનો પહેલો સેટ

ગુજરાતના કલાન્યૈતિર્ધર
સ્તિગ્ધકૃત્ય

શ્રી રવિશંકર રાવળને

હર તથા લાયબેરીઓ માટે વસાવવા લાયક પુસ્તકો

ગાંધી-સાહિત્ય

ગાંધીજીના સમાગમમાં : સંપાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના આશીર્વાદ સાથે. કિં. રૂ. અઢી
ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા : લે. કુ. મ્યુરિએલ લેસ્ટર અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ
શ્રી. પ્યારેલાલની પ્રસ્તાવના સાથે. કિં. રૂ. એ

ગાંધીજીના જીવન પ્રસંગ : મીલી ગ્રેહામ પોલાક અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

દીનબંધુ એ કુંઝની પ્રસ્તાવના સાથે ખીજી આવૃત્તિ કિં. રૂ. સવાએ
પુણ્યલોક ગાંધીજી : સંપાદક અને અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

શ્રી. મણેશ વાસુદેવ માવલંકરની પ્રસ્તાવના સાથે કિ. રૂ. સવાચાર
હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા : લે. આચાર્ય કૃપલાની.

અનુવાદક ચંદ્રશંકર શુક્લ.

કિં રૂ. એક

અભિજાત કથા—સાહિત્ય

પ્રભુત્વ ધન : મેરી કોરેલી : અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિં. રૂ. ત્રણ
કામ અને કામિની : લેખિકા : પ્રેમા કંઠક : અનુવાદક : કુંકુત રાવળ
ભાગ ૧ લો રૂ. ૨૦ અને બીજો રૂ. ૩૦

પુલકશય્યા : ચાર્લ્સન્ડ્ર વ્હોષાધાય : અનુવાદક રમણલાલ સોની કિં. રૂ. ત્રણ
પત્થરોનો સાદાગર અને બીજી વાતો : લે. પદ્મિત સુદર્શન.

અનુવાદક : મિસ્ત્રીન

કિ. રૂ. ત્રણ

એ નવલકથા : લીઓ ટૉલ્સ્ટોય અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ કિં. રૂ. અઢી
કોની બહેન ? અને બીજી વાતો : લીઓ ટૉલ્સ્ટોય.

અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ

કિ રૂ. સવા એ

મૂંગા સેવક : લે. ચંદ્રશંકર શુક્લ ગાંધીજીને પ્રિય એવી અંગ્રેજી નવલકથા
'સર ગોબી' ને આધારે, કિં. રૂ. દોઢ

ચિંતનપ્રધાન—સાહિત્ય

ગી. ર્શન : લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિ. રૂ. સાઠત્રણ

હિંદુ ધર્મ : લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુ. : ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિં. રૂ. સવાચાર

વૃંદની વિચારધારા : લે. રાધાકૃષ્ણન અનુ. ચંદ્રશંકર શુક્લ. કિ. રૂ. સવાએ

મહાભારત : લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ કિ. રૂ. એ

વોરા એન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ લિ.

૩, રાઉડ બિલ્ડીંગ કાલબાદેવી. રોડ, મુંબઈ ૨

सं ग म

श्री आरुचन्द्र वंदीपाध्याय

તે દિવસે કોલેજમાં એક પ્રોફેસર ગેરહાજર હતા. તેથી બુનિ-
યર બી.એ. ના છોકરાઓ રજા મળી થઈ સમજી, નાનાં નાનાં
જૂથોમાં વહેંચાઈ શેરબદાર કરવા લાગી ગયા હતા. એવામાં
અચાનક એમના હિસાબ પર ઠંડું પાણી રેડી, કાંઈ બીજો પ્રોફેસર
એમના વર્ગમાં આવી ઊભો. એને જોતાં જ બધો ધોંધાટ એકદમ
શમી ગયો. હમણાં તેઓ બહુવાવનું શરૂ કરશે એમ સમજી બધા
છોકરાઓ પોતપોતાની જગ્યાએ જઈને બેસવા લાગ્યા. પરંતુ પ્રોફે-
સરે ખારણામાં ઊભા રહીને જ કહ્યું: ‘ગૃહસ્થો, જરા ઓછો અનાજ
કરો તો સારું.’ જોડેના ચોરડામાં અમારાથી ધામ ચર્ચ થકતું નથી.’

પ્રોફેસરના ગયા પછી, ફરી પાછો ચોરડામાં અવાજ શરૂ થઈ
ગયો, પણ પહેલાંના જેવો નહિ.

એક જગ્યાએ સૌથી વધારે હોડ થઈ હતી. તેનું કેન્દ્ર હતો
એક છોકરો. તેનું નામ રજત. તેના પહેરવેશ પરથી જ દેખાઈ
આવતું હતું કે એ ખૂબ પૈસાદાર પિતાનું ફરજન હતો. ધોબીના
ધરતી કડકડતી ઇસ્તરીવાળો આસમાની જાસો તેણે પહેર્યો હતો,
જામાના કડ્ડ અને છાતીની પટી ચમકદાર અને ચકકડ હતી, એમાં

હીરાગઢિત સોનાનાં ખટન હતાં. એના રેશમી રૂમાલ અતરની બધથી સુવાસિત હતા.

રૂપાની જરીથી ભરેલા એના જોડા હતા; છોકરાનો રંચ બહુ ગોરો નહોતો, પણ ટાપડીય અને તેલકુનેથી બહુ ઊગળો દેખાતો હતો. તેની પેનનિશને ચાંદીની કિલ્લપ હતી, અને ફાઉન્ટન પેનને સોનાની કિલ્લપ હતી. તેની ચોપડીઓ, નાટો વગેરે બધું જ સફાઈ બંધ હતું, અને બધું તે ફક્કડ રીતે બેન્ય ઉપર ગોઠવીને મૂકતો. જરા પણ ઠાઈ ચીજ આઘીપાછી થાય તો તે તરત જ તેને પાછી બરાબર ડેકણે મૂકતો. એની બોલચાલ ને રૂવાય બધું એવું હતું કે એના વર્ષના છોકરાઓએ એને 'બામુ'નો ખિતાબ આપ્યો હતો, અને એ નામે જ તે ઓળખાતો હતો. ઘણાએને તો એના નામની પણ ખબર નહોતી. પણ તેઓ 'બામુ' કહીને એને ઓળખતા. જમાઈ રાજ પહેલી વાર સાસરે જતા હોય એવો તે દરરોજ ખનીડીને કોલેજમાં આવતો.

પરંતુ કેવળ પોતાની બાણીરીને લીધે રજત પોતાના સહાધ્યાયીઓમાં બદલીને નહોતો ગયો. તેનો સ્વભાવ બહુ માનણુ હતો, તેની વાત કરવાની રીત બહુ ખરસ હતી; તેની વર્તણૂકમાં, તેને ધન્યો લેશ માત્ર પણ ગર્વ હોય એવું કશું નહિ. ભણવા ગણવામાં પણ તે ખતીસો હતો, અને પોતાની શુદ્ધિનો પરચો પણ તેણે દેખાડ્યો હતો. આથી તે વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય બની ગયો હતો. એક જીગ્ન મુશ્કેલી લીધે પણ રજત પોતાના સહાધ્યાયીઓનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચતો અને તેમનામાં વિરમય અને આનંદી લાગણી પેદા કરતો. તે શુભ તે તેનો દરિયા અને વાર્તા લખવાનો શોખ. તે લખાઈ દરરોજ કોઈ પ્રદેશ કે છોકરાના ચહેરા વિષે, કે એવી કોઈ વ્યક્તિગત ટેવ કે ખોટ વિષે કુશલ વ્યવસ્થા કે વાર્તા લખીને લાવતો, અને વર્ષમાં મુગ્ધ શ્રોતાએને વાંચી સંજળાવતો. સહા-

ખ્યાલીઓના આમલથી તે તેમના બાઈઓ, ખહેને કે સંબંધીઓનાં લગ્નની કવિતાઓ જટ દઈ ને લખી આપતો. સહાખ્યાલીઓનાં લમભાં તેની શાયરીની ખ્યાતિ થતી અને છાપેલી પત્રિકાઓ દ્વારા તેની વાહવા બોલાતી. તે પછી તો તેનાં લખાણો જાણીતાં માસિકપત્રોમાં નિવ-મિત છપાવા માંડ્યાં હતાં, એટલે તો રજત સૌના સન્માનનું પાત્ર બની ગયો હતો.

પ્રેક્ષકના આવવાથી ટાળું જરા વિખરાતાં રજતને બીજી તરફ નજર કરવાનો વખત મળ્યો. તેણે જોયું તો ઓરડામાં એક ખૂણે પાછલી પાટલી પર માથું ઢાળીને એક છોકરા નિરાંતે બેઠો હતો. તેને નિરાંતે બેઠો જોઈ રજત હસીને બોલી બેઠો:

‘પેલો કાણ છે ? ખરાં બેઠો છે !’

તેનો દોસ્ત ખજેન બોલી બેઠો : ‘એ તો પેલો પૂર્ણ છે !’

રજતે હસીને કહ્યું : ‘આજે કયો વાર થયો ? સોમવાર ને ? હાં, બગાચર, આઠસાહેબ શનિવારે સાસરે ગયા હશે ! કાઠની પાસે તપખીર છે ?’

જોતજોતામાં સૌને ગમતનો આહવાસ મળી ગયો, અને તપખીરની દાખલી કેદના અજવામાંથી નીકળીને એક હાથથી બીજો હાથ થઈ રજતના હાથમાં આવી પહોંચી.

રજત ધીરથી બેઠીને પૂર્ણની સામે જઈને બેઠો; પછી એક કાગળના ટુકડા ઉપર થોડી તપખીર ઢાલીને, તેણે હળવે રહીને કાગળ પૂર્ણના નાકની નીચે ધર્યો.

પૂર્ણ નિરાંતે બેઠોના લાંબા શ્વાસ લેતો હતો. તપખીર એના શ્વાસની સાથે એકદમ એના નાકમાં પહોંચી ગઈ. રજત તે જ ધડીએ ત્યાંથી ખસી ગયો, અને દૂર જઈને બેસી પડી, જાણે કશું જ નાથતો ન હોય એવી સુખસુખ કરી બેઠી દિશાએ જોઈ રહ્યો.

પૂર્ણની ગુલાબી લાંબ જડી મધ, એ તો જાણે કીક, પણ બિચારો જીંદા ખાઈ ખાઈને મરી ગયો. એની દુર્દશા જોઈ ઓખો ઓરડો પીમા હાસ્યના ગણગણાટથી બરાબ ગયો.

રજત પોતાના વિજયના ગર્વથી સૌના આગેવાન હોવાનો આત્મસંતોષ અનુભવી રહ્યો હતો. એવામાં ઓચિંતાની તેની નજર ઓરડામાં એક બીજા પૂણા પર પડી. વર્ગના તમામે તમામ છોકરા રજતના આ રસિકતામાં લાગ પડાવી રહ્યા હતા ને ઉલ્લાસ અતાવતા હતા, પરંતુ માત્ર એક છોકરો એક પૂણામાં બેઠો બેઠો એકચિતે નોટમાં કંઈક લખી રહ્યો હતો. એ રડામાં આટલો હાસ્યવિનોદ ચાલી રહ્યો હતો, પણ એ તરફ તેટલું જરાયે ધ્યાન નહોતું.

રજતને જોમ સૌ ઝાળખતા, તેમ આ છોકરાને પણ વર્ગના બધા છોકરા ઝાળખતા હતા. તે ઉઘાડા પગે નિશાળમાં આવતો, તેનાં કપડાંમાં થીંગડાં ચોખ્ખાં દેખાતાં; તેનાં જ્વો ઘેર જ ધોઈ નાખેલો હતો. તે કેવળ જ્વો જ પહેરતો—ચાંદર કે બેશ કાંઈ ન મળે! તાપ પડે કે વરસાદ પડે પણ કદી એના માથા પર કાંઈએ છત્રી જોઈ નહોતી. એની ચાલમાં ધૈર્યની અંચળતા નહોતી. એના શરીરનો રંગ ગોરા હતો. પણ દુઃખને લીધે તેનું નૂર ઉડી અથેલું લાગતું હતું. એનો દુઃખનો ચહેરો ગરીબાઈની પ્રતિમા સગો હતો. પરંતુ એની આંખો જગરા મારતી હતી. એની રીતભાતમાં લેણ પણ સંકેત કે ચડકાટ નહોતો. તે બોલતો બહુ થોડું, પરંતુ એ થોડાબોલાપણામાં દીનતા નહોતી; તેનો પહેરવેશ અતિ સાધારણ હતો, પણ એમાં ગરીબાઈની મલિનતા નહોતી—એ સાધિકાં ને થીંગડાંવાળાં કપડાં પહેરતો એ બાલે, પણ એને મેલાં કપડાં પહેરતો કાંઈએ કદી પણ જોયો નહોતો. છોકરાઓ એને વધારે તો એથી ઝાળખતા કે એણે મેટ્રિક અને પ્રિવિસનો પરીક્ષાઓ સારી રીતે પાસ કરીને શિષ્યવૃત્તિ મેળવી હતી.

એનું નામ શિશિર હતું.

શિશિર ખીજગોની સાથે બહુ ઓછું બળતો, ખેલતો પણ બહુ થોડું—વખતે કાઈ અપમાન કરીને પોતાના દરિદ્રતાના ગર્વને ખાંડત કરે એની તેને ખીજ હતી. રજતના તો પડછાયે પણ એ ઊભો રહેતો નહિ. એનાથી એ ખૂબ છોટો રહેતો—દારણુકે રજતની દશા તેના કરતાં બરાબર ઊઘટી હતી. રજત ધનના આડંબરની સાક્ષાત મૂર્તિ હતો, તેવી રીતે શિશિર શૂન્ય દરિદ્રતાની મૂર્તિ હતો.

રજતને વર્ગના તમામ છાત્રાઓના પ્રેમ સન્માનમળ્યા હતાં, અને તે વર્ગનું કેન્દ્ર બની ગયો હતો. પરંતુ આ એક છાત્રાને તે પોતાની તરફ ખેંચી શક્યો નહોતો. આથી રજત શિશિર તરફ બહુ માનની વૃત્તિ દાખવતો નહિ. જ્યારે આખો વર્ગ ઉત્સાહમાં આવી રજતની રસિકતામાં ભાગ પડાવતો હતો અને એને આખા વર્ગમાં પ્રધાનપદે સ્થાપી દેતો હતો, ત્યારે શિશિર તેની સામું થે જોતો નહોતો.

રજતથી આ સહન થયું નહિ. શિશિરની સામે દટાણથી જોઈ ક્રૂર હાસ્ય કરી, તેણે પોતાની ભક્તમંડળીનું પોતાના તરફ ખાન ખેંચી કહ્યું: 'દિવો તો ખરા બંગાળનું લાયકા કેવા ડાલા છાત્રા પાકે છે!'

રજતની ભાષા અને ખેલવાના ઢંગ જોઈ બધા છાત્રા મોટેથી ખડખડ હસી પડ્યા.

બધાની હાસ્ય કે ઉપરવટ જઈને કાશિદાસ સન્માનસૂચક ગંભીર સ્વરે ખેલી ઊઠ્યો : 'નહિ. નહિ, એની મસ્કરી કરવી યોગ્ય નથી. એની પાસે ચોપડી નથી, અને ચોપડી વેચાતી લેવાના પૈસા નથી. એટલે એ બધી ચોપડીઓની હાથે નકલ ઉતારી લે છે. અત્યારે પણ એ નકલ ઉતારે છે. "

જરીઆઈની આ અતિ કઠિન તપસ્યા તરફ કલિદાસની લાગણી જોઈ સૌને ખૂબ લાગી આવ્યું.

રજતે નવાઈ પામી, ઘડીબર શિશિરની સામે નજર કરી લઈ, કલિદાસને પૂછ્યું : ‘આવી રીતે શું એ બધી ચોપડોઓની નકલ કરવાનો ?’

કલિદાસે માત્ર માથું હલાવી મૂગો જવાબ દીધો : ‘હા.’

રજતે કહ્યું : ‘તો ચાલોને, આપણે બધા ભેગા થઈ ફાળા કરી એને ચોપડોઓ લાવી આપીએ !’

કલિદાસે કહ્યું : ‘એવી રીતે બીજા માગીને એ કશું નહિ લે. અમારા ઊત્સાહમાં જ એ રહે છે. અમે કહ્યું કે અમે તારી પાસેથી કંઈ જાડું જાડું લેવાના નથી—સોડું અને પાયખાનાનાં વચમાં એક અંધારી ઓરડીમાં એ પડી રહે છે. એ ન રહે, તો એવી ઓરડોમાં બીજું કંઈ રહેવાનું નહોતું, ઓરડી ખાલી જ પડી રહેવાની હતી—તોયે એ તો એનું જાડું આપે કે ને ત્યાં રહે છે.’

અંજેન પેસાદારનો દીકરો હતો. તે રજત અને શિશિર બંનેની વચ્ચે રક્ષાનો હતો. તે વીસ રૂપિયે વારનું કપડું પહેરતો હતો, અંજો તેહકુલેક લગાવતો, ઊંચામાં ઊંચી જાતના કીમતી જોડા પહેરતો; પરંતુ એનાં લુગડાં મેઝાં રહેતાં, જમમાં પરસેવાના ડાઘા ને ગંધ હતી, જોડા આખા દેશની ધૂળ ને કાદવથી ખરડાયેલા હતા. એની બુદ્ધિ પણ એવી હતી. હતી તોયે પણ પોતે આજસુનો અવતાર હતો, એટલે બુદ્ધિને વાપરવી જોઈએ તેમ વાપરતો નહોતો.

કલિદાસની વાત સાંભળીને તે બોલી ઊઠ્યો : ‘અસહ્ય મૂખ !’ અંગાળીમાં વળી ફેટલી અક્કલ હોવાનો હતી ! જાડું આપતું જ છે, તો પછી કંઈ સારી રૂમમાં સગવડ કરતાં શું થાય છે !’

હાલિદાસે કહ્યું: 'પણ સારી રૂમનું પધારે જાડું આવવું ક્યાંથી લાવીને ? માત્ર પંદર રૂપિયા સ્કોલરશિપના આવે છે. અને સાંજે એક કલાક એક ટયુશન કરે છે એના આઠ રૂપિયા આવે છે. તેમાંથી દર મહિને દસ રૂપિયા કોઈ વનમાલી દાસને મોકલે છે— મનીઓર્ડરની રસીદ પાછી આવેલી જોઈ છે. બાકી રહ્યા તેર રૂપિયા, તેમથી જો એનો ખર્ચો ચલાવે છે.'

ખજેને પૂછ્યું: 'એનું સગું વહાલું કોઈ નથી શું ?'

હાલિદાસે કહ્યું: 'જો ખબર નથી. એ કશું કહેતો નથી, અને કોઈ કદી એને મળવા દરવાયે આવતું નથી, કદી એના નામે કાગળ પત્રયે આવતો જોયો નથી. માત્ર દર મહિને વનમાલી દાસની સહી-વાળી મનીઓર્ડરની રસીદ આવે છે. શિશિર આઠાણુ છે, એટલે વનમાલી દાસ એનો સગો નથી એ નક્કી.'

આખો વર્ગ સ્તબ્ધ બની ગયો. અત્યાર સુધીનો હામ્યકલોહ કોઈ અનિવર્તનીય દુઃખની છાયામાં ઢંકાઈ પડ્યો. શિશિર કેવળ મરીબ છે એટલું જ નહિ, તેનું સગુંવહાલું પણ દુનિયામાં કોઈ નથી, તે સ્નેહીસંબંધી વિનાનો એકલો અટૂલો છે !—આ ખ્યાલે સૌને વીધી નાખ્યા.

આખો ઓરડો એકદમ શાંત બની ગયો એ જોઈ શિશિર ઘડીક નોટમાંથી માથું જોડ્યું કરી ચારે તરફ નજર કરી. તેના મનથી કે કોઈ પ્રોફેસરના આવવાથી સૌ શાંત થઈ ગયા નહ. પરંતુ કેટલા પ્રોફેસર ન દેખાવાથી, અને બધાએને પાતાની તરફ વિરમયજરી નજરે જોઈ રહેલા જઈ તેણે કરી માથું નીચું ધાડ્યું, અને લખવામાં મન પડેલ્યું. પારદાના મનની હાલતનો વિચાર કરવાનો એને વખત નહોતો.

ધીરે ધીરે બીડમાંથી રસ્તો કરીને રજત શિશિરની તરફ

આલ્યો. એ જોઈ કાલિદાસે એકદમ આગળ આવી રજતના ખભા પર હાથ મૂકી એને રોકીને કહ્યું: 'જો રજત, એની મશ્તરી કરવાની નથી !'

રજતે કાલિદાસનો હાથ ખસેડી કહ્યું: 'હું એવો જંગલી નથી !'

રજત આગળ વધ્યો. બધા નવાઈ પામી રજતની સામે જોઈ રહ્યા. સૌને બધ હતો કે રજત શીખર શું કરી બેસશે !

રજત ધીરેથી જઈને શિશિરની સામે ગમ્મો રહ્યો.

શિશિરે નોટમાંથી ગરુ જોઈ જરા હસીને કહ્યું: 'આપ શું જોઈ રહ્યા છો ?'

રજતે બેન્ચની સામેથી હાથ લંબાવી શિશિરના ખભા પર મૂકી કહ્યું, 'આપણે સાથે લણીએ છીએ, આપણે મિત્રો છીએ. આપણામાં કોઈ 'આપ' નથી, કોઈ 'મશાય' નથી, કોઈ 'જુહુદમ' નથી. તું શિશિર મારો મિત્ર, હું રજત તારો—'

બોલતાં બોલતાં અટકીને રજત હસતે મોઢે શિશિરના મોં સામે અર્થભરી ગિચાસુ નજરે જોઈ રહ્યો.

શિશિર લખવાનું રહેવા દઈ, હસતે મોઢે ગડીને ગમ્મો થયો અને રજતનો હીરાની વીંટીવાળો કામળ હાથ પોતાના હાડપિંજર જેવા કઠોર હાથમાં પકડીને બોલ્યો: 'હું, રજત મારો મિત્ર છે, પણ રજત લાંબો વખત મારા જેવા ગરીબનો મિત્ર રહી શકે નહિ.'

આગળ કંઈપણ બોલ્યા વગર રજત બેન્ચ કરીને શિશિરની પાસે જઈને બેઠો, અને શિશિરે હેડી મુકેલી કદમ હાથમાં ઉપાડી લઈ બોલ્યો: 'તો તું જરા ખસ. તું ક્યારેનો લખલખ કરે છે—હવે મને થોડું લખવા દે. મારા અક્ષર બહુ ખરાબ નથી, તને વંચાશે'

શિશિરે બહરાઈને કહ્યું: 'ના, ના, આપે કશી તકલીફ લેવાની જરૂર નથી, હું—'

રજતે પોતાને રોકવા લાંબા ચથેલા શિશિરના હાથને ખાળી, તેની સામે મોં કરી કહ્યું: 'પાછું આપ? આવી જ કે તારી દોસ્તી!'

શિશિર મનમાં સંકાપ પામી બોલ્યો: 'પણ તમારે ખાલી દેરાન થવાની શી જરૂર? મારે કાંઈ થોડું લખવાનું છે તે...'

રજતે દઢ સ્વરે કહ્યું: 'એટલે તો અમે બધા તારું કામ વહેંચી લેશું.....'

શિશિર બહરાઈને બોલી બિડ્યો: 'ના, ના, બધાને સંડોવીને—'

રજતે તેને મોલતો અટકાવી કહ્યું: 'જો તો મારા અક્ષર! મને તો લાગે છે કે વંચાશે.'

શિશિરે કહ્યું: 'હા, તારા અક્ષર બહુ સરસ છે!'

હવે કાંઈપણ બોલ્યા વગર રજતે લખવા માંડ્યું.

શિશિર રજતની આ રીતસાતથી નડોતો ખુશી થઈ શકતો, કે નહોતો ગુસ્સે થઈ શકતો. તે જડસડ જેવો જતી તેની પાસે બેસી રહ્યો ને મનમાં મનમાં ખૂબ ક્ષોભ અનુભવી રહ્યો.

એકાએક લખવાનું બંધ કરી દઈરજત બોલી બિડ્યો: 'વાહ! હું'યે અસલ મૂરખો છું તો! આપને શું કરવા આની નકલ કરી મરીએ છીએ! મારી પાસે આ બધીયે ચોપડીઓ બમે છે—એક વખત મારા મુનીમ લખ આવેલો, પણ મને એ બખર નહિ, એટલે હું પાછો બધીયે ચોપડીઓ નવી લઈ આવ્યો! પાછી આપવા ગયો, પણ દુકાનવાળાએ લેવાની ના પાડી. એ પડો રહેલી વધારાની ચોપડીઓ તને કામ કામમાં ન આવે!'

શિશિરનું મોં લાલ થઈ ગયું. તેણે રૂઠ રૂઠ સ્વરે કહ્યું: 'નહિ, હું તારી ચોપડીઓ શું કરવા લઉં?'

રજતે તેવા જ પ્રસન્ન મુખે હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘તને લેવાનું હું ક્યાં કહ્યું છું ! તું જેવી રીતે નકલ ઉતારવા માટે ખીજની ચોપડીઓ લે છે, તેવી રીતે મારી ચોપડીઓ લે ને વાંચ ! પછી તારી પરીક્ષા થઈ ગયા કહે મારી ચોપડીઓ મને પાછી આપી દેજે !’

શિશિરે કહ્યું : ‘ના, ના, મારી ખાતર તારે શું કરવા બળે ચોપડીઓ વેચાતી—’

તેને પૂરું બોલવા દીધા વિના જ રજતે કહ્યું : ‘વેચાતી લેવાની વાત જ ક્યાં છે તે ? વેચાતી તો લેવાઈ ગયેલી જ છે ! તું કોલેજ બંધ થતાં મારી સાથે મારે ઘેર આવ; ત્યાં મારા કબાટમાં બળે ચોપડીઓ ન ભુલ્યે દો ન લેતો !’

રજતનો નિર્મળ ભાવ અને આમહ જોઈ શિશિર તેના તરફ ખેંચાતો જતો હતો. ના નહિ કહી ‘શિક્ષાવાચી’ હવે તે મૂંઝો રહ્યો.

રજતે ઊભા થઈ શિશિરનો હાથ પકડી કહ્યું : ‘તો આ વાત પાકી. આજે કોલેજ છૂટતાં તારે મારી સાથે મારે ઘેર આવવાનું છે.’

શિશિર મુગ્ધ કામળ નજરે હસતે વદને રજતની સામે જોઈ રહ્યો.

કાલિદાસ, હેમ, પૂર્ણ, ખગેન, વગેરે દૂર દૂર રહ્યા રહ્યા રજતની વશીકરણશક્તિ જોઈ મનમાં ને મનમાં તેની તારીફ કરતા હતા. આ અનંક પ્રકારના અસાધ્યમાં ઊઠેલા કૃષ્ણ, દરિદ્ર તપસ્વીના મનને પિરળાવીને વશ કરવાનું કામ જેણે તેણે નહોતું !

રજત શિશિરની પાસેથી ઊડીને, મુગ્ધ અનેલા મિત્રોની પાસે ન આવતા, વર્ગમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

કોલેજની નજીકમાં જ એક ચોપડીઓ વેચનારાની દુકાન હતી.

ત્રીથી પોતાના બાણતરની તમામ ચોપડીઓ ખરીદી લઈ તેણે પોતાને ઘેર મોકલાવી દીધી અને દુકાનવાળાને કહી દીધું કે ઘેરથી પૈસા લઈ લેજો. દુકાનવાળાના નોકરની સાથે પોતાના મુનીમની હિપર ચિઠ્ઠી પણ લખી મોકલી કે પૈસા આપીને આ ચોપડીઓ લઈ લેજો, અને મારી ચોપડીઓના કપાટમાં ગોઠવીને મુકાવજો.

તેજસ્વી શિશિરની પાસે પોતાનું દાન સ્વીકારાવવા માટે આટલી ચોરી કરીને રજત જ્યારે વર્ગમાં આવ્યો, ત્યારે વર્ગમાં ખીજા વિષયના પ્રોફેસર આવી ગયા હતા. એટલે પોતે કેવી રીતે કયા મૂંઝવણી શિશિરને વશ કર્યો, અને તે પછી કયાં ગયો હતા તે વિષે જિજ્ઞાસુ સહાધ્યાયીઓની આગળ કાંઈ પણ ખુલાસો કરવાની તેને જરૂર પડી નહિ.

કોલેજ અંધ થતાં, વખતે શિશિર છટકી જાય એ ખીંક રજત
એકદમ ઉતાવળે આગળ વળ્યો, ને શિશિરની સાથે ને સાથે ચાલવા
લાગ્યો. કમ્પાઉન્ડમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી રજતે પોતાની ગાડીના
બારણા આગળ બેસીને શિશિરને બોલાવ્યો: ' આવ ! '

શિશિરે સંકોચ પામી કહ્યું: ' આજે નહિ, વળી કોઈ
દિવસ આવશે. '

રજતે હસીને કહ્યું: ' તો ચાલ. હું તારે ઘેર આવું. આવવા
દેશ ને ? '

શિશિરે બોધા પડી કહ્યું: ' શા સારુ ન આવવા દઉં ? '

રજતે હસીને કહ્યું: ' તો બેસ ગાડીમાં, મને રસ્તો બતાવીને
લાવજા. '

કેવટે શિશિરને ગાડીમાં બેસવું પડ્યું. તે ગાડીચાનની બાજુની
બેઠક પર બેસવા જતો હતો, પણ રજતે તેનો હાથ પકડી જોર

કરી તેને અંદરની બેઠક પર બેસાડી દીધો, ને પોતે તેની બેઠે બેઠો.

પછી તે બોલ્યો: ‘ આપણામાંથી કોઈ એવું જાણું નથી કે બે જણા એક સાથે ન બેસી શકીએ. ’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘ તારી પાસે મને બેસાડ્યો એટલે હરિહરમૂર્તિ બની !! ’

રજતે હસીને કહ્યું, ‘ ધીમે ધીમે આપણો હરિહર-આત્મા પણ થશે. ’

ગાડીની પાસેથી કાલિદાસને જતો બેઠો રજતે ગાડીમાંથી મોં કાઢી તેને ખૂબ મારો: ‘ અરે કાલિદાસ ! અમે તારા જાત્રાલયમાં જ જઈએ છીએ; તું પણ ગાડીમાં આવી જાને ! ’

રજત પોતે સામેની બેઠકે બેઠો, અને કાલિદાસને તેણે શિશિરની બેઠે બેસાડ્યો.

ગાડીવાળાએ ગાડીનું આરણું બંધ કરતાં પૂછ્યું: ‘ ક્યાં જવાનું છે ? ’

રજતે હુકમ કર્યો: ‘ ચોરખાગાન તરફ લો. ’

ચોરખાગાનની એક સાંકડી ગલીમાં એક જૂના પુરાણા મકાનમાં શિશિર વગેરે રહેતા હતા. ઘરમાં પગ દેતાં જ કેવીયે વાસ તેના નાકમાં પેડી. ભોંયતળિયામાં તો પિંચકુલ અંધારું હતું. તેમાં પાંચે ચુલો એતાવવામાં આવતો હતો, એટલે ધુમાડાથી શ્વાસ રૂંધાઈ જતો હતો.

પણ પછી શિશિરની કાટડીમાં પગ દેતાં તો રજતની આંખો કપાળે ચડી ગઈ! આવી કાટડીમાં રહીને માણસ કેવી રીતે જીવતો રહે છે તેની તેને નવાઈ લાગી. તેને થયું કે આટલું દુઃખ વેડીને પણ માણસ બાણે છે ! તંદુરસ્તીના નાશ કરી, ઘરેણું દુઃખ વેડી, પરી-લાઓ પાસ કરવાથી ફાયદો શો છે ?

રજતનું મન શિશિર પ્રત્યેની અનુકંપાથી ભરાઈ ગયું.

રજત વિત્તમ્ય અને અનુકંપાની નજરે પોતાની કાટડીને જોઈ રહ્યો છે એ જોઈ દુઃખી અને લજ્જિત બનીને શિશિરે કહ્યું : 'તમે અહીં વધારે ખેસશે નહિ, કાલિદાસની ઝોરડીમાં જઈને ખેસો.'

રજત એકાળ હસતા મોઝે શિશિરની સામે જોઈને બોલ્યો : 'હું કંઈ કાલિદાસની પાસે નથી આવ્યો, હું તારી પાસે આવ્યો છું.'

શિશિરે શુષ્ક સ્વરે કહ્યું : 'તો ચાલોને, હું પણ ત્યાં આવું.'

તેવા જ એકાળ મુખે રજતે કહ્યું : 'તારી આ એકાંત કુંજમાં શું અસારે કાંઈ અમિસારિકાતો આવવાનો વખત થયો છે કે તું આ બળપદને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવા માગે છે ?'

આ વખતે શિશિરે હસીને કહ્યું : 'આ નરકકુંડમાં કાંઈ અપ્સરાની ચરચુરજ પડવાનો સંભાવ નથી. તમે આ નહિ સહી—'

રજતે તેને બોલતો અટકાવીને કહ્યું : 'તું રાતદિવસ સહીને અહીં રહે છે અને હું એક ઘડી પણ અહીં નહિ રહી શકું શું ? એવા બધા પોટા શિશિરચારો ને મૌખિક ભદ્રતા રહેવા દઈ હવે મને કંઈક ખાવાનું આપ. કોલેજમાંથી તું મને અહીં ખેંચી લાવ્યો, પણ ભૂખથી મારા પેટમાં બિલાડાં બોલે છે.'

રજતની આવી રીધી ને સદા માગણી જોઈ શિશિરનું મન પ્રીતિથી ભરાઈ ગયું તે પોતાની દીનતાની શરમ મૂકી જઈને પ્રકુલ મુખે ઉત્સાહગેરે બોલી બોલ્યો : 'શું ખાવું છે, કહે! પણ બજારનું ખાવું પડશે.'

શિશિરનો ઉત્સાહ જોઈ ખુશી થઈ રજતે હસીને કહ્યું : 'મને તે કંઈક લાવ.'

શિશિરે છાત્રાલયની દાસીને બોલાવી, બજારમાંથી કંઈક ખાવાનું

હાઈ આવવા માટે, તેને ખૂબ જતન અને દુઃખથી સાચવી રાખેલી, અતિ હીમતી પાવકી ઠાઠીને આપી.

ઠાઠીના ગયા પછી શિશિરે કહ્યું: 'થોડીવાર તું એકઠો બેસ, એટલામાં હું કાલિદાસને ત્યાં જઈને એક કપ ચા બનાવી લાવું. મારી પાસે એ બધાં સામાન નથી.'

રજતે કહ્યું: 'હવે જવા દેને! અત્યારે મને ચા પીવાનું મન નથી.'

રજતે ખાતાં ખાતાં નેયું તો શિશિરે માત્ર એક પ્યાલો પાણી પી લીધું, બીજું કંઈ ખાધું નહિ. તે સમજી ગયો કે આવી રીતે માન પાણીથી જ આ મરી ન બચી વાર પોતાનું પેટ ભરતો હતો. એ જોઈ રજતના ગળે કાળિયો અચકવા લાગ્યો. તેને થયું કે શિશિરને બોલાવી તેને ભેગો ખાવા બેસાડું. પણ એમ કરવા જતાં વખતે એ પોતાનું સ્વમાન ધરાયેલું સમજે એ બીકે તેને બોલાવવાની તેની હિંમત આવી નહિ.

ખાવાનું પૂરું કરી રજત ઊભો થયો, અને રૂમાલથી મોં લૂછતો લૂછતો બોલ્યો: 'તો હવે હું જાઉં. તમારી અહીંની હિંમતી કચોળી બહુ સરસ થાય છે હોં! હું મારા મનથી મનથી કાયમ માટે અહીંનું નિમંત્રણ મળ્યું છે એમ માની લઉં છું—કોઈ કોઈ વખત અપટલા આવીશ, એ કહી રાખું છું.'

શિશિરે ખુશી થઈને કહ્યું: 'બહી જ ખુશી થી!'

ઠાટીમાંથી બહાર નીકળતી વખતે રજતે નેયું તો શિશિરની પથારી ઉપર ગોડાંની લખેલી 'કોમરેડ્ઝ' નામની ચોપડી પડેલી હતી. ચોપડી હાથમાં લઈ રજતે કહ્યું: 'આ ચોપડી હું કેટલા વખતથી વાંચવા ઇચ્છું છું. બહી દુધનોમાં તપાસ કરી, પણ મને ક્યાંય મળી નહિ તું વચ્ચે રહે, પછી મને જરા વાંચવા આપજો'

આ ધનિક મિત્રને પોતાની પાસે ચોપડી માંગતો જોઈ ખુશી થઈ શિશિરે કહ્યું: 'મેં એ વાંચી નાખી છે. લો, આપણી આજની મિત્રીના સ્મરણમાં હું એ ચોપડી તમને ભેટ આપું છું.'

રજત ચોપડી લઇને હસતો હસતો કોટડીમાંથી બહાર નીકળ્યો.
ગાડીના પગથિયા પર પગ મૂકતાં, પાછા ફરીને, શિશિરનો
હાથ પકડી રજતે કહ્યું: 'તું'યે ચાલને!'

શિશિરે જરા સંક્રાંચ અનુભવી કહ્યું: 'મારે સંજો એક ઠેકાણે
બાંધાવવા જવું પડે છે.'

રજતે કહ્યું: 'સાંજ પડવાને હજી બહુ વાર છે. હું' ગાડીમાં
તને તરત પાંખો પહેંચાડી દઈશ.'

રજતે શિશિરને ખેંચીને ગાડીમાં બેસાડી દીધો. હવે શિશિરથી
ના દહેવાઈ નહિ. શિશિરની પાસેથી માગીને ખાઈ તથા તેની પાસેથી
મેટમાં ચોપડી લઇને રજતે શિશિરના મનનો તમામ સંક્રાંચ દૂર
કરી નાખ્યો હતો.

રજતના ધરમાં પગ દેતાં જ શિશિરને પોતાના દૈન્યનું પૂરેપૂરું
જ્ઞાન થયું. એની પાસે પોતાનું કહેવાય એવું નાનકડું જૂંપકું જે આ
વિશાળ પૃથ્વીના પટ ઉપર કોઈ જગાએ નહોતું. છાત્રાલયની જે
ફેટડીમાં એ બાડે રહ્યો હતો, તેના કરતાં તેા ઝડપી નીચે પડી રહેવું
વધારે સારું ગણાય. રજતના ઘોડાનો તબેલો એની સરખામણીમાં અમરા-
પર કહેવાય. રજતનો જંગલો કલકતાની વચ્ચે વચ્ચે હતો, ને જંગલની
ચારે તરફ મોટો બગીચો હતો. ગાડી પોર્ચમાં જઈને ઊભી રહી કે
તરત એક ખાખી પોશાકવાળા ચપરાશીએ ઊભા થઈને સલામ કરી.
બહારના દાદરથી જ આરસ પાથરેલો હતો. ઝોરડે ઝોરડે વાજળીના
ખંખા હતા, ને દીવા હતા. ફરનિયરથી ઝોરડા બારેલા હતા.

શિશિરને લઈને રજત પોતાના વાંચવાના ઝોરડામાં ગયો,
અને ગાદીવાળા પુરશી ઉપર બેઠો કે તરત ખાનસામે ચંપલ
લઈને આવ્યો, અને રજતના બૂટની દ્વારી છોડવા માટે તેની સામે
ધૂંટણ પર બેઠો. રજતે તેને આખનો ઇશારો કરી આજે ના કહી,
પણ શિશિરે એ જોઈ લીધું હતું.

રજતે પોતાને હાથે દોરી છોડતાં છોડતાં કહ્યું: ‘જો, શિશિર, કપાટમાં બધી ચોપડીઓ બબે છે કે નહિ!’

શિશિરે જોયું તો ખરેખર બધી જ ચોપડીઓ બબે હતી.

ખૂટ કાઢી ઉઘાડા પગે ગિભા થઈ રજતે કહ્યું: ‘અહીં નકામી પડી રહી છે, એના કરતાં તારી પાસે રાખે તો શું ખોટું છે? ચાલ, ઉપર જઈએ.’

શિશિરે કહ્યું: ‘વળી ઉપર શું કરવા? હવે હું જઈ!’

‘એટલામાં જતા રહેવું છે? સાંજે જજો! એટલી વાર, ચાલને, પડીક વાતોચીતો કરીએ.’

આમ કહી રજત શિશિરનો હાથ પકડી ચાલ્યો. આજે તેણે પગમાં કશું પહેલું નહિ.

શિશિર સમજી ગયો કે મારા પગમાં કશું નથી, તેથી રજત પણ ઉઘાડા પગે ચાલે છે. આથી તેને ખોટું લાગ્યું. તેણે કહ્યું: ‘તમે અંપલ પહેરી લો, રજત.’

રજતે હસીને જુહું જ કહ્યું: ‘હું ઘરમાં ધણુંખરું ઉઘાડપગો જ ફરું છું.’

શિશિરે એની વાત માની લીધી. તેને થયું કે આવા નિર્મળ સુંવાળા શ્વેત પથ્થરની ઉપર જોડા પહેરીને ચાલવું અશીલન છે, એટલું જ નહિ, એ ધૂન્ટતા છે. રજત ઘરમાં ઉઘાડા પગે ફરે છે તે સારું જ કરે છે.

રજત શિશિરને સાથે લઈ સીધો અંતઃપુરમાં પહોંચી ગયો. રજત પોતાને અંતઃપુરમાં લઈ જશે એવી તો કલ્પનાયે શિશિરે કરી નહોતી. એ ખ્યાલ પણ અસંભવિત હતો. એટલે સાવધ રહેવાનો કે ના પાડવાનો એ તેને વખત મળ્યો નહોતો. એક ગલીનો વળાંક

પૂરો થતાં જ તેણે જોયું તો એક સૌમ્યમૂર્તિ વિધવા એક નીચા સ્ટૂલ પર બેસીને સ્ટવ ઉપર પૂરીઓ તળતી હતી, અને એક રૂપવતી તરુણ કુલવધુ તેની પાસે બેસીને, આરસની આડણી ઉપર અમલુકના લાકડાના વેલણ વડે પૂરીઓ વણતી હતી.

જાને જણ્યા ઉઘાડા પગે અંદર આવ્યા એટલે વધુને તેમના આવવાની ખબર પડી નહોતી, તેથી ચમકીને ધૂમટો ખેંચવાનો ચે તેને વખત મળ્યો નહોતો. શિશિરે જોયું તો વહુના અંતરનો આનંદ તેના રૂપાળા મોં ઉપર જળહળતો હતો.

શિશિર ચમકીને ડોકો રહી ગયો.

રજતે શિશિરનો હાથ પકડી હસીને ધીરથી કહ્યું: ‘આ મારી મા છે, અને આ મારી વહુ છે. એમનાંથી ખીને ભાગવાની જરૂર નથી.’

રજતના બળાનો અવાજ સાંભળી, એકદમ ચમકીને પૂંકળ નજર કરી તો યુવતી વધુએ પતિની સાથે અપરિચિત શિશિરને જોયો. એને જોતાં જ એનું મોં શરમથી લાલ થઈ ગયું, એણે જીભ કાઢી માથા પર જરા છેડો ખેંચી લીધો. રજતની માએ પણ હોકરાની સામે જોઈ હસીને માથા પર છેડો ખેંચ્યો.

રજતે કહ્યું: ‘મા, આ શિશિર—મારા દોસ્ત છે. અમે સાથે ભણીએ છીએ.’

રજતની મા સુનવની રજતની સામે નજર કરતાં જ સમજી ગઈ કે એ કણે મરીત છે. તેનો પહેરવેશ એવો હતો કે એને પહેરવેશ ન કહેવાય, પણ જણે એ મરીત્યાઈનું વિજયનિશાન હતું. આ જોઈ તે મમતાથી પીગળી ગઈ. વાતસલ્પરસથી તરબોળ કામળ સ્વરે તેણે કહ્યું: ‘આવ! ભાઈ, આવ! વહુમા, શિશિરને બેસવા આસન આપ!’

વહુ જીડીને આસન પાથરી આપે તે પહેલાં તો શિશિર રજતની માને પ્રણામ કરી તેના પગ આગળ આરસની ફરસાંદી પર જ એસી પડ્યો, ને બોલ્યો: ‘આવા સ્વચ્છ પથ્થરની ઉપર આસન પાથરવાની શી જરૂર છે?’

રજતે હસીને કહ્યું: ‘પણ સંધ્યા તો શિશિરનો સત્કાર કરવા હાથમાં આસન લઈને આંટા મારે છે!’

સંધ્યાએ આસન પાથરવાનું માંડી વાળ્યું. તેણે ચટ દ્રવ્યને આબુએ સરી જઈ કમળકળી જેવી નાનકડી મૂઠી ઉગામી, રજતને ભ્રમરના કામઠા પર ધટાક્ષ ચડાવીને ઘાયલ કર્યો.

શિશિર રજતનું કહ્યું ન સમજી શકવાથી ચારે તરફ નજર કરી જોવા લાગ્યો.

સુનયનીએ હસીને શિશિરને કહ્યું: ‘સંધ્યા મારી વહુમાનું નામ છે. રજત મારી વહુમાને ખહુ ખીજવે છે.’

રજતે હસતાં હસતાં કહ્યું: ‘જોયું શિશિર, માને પોતાના છોકરા કરતાં પારકી છોકરી ઉપર કેટલો બધો પ્રેમ છે!’

સુનયનીએ હસીને શિશિરને કહ્યું: ‘જો હું કપૂલ કરું છું, લાઇ, મને એ પારકી છોકરી તરફ જરા વધારે પક્ષપાત છે.’

સંધ્યાએ ખૂબ ખુશ થઈ, આબુએ રહ્યાં રહ્યાં, હસુંહસું થતા ખાતળા હોઠ હલાવી અસ્ફુટ સ્વરે ઇશ્વારથી રજતને કહેવા માંડ્યું: ‘કેમ? કેવા સપડાઇ ગયા! હાં, ઠીક થયું, એ જ લાગના છો!...’

શિશિરનું મન રજતની મા તરફ ભક્તિભાવથી ભરાઈ ગયું. એને થયું, આનું નામ મા! આનું નામ સાસુ! એક કુટુંબનાં ત્રણ માણસોમાં આવો નિર્મળ આનંદમય સંબંધ જોઈ શિશિરનું મન

પણ આનંદરસથી ભીંજાઈ ગયું હતું. તેના જીવનમાં આવા સ્નેહ-સંપર્કથી કાષ્ટના આત્મીય બનવાનું સૌમાન્ય તેને સાંપડ્યું નહોતું. એ જનમથી કમનસીબ હતો.

શિશિરના માં પર કેવીયે કરુણ હાથા ધસી આવતી હતી. રજતની માથે એ છાનું રહ્યું નહિ. એ જોઈ એને બહુ દુઃખ થયું. તેને કાણ જાણે કેવી રીતે ભાગી ગયું કે આ છોકરાને કાષ્ટએ કદી વહાલથી બોલાવ્યો નથી.

તેણે દીર્ઘનિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું: ‘વહુમા, એ પાટલા નાખો, શિશિર વગેરેને ખાવાનું આપું!’

રજતે હસીને કહ્યું: ‘જેયું ભાઈ, શિશિર, માને મન હવે રજતનું માન નથી, આજે મા શિશિર વગેરેને ખાવાનું આપવાનું કહે છે!’

શિશિર મનમાં ગભરાઈ ગયો. તેને થયું કે વખતે છોકરાનું આ મહેણું સાંભળી માને ખોટું લાગશે. તે વીલો બની, છતાં મનમાં ખુશ થતો રજતની માની સામે જોઈ રહ્યો.

સુનયનીએ હસતાં હસતાં સહજ સ્વાભાવિક સ્વરે તરત જ કહ્યું: ‘એમાં ખોટું લગાડીને શું કામ છે, ભાઈ? માનું દિલ હમેશાં નાના છોકરાની ઉપર જ વધારે ખેંચાય છે એ આખી દુનિયા જાણે છે.’

શિશિરનું સમસ્ત અંતઃકરણ સુધારસથી ભરાઈ ગયું. તેને થયું કે માના ખોલામાં મેં હમણાં જ જન્મ ધારણ કર્યો છે, અને માતૃ-સ્નેહની સંધારાનું પાન કરીને હું અત્યારે મારો જન્મજન્માન્તરની ભૂખ મિટાવી રહ્યો છું.

રજતે હસીને કહ્યું: ‘તો તારા શિશિરને એકલાને જ ખાવાનું

આપ, મા ! શિશિરને ઘેર મેં ધરાઈને ખાઈ લીધું છે, એટલે હવે બે પાટલા નાખવાની જરૂર નથી રહી.’

શિશિર જોઈ રહ્યો હતો કે સુનયની બે થાળમાં કંઈકંઈ મેવા મીઠાઈઓ પીરસી રહી હતી. આ રજતનો સાંજનો નારતો હતો !

એટલે એણે સંકોચ પામી કહ્યું : ‘મેં તને એવું શું ખવડાવ્યું છે તે ?’

સુનયની શિશિરની સામે જોતાં જ સમજી ગઈ કે શિશિર ખૂબ સંકોચ અજમાવી રહ્યો છે. તેણે રજતને કહ્યું : ‘તે ખાધું તો બલે ખાધું; ફરી બેસ ! શિશિર એકલો કેમ બેસે ?’

શિશિરે વિનતિ કરીને કહ્યું : ‘હું હમણાં કશું નહિ ખાઉં, મા ! અત્યારે ખાવાની મને ટેવ નથી.’

સુનયનીએ બે થાળ આસનની સામે મૂકીને કહ્યું : ‘એક દિવસ ખાવાથી તું મોટો પડી જવાનો નથી.’

શિશિરે ફરી ના પાડતાં કહ્યું : ‘અત્યારે ખાઉં તો પછી રાતે આરાથી કશું નહિ ખવાય.’

રજતે હસીને કહ્યું : ‘રાતે શું ખાવાનો છે ખાસડાં ? હું કાલિદાસને તારું બાણું રાખવાની ના કહીને આવ્યો છું.’

હવે ના પાડવાનું રહ્યું નહિ. શિશિરે ખાવા બેસવું પડ્યું.

સંખ્યા હાથમાં પંખો લઈ શિશિરની પાછળ બેબી બેબી પવન નાખવા લાગી.

શિશિરે ગભરાઈને કહ્યું : ‘વળી પંખાનું શું કામ છે ?’

સુનયનીએ કહ્યું : ‘હો ને વા નાખતી, બાઈ ! સેવા કરવાનો છોકરીઓનો ધર્મ છે !’

શિશિરે ગાઠ સ્વરે કહ્યું: 'સેવા કરવી એ સારું છે, મા, પણ સેવા લેવી એ સારું નથી. સેવા લેવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ.'

સુનયનીએ કહ્યું: 'તને એ અધિકાર છે, બાઈ! તું વહુમાનો નાનો ફેરીડો છે, બાઈ જેવો છે.'

રજતે હસીને કહ્યું: 'સંધ્યા તને વા નાખી રહી છે એવું ન માનતો! તને તો માત્ર એની રાજની પતિસેવામાં ભાગ મળે છે એટલું!'

રજતે મોં ફેરવી પત્નીનો સામું જોયું કે ફેરી પાછું ભ્રમરો પર સવાર થઈને એક કટાક્ષપાણી તેની ઉપર આવી પડ્યું. આટલી સળથો જરાયે ક્ષુબ્ધ બન્યા વગર, વધારે સળ મેળવવાના લોભે તે બોલ્યો: 'જો સંધ્યા, વા માં ભાગ આપ્યો તો બલે, પણ રાજ તું મને પંખાના ગોદા મારે છે એમાં તારા ફેરજીને ભાગ આપવાનો નથી!'

સંધ્યાએ એકદમ પોતાની સાસુની સામે નજર કરી લીધી, અને બ્યાં જોયું કે તેઓ પૂંઠ કરી શાક ઉતારી રહ્યા છે, ત્યાં ચટ દમને એણે રજતના માથા પર પંખા વડે બે ટકોરા મારી લીધા.

રજત ખૂબ પાકી બઠ્યો: 'જોયું, મા! તારો ટેકો મળવાથી તારી વહુની હિંમત દહાડે દિવસે ફેવી વધતી જાય છે તે! વા નાખવાના બહાને નહિ, પણ આ તો સીધેસીધો મને મારવા વાસ્તે જ હાથ ઉપાડે છે!'

સુનયનીએ મોં ફેરવી હસીને કહ્યું: 'તું માર માગે છે, પછી એ મારે નહિ! એમાં એણે ખોટું શું કર્યું?'

શિશિરે આ ત્રણ જણનો સ્નેહમધુરો સંખંધ જોઈ ચાનંદથી મુગ્ધ બની જતો હતો. આવો સ્વાભાવિક પ્રતિભર્યો વ્યવહાર તેણે જીંદગીમાં ક્યાંયે જોયો નહોતો, પોનાના જીવનમાં તો નહિ જ.

રજત માનું બોલતું સાંભળી હસતાં હસતાં બોલ્યો: 'તે તું

મમે તેમ કહે, મા ! પણ એ કશું બણીગણી નથી, એટલે એને પતિ એટલે શું, અને એનું કેવું સન્માન રાખવું જોઈએ એની કશી ખતાગમ નથી. મેટ્રિક પાસ કરી એટલું એનું બહુતર કે બીજું કંઈ ? એક તો મેમ લોકોની નિશાળમાં લીધેલું વિદ્યાયતી બહુતર, અને તેય પાછું લગન થવાના આનંદમાં સાવ બૂલાઈ ગયેલું !

સુનયનીએ હસીને કહ્યું : ‘ તો તું એને બણાવ ! ’

રજતે કહ્યું : ‘ મને એવો વખત ક્યાં છે ? એને બણાવવા કરતાં હું એ કવિતા લખું કે એક વાર્તા લખું તો મને બહુ કામ આવશે. ’

શિશિરે જોયું તો પુત્રની કીર્તિના ચર્ચાથી માતાનું મુખ ઉજ્જવળ બની ગયું હતું. તેણે મનની આંખે જોયું તો પાછળ બિભેલી સંખ્યાનું મોં પણ આવો પતિ મળવાના સૌભાગ્યથી એકદમ દેદીપ્યમાન બની ગયું હતું !

સુનયનીએ કહ્યું : ‘ તો કોઈ માસ્તર રાખી લે. ’

રજતે કહ્યું : ‘ કોઈ બહારનાને રાખવા કરતાં શિશિરની બાબીને શિશિરના જ હાથમાં સોંપીએ તો શું ખોટું ? ’

છોકરાના મોં સામું જોતાં મા સમજી ગઈ કે એના મનમાં આમ ખોલવાનો કંઈક હેતુ છે, અને એ મારી મદદ ને ટેકા માગી રહ્યો છે.

તેણે કહ્યું : ‘ તો તો ઘણું સરસ ! ’

શિશિરે વાંધો ઉઠાવીને કહ્યું : ‘ બાબીને બણાવવા માટે કોઈ સુશિક્ષિત આઈને કે વૃદ્ધ પુરુષને રાખવાની જરૂર છે. ’

રજતે હસીને કહ્યું : ‘ તને ખબર નથી એટલે એમ બોલે છે.

સંખ્યાને ધરડાં માણુએ લગીરે ગમતાં નથી. ત્રીસેક વરસ પછી હું
યે ધરડો થવાનો છું, એટલા માટે તો હું એને આજથી જ
મમતો નથી.

સુનયની અને શિશિર ખૂબ હસવા લાગ્યા.

સંખ્યા આ વખતે રજાતને મળી કરી શકે એવી સ્થિતિમાં
નહોતી. એટલે એ મનમાં મનમાં ખોલવા લાગી: ‘હમણાં બોલી
દો ખોલવું હોય એટલું! પછી એકલા પડે ત્યારે તમારી વાત છે!
જ્યારે ત્યારે જેની તેની આગળ મારું નામ દર્ધને હમવાનું લુલાવી
દર્ધશે.’

ખતે જમી રહ્યા કે એક નોકર સાથે, ટુવાલ, હાથધોવાનું
પાણી તથા નાળિયેરનું પાણી લઈને તેમની સામે આવી ઊભો.

શિશિરને ગળતે હાથ ધોવાનો ઇશારો કર્યો, એટલે શિશિરે
કહ્યું: ‘નળે ધોવાનું મને સારું ફાવશે.’

સુનયનીએ કહ્યું: ‘અહીં પાસે જ ગોરડીમાં નળ છે, જા!’

શિશિર ઊભો થઈને ઉઘાડા પગે જતો હતો, એ જોઈ
સુનયનીએ કહ્યું: ‘જોડા ક્યાં મૂકીને આવ્યો, બાઈ! પગ બીના
થઈ જશે.’

શિશિરે તેની સામું જોઈ સ્વરે હસીને કહ્યું: ‘હું
જોડા પહેરતો નથી.’

અગાળે, અનિચ્છાએ પોતે ગરીબાઈનો એક અમાવ જાહેર
કરી દીધો, એનો ખ્યાલ આવી જતાં સુનયની બોંડી પડી બેઠી. તે
એકદમ બોલી ઊઠી: ‘જોડા ન પહેરવા એ આપણા દેશની પુરાતન
દાસની પ્રથા છે. સ્ત્રીઓ તો જોડા પહેરતી જ નથી, અને પુરુષોમાં
પણ બધા નથી પહેરતા.’

આ ચતુર ગૃહિણીના શબ્દો અને વર્તણૂકથી શિશિર ધીરે ધીરે વધારે ને વધારે મુગ્ધ બનતો જતો હતો, એનું હૈયું તેના પ્રતિ વધારે ને વધારે ભક્તિભાવથી ભરાતું જતું હતું. હવે એને આ કુટુંબ જરા પણ અગ્નિપ્રયુક્ત કે પર લાગતું નહોતું. પોતે બધું ઘણું વખતથી આ કુટુંબનો જ એક આત્મીય સ્વજન હોય એવું તેને લાગતું હતું. રજતની મા એને પોતાની જ મા લાગતી હતી. પોતે જે માતાના યોગમાં જન્મ્યો હતો, તે માતાનો સ્નેહ બરાબર મળે તે પહેલાં તે તેને બીજાના ઘરમાં બીજાની માને મા કહીને બોલાવતાં શીખવું પડ્યું હતું. પરંતુ, ત્યાં પણ, ઉખાડીને બીજી બોલમાં વાવેલા રોપાની પેઠે, નવી ધરતીનો રસ એટીને પુષ્ટ બને તે પહેલાં જ, નકલી માની ઉપેક્ષાએ તેને ચિમળાવી નાખ્યો હતો. ત્યાર પછી તે તે એકલો, અસહાય, નિરાધાર, સગાંસંબંધી વિનાનો થઈને, દોર નિર્દય સંસારમાં બીજાની પેઠે કમર કસીને ઊભો હતો. સુદૃઢમિની એ શરણ આગળ, આજે આ ક્યો અર્જુન, કયું અમોઘ આશુ છોડીને, પાતાળમાંથી ગંગાનો રસપ્રવાહ ઉપર લઈ આવ્યો હતો ? શિશિરનો સ્નેહ અને મમતાથી વંચિત શુષ્ક કંઠ, અને એનું તરસથી તરફડતું જીવન આજે આ કુવારાના અસ્ખલિત પ્રવાહને લીધે મરતું બચી ગયું હતું. આજે તેને સમજાયું કે મને ઈન્છાવર મળેલો છે, મારો મરવાનો વખત હજી થયો નથી, હું મરવાનો નથી.

હાથ ધોઈને શિશિર પાછો આવ્યો કે સંધ્યા એક ચાંદીની કબીમાં મુલાબજળમાં બીજવેલાં પાન લઈને તેની સામે આવી ઊભી.

શિશિરે સંકોચ પામી સંધ્યાની સામે જોઈને કહ્યું : 'હું પાન ખાતો નથી, બાબી !'

સંખ્યાએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું : 'તો હું એલચી સોપારી લઈ આવું.'

શિશિર આભો ખતી ગયો. આ તરણુ વધુ પાણુ એની સાથે જરા પણ શરગાયા વગર વાતોચીતો કરતી હતી, અને એને હાથોહાથ ચીજ આપતી હતી! તેને થયું કે આ લોકો બાહ્યસમાજ કે ખ્રિસ્તી તો નહિ હોય? હોય પણ ખરાં. સંખ્યા તો પહેરે જ, પણ રજતની મા વિધવા છે, તોયે એણે કબજો, બંડી વગેરે પહેર્યું છે. પણ ધરતી ભીતો પર હિંદુ દેવદેવીઓની છબીઓ ભરવેલી છે એટલે આ લોકો છે તો હિંદુ જ. આ લોકો પણ મારા જ ધર્મના ને સમાજના છે; અને છતાં આ લોકો બીજાઓ કરતાં કેવાં સખ્ય કે, શુદ્ધિશાળી છે, અને એમની વર્તણૂક કેટલી સ્વાભાવિક છે!

શિશિર આવા વિચારો કરતો હતો એવામાં સંખ્યાએ એલચી સોપારી વગેરે લાવીને એની સાથે ધર્યાં. સંખ્યાના હાથમાંથી એ વસ્તુઓ લેતાં લેતાં, એણે ફરી આનંદમય સંક્રાન્ત સાથે તેના મોં પર નજર કરી.

તે વખતે સંખ્યાનું સુંદર હસમુખું મોં સરળતા અને મમતાની મીઠાશથી ઝળહળતું હતું.

ભક્તિભાવ અને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સુનયનીને નમસ્કાર કરીને શિશિરે મૂર્ગા મૂર્ગા હવે જવાની રજા માગી.

સુનયનીએ કહ્યું : 'ફરી આવજો' એવું હું કહેવા જતી હતી, પણ હવે એવું કહેવાની કંઈ જરૂર રહી નથી. તું મારો નાનો દીકરો છે, એટલે માને મળ્યા વગર તું જ કેવી રીતે રહી શકવાનો છે? અને વળી તારી બાબી પણ છે જ તો!'

આમ કહી સુનયનીએ આગળ આવી શિશિરના મોં પર હાથ મૂકી તેને યુગ્મન કર્યું. શિશિર હવે પૂરેપૂરો કુળજમાં આવી ગયો — આનંદની અતિશયતાથી તેની આંખો છલકાઈ આવી. મમતાનો આવો મહામહોત્સવ તેણે કદી જોયો નહોતો. દુકાળમાં જીએ મરી જતાને મહાભોજનનું નિમંત્રણ મળ્યું હતું ! સ્મશાનવાસી શિવને અમપૂર્ણ પીરસતા હતાં ! આ મહાભોજન તેને પચશે ખરું ને ?

બહાર આવી શિશિરે રજતના બંને હાથ પોતાના હાથમાં ખેંચી લઈ, ગાઢ સ્વરે કહ્યું : ' તો હવે હું જઈ', બાઈ ! '

તેને વળાવવા મોટા દરવાજા સુધી જતાં જતાં રજતે કહ્યું : ' જઈ' કહેવાનું નથી, આવું કહે ! આજે તારા ટ્યુશનવાળાને ના કહી દેજે. કાલે સાંજથી તારે સંધ્યાના શિશિર થવાનું છે ! '

શિશિરે મંભીરતા મારણ કરી કહ્યું : ' જો રજત, આવી મસ્કરી કરે એ સારું લાગતું નથી. બાબી વાસ્તે તું ટ્રાઈ બીજો માસ્તર રાખી લેજો. મારા જેવા કાચો વયના અપરિણીત છોકરાને તું આવું કામ ન સોંપ. તું જ કહેને, તું મને કેટલો ઓળખે છે ? '

રજતે હસીને કહ્યું : ' તું ખાનદાન છે, શિક્ષિત છે, તું મારી માનો દીકરો છે, તું મારો બાઈ છે : આટલું હું તારે વિષે જાણું છું અને એટલું મારે ખસ છે. તું કેવો પ્યુરિટન નીરસ માણસ છે એ મને કાઝિદાસે કહ્યું છે; અને સંધ્યાને હું બરાબર ઓળખું છું. તે મારી સ્ત્રી છું. હું તેને ચાહું છું, ને એ મને ચાહે છે. એને નહિ ગમે એવાના આગળ એ દૂકશે પણ નહિ, અને એને મમતું હોય તો હું એને બેડીએ બાંધીને કે તાળું ખારીને પૂરી નહિ રાખું. સ્ત્રીની સાથે પોલિસના દારોગાની પેઠે વર્તવામાં નથી તેને મુખ, કે નથી મને મુખ. એટલે તારે જ તેને બાણાવવાની

છે — માસ્તર તરીકે નહિ, પણ તેના દ્વિતર તરીકે. તારે જરાયે સંકોચ રાખવાની જરૂર નથી. કારણકે સંખ્યા મેમ લોકોની સ્ફૂલ્ભમાં બહોલી છે, પુરુષોને જોઈ તે બડકતી નથી કે ચકરાતી નથી. ’

શિશિર સ્તબ્ધ બની રજતના મોં સામે જોઈ રહ્યો હતો, અને એને બોલતો સાંભળી રહ્યો હતો.

રજતે હસીને કહ્યું: ‘અંધારું’ થવા આવ્યું. હવે માડીમાં બેસી જા, કાલે ફરી કોલેજમાં મળીશું. તારી ચોપડીઓ માડીમાં છે, ઉતારી લેવાનું બૂલતો નહિ. ’

: ૪ :

શિશિરના બધા પછી રજતની માએ રજતને પૂછ્યું: ‘શિશિર બિચારો બહુ મરીય છે, નહિ?’

‘હા, મા!’

‘એનું સગુંસંબંધી કોઈ નથી શું?’

‘એની બરાબર ખબર નથી, મા! મારા ભેગા બહેન છે તે કાલિદાસને તો તું જાણે છે, એ શિશિરની સાથે રહે છે. એ મને કહેતો હતો કે શિશિર દર મહિને કોઈ વનમાલી દાસ નામના માણસને રૂપિયા મોકલે છે. એની રસીદ સિવાય એના ઉપર કદી કોઈ કામળ પત્તર આવતો કોઈએ જોયો નથી, એ પણ કદી કોઈને ધાગળ લખતો નથી. આ વનમાલી દાસ કાણ છે અને શિશિરનું કોઈ સગુંવહાલું છે કે નહિ તેની ખબર કાઢવાની છે.’

સુનયનીએ કહ્યું: ‘જાણે કોઈ કારે દુઃખ એ પોતાના મનમાં દબાવી રાખતો હોય એવું એને જોઈને લાગે છે. એને રનેદસંભાળમાં

પીઆળીને એના દુઃખની કથા જાણવી જોઈશે, નહિ તો બિલકુલ એને વધારે દુઃખ થાય.'

રજતે કહ્યું: 'એટલા વાસ્તે તો હું એને તારી પાસે લઈ આવ્યો, મા ! એને દુઃખ અને અભાવમાંથી છોડવવાનું કામ તારું છે.'

સુનયનીએ પૂછ્યું: 'કાલથી એ વહુમાને ભણાવવા આવશે ખરો ?'

રજતે કહ્યું: 'આવવાનું મેં કહ્યું તો છે. નહિ આવે તો એને ત્યાં રહીને પકડો લાવીશ. એક જગ્યાએ એ ભણાવે છે, આઠ રૂપિયા મળે છે. આપણે થું આપીશું, મા ?'

માએ કહ્યું: 'વીસ રૂપિયા આપીએ તો એનો ખરચો નહિ નમે ? વળી વારતહેવારે નવાં કપડાં આણી દેશું. મને તો એના ઉપર ખૂબ વહાલ થાય છે. એને મનમાં કેવું લાગ્યું હશે તે કાણ જાણે !'

સંધ્યાએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું: 'તમે એમના પર વહાલ બતાવતાં હતાં, મા, તે વખતે મેં એમની આંખો બીની થયેલી જોઈ હતી.'

વાત ખરી હતી. તે દિવસે શિથિરને મન આ કઠોર પાપાણી પૃથ્વી મધુમતી બની ઝૂંઝૂં હતી. કલકતાના રસ્તાની ધૂળમાં તેને આનંદનો ઉલ્લાસ દેખાયો હતો, પોતાની ધૂનમાં વલા જતા જલ-પ્રવાહમાં તેને સહૃદયતાની ભરતીનો અનુભવ થયો હતો. આજ લગી તે કાલિદાસ વગેરે મિત્રોની પોતાના તરફની લાગણી, અને મમતાને ગંદીય પરની દયા સમજતો, અને તેમનાથી આધો ને આધો રહેતો. પણ હવે તેને જ્ઞાન થયું કે મેં આવી રીતે વર્તવામાં તેમનો અપરાધ કર્યો છે, મેં એમનાં સ્નેહમમતાને વિનાશરણ ખોટા સંદેહને લીધે અપમાનિત કર્યાં છે.

શિશિરે માંહને આઠ રૂપિયા કમાવી આપનારું ટ્યુશન છોડી દેવાનું નક્કી કર્યું. સાથે સાથે તેણે એ પણ નક્કી કર્યું કે રજતની વહુને બચાવવાનું મહેનતાણું લેવું એ યોગ્ય નથી. આ નક્કી કરતી વખતે તે એવો આનંદમાં હતો કે આવા તંગીના દિવસોમાં આવક ઘટી જવાથી કેવું દારૂ દુઃખ અને બૂખમરો ભોગવવો પડશે તેના તેને વિચાર સુદ્ધાં આવ્યો નહિ. આજે તેને જે મળ્યું હતું તેના બદલામાં ગમે તેવું ઘોર દુઃખ પણ સહી લેવા તેનું મન તૈયાર હતું. તે આનંદ ઉત્સાહથી પોતાના દિલમાં અનુભવી રહ્યા હતા કે જેને લીધે મારામાં આવું બળ આવ્યું છે તેની ખાતર હું ગમે તેવો ત્યાગ પણ કરી શકીશ.

રાતે મુકામે પાછા આવતાં જ શિશિર કાલિદાસની રુમમાં ગયો, અને હસતે મોઢે કાલિદાસના હાથ હાથમાં લઈને બોલ્યો: ‘મારું નસીબ એટલું સારું છે, નહિ તો મને તારા જેવા ને રજત જેવા મિત્રો મળે નહિ. રજતના ઘરનાં પૈસાદાર છે, પણ બહુ બધાં માણસો છે. એની મા તો માતૃસ્નેહની સાક્ષાત મૂર્તિ છે! રજત પરણેલો છે એવી મને ખબર નહોતી. પણ આજે એની વહુને જોઈ. બહુ બલી ને ખાનદાન ઝોકરી છે! બાઈ, રજત તો મને વળગ્યો છે કે તારે મારી વહુને બચાવવા આવવું જોઈશે. માએ પણ એવું કહ્યું. બાબીની પણ એવી મરજી લાગી. શું કરું, બાઈ, આ ટ્યુશન છોડી દેવું પડ્યું. આજે હું અહીં ખાવાનો નથી. રજતને ઘેર રાજબોજ ઉડાવીને આવ્યો છું. મા એટલે શું તેની મને આ પહેલાં કશી ખબર નહોતી. માના લાડપાન કેવાં હોય તે મેં આજે પહેલી વાર જોયું — માના રતેહને લીધે આજે જાણે મારો નવો જનમ થયો હોય એવું મને લાગે છે. આજથી મારું બાળપણ શરૂ થાય છે.....’

કાલિદાસે આ પહેલાં કદી પણ આ કઠોર તપસ્વીની આવી

આનંદી મૂર્તિ જોઈ નહોતી, એના બોલવામાં તેણે કદી આટલો ઉત્સાહ જોયો નહોતો. આજે જાણે એ બોલે જ જતો હતો, એના આનંદ જાણે માતો નહોતો.

શિશિરના આ પરિવર્તનથી સુખી થઈ કાલિદાસે હસીને કહ્યું:
'તું' પોતે બલો છે એટલે તને અધાં બધાં લાગે છે.'

તે રાત શિશિર પોતાની અધારી કોટડીમાં જોવા સુખમાં કાઢી, તેવું સુખ તેણે જીંદગીમાં કદી જોયું હશે કે કેમ તે વિષે સંદેહ છે. બાળપણમાં પોતાની માતાનો સહવાસ અને સ્નેહ તે ખોઈ ખેડો હતો, અને કોઈ બીજી સ્ત્રીને મા ગણી તેની પાસેથી માતૃસ્નેહ મેળવવાનો અભિનય કરવો પડ્યો હતો. પરંતુ જ્યાં સાચો સંબંધ બંધાતો નથી, ત્યાં ચિત્ત પણ પ્રસન્ન બની એનો સ્વીકાર કરતું નથી. એ માતૃસ્નેહની બિચુપને રજતની માએ ધડીકમાં પૂરણ કરી તેને શુષ્કતાના મધુમાંથી બગાવી લીધો! શી ખબર આ સ્નેહમાં કેવો મંત્ર હશે—એ છૂટે હાથે દાન કરે છે, છતાં દાન લેવાની દીનતાને એમાં લેણ પણ અનુભવ થતો નથી!

શિશિર વિચાર કરવા લાગ્યો કે માણસની સ્વાભાવિક સાધુતા અને ભદ્રતાની ઉપર એ ત્રણ જણને કેવો દુઃસ્વપ્ન સ કે એક અપરિચિતને નેનાદા તરુણી વહુને બણાવવાના કામે નીમે છે! આ વિશ્વાસને માટે એ ત્રણે જણાનો હું બેહદ કૃતજ છું!

આજ લગી શિશિર, રજતને કડકડતી ઇન્તિગીવાળાં કપડાં પહે-રનારો કૂડખાણુ સમજી, તેને વાતોનાં વડાં કરનારો ખાલી ખોટા દંભી ગણી તેનાથી દૂર રહેવાનો પ્રતન કરતો. પરંતુ બીજો દિવસે વર્ગમાં તે હસતે મોઢે રજતની પડાએ જઈને ખેડો. વર્ગના છોકરા-ઓએ નવાઈ પામીને જોયું તો શિશિર આજે નવીનદાર ચોપડીઓ

હાથને બાજુવા આંગળો દત્તો, અને સૌની સાથે વાતોમાં બળવા આતુર હતો; આજે તે વખતનો ઉપયોગ ચોપડીની નકલ કરવામાં કરતો નહોતો.

કોનેજ છૂટવા પછી શિશિરે રજતને કહ્યું: 'તો હું સાંજે આવુંને ?'

રજતે કહ્યું: 'સાંજે શું કરવા ? હમણાં જ ચાલને ! ઘેર પહોંચીશું કે તરત સંખ્યાનાં દર્શન થશે.'

શિશિરે કંઈક સંકાપ પામી હસીને કહ્યું: 'હું અત્યારથી આવીને શું કરું ? હજી તો તારે ઘેર જઈને નારતો કરવાનો હશે.'

રજતે હસીને કહ્યું: 'કરવાનો છે, અને તે તારા દેખતાં કરું તો પણ એથી તારે કે તારી બાબીને કંઈ શરમાવાનું કારણ નથી, અને મારા ખાવાનામાંથી એ તને ભાગ આપે તો પણ કાંઈ અસહ્ય જશે એવો ડર નથી. મટે ચાલ.'

શિશિરનાં કાનનાં મૂળ સુદ્ધાં લાલ થઈ ગયાં. રજતે એ શરમાળ અરસિક મિત્રને ખેંચીને ગાડીમાં બેસાડ્યો.

ઘેર પહોંચ્યા પછી ગાડીમાંથી ઊતરી પોતાના વાચનગૃહમાં જઈને ચોપડીઓ મૂક્યા પછી, રજતે શિશિરને કહ્યું: 'ઉપર ચાલ !'

શિશિર એક ડાય ઉપર બેઠા દઈને બેસી પડી બોલ્યો: બાબીનો બહુવાનો વખત થાય ત્યારે બેલાવજો, તે વખતે આવીશ.'

આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર રજત ચાલી ગયો.

રોજ રોજ પાંચ ઘેર ખાવાની શિશિરને શરમ આવે છે એમ સમજી રજતે તેને વધારે આગ્રહ કર્યો નહિ, શિશિરે પણ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

થોડી વારમાં તે ઓરડામાં સુનયનીને આની પહેચિલી જોઈ શિશિર આજો બની ગયો. એકદમ ઊંચા થઈ જઈ એણે એને પ્રણામ કર્યાં.

સુનયનીએ કહ્યું: 'તું પરાવાની પેઠે અહીં કેમ બેસી રહ્યો છે, બાબા ? માની પાસે આવતાં પણ તને શરમ આવે છે શું ? આવો શરમાળ મોં સંતાડનારો છોકરો તો કોઈ જોયો નહિ ! ચાલ, બાબા, ચાલ !'

આમ કહી સુનયનીએ શિશિરનો હાથ પકડ્યો. હવે ના પાડવાનો કોઈ રસ્તો ન દેખાવાથી, લજ્જાળુ મુખે હળતો હસતો શિશિર ધીરે ધીરે સુનયનીની સાથે ઘરમાં પ્રવેશ્યો.

ઘરમાં જઈને જુએ તો બે પાટલા ઢાળેલા હતા. એક પાટલા ઉપર રજત બેડેલો હતો, અને બીજા પાટલા ઉપર બેસનારની તે રાહ જોઈ રહ્યો હતો.

સંખ્યા પીરસવાનું કામ કરતી હતી.

સુનયનીએ શિશિરને હુકમ કર્યો: 'ખાવા બેસ, બાબા ! આજે તને ગુરુપદે વરણ કરવાનો છે એટલે વહુમાએ જાતે બધું રાંધ્યું છે, મને કશું કરવા દીધું નહિ.'

ગૃહિણીપણામાં આ યુવાન ઓમંત વધુની નિપુણતા અને ઉત્સાહ જોઈ શિશિર ખુશ થઈ, વગર આનાકાનીએ પાટલા પર જઈને બેઠો.

શિશિર બેસવા જતો હતો, ત્યાં સંખ્યાએ તેની પાસે આવીને મૃદુ સ્વરે કહ્યું: 'જરા ઊંચા રહો.'

શિશિરે આજા બની સંખ્યાની સામે જોયું. કંઈ પણ બોલ્યા વગર, આંખના ખૂંચામાં સ્મિત છંદકાતીને, સંખ્યા ત્યાંથી ચાલી

ગઈ. કંઈ સમજી ન શકવાથી શિશિરે સુનયની અને રજતની સામે કુતુહલભરી નજર કરી, પરંતુ એમનાં મોં પર પણ રહસ્યમય હાસ્ય ફરકતું હતું.

સંખ્યા એક જાપાની ચિત્રકામવાળો લાકડાનો તાસ બે હાથમાં લઈને આવી, અને શિશિરની સામે તે લઈને ઊભી રહી. શિશિરે જોયું તો એ તાસમાં, ઘોતિયું, ખેસ, જામો, દુવાલ, રૂમાલ, જોડા, ચંપલ, પાવડીઓ, છત્રી અને કેટલાક રૂપિયા હતા.

આ બધું લઈને સંખ્યા પોતાની સામે ધરીને કેમ ઊભી રહી છે એ કશું ન સમજી શકવાથી શિશિરે નવાઈ પામી સૌનાં મોં સામે વારાફરતી નજર કરવા માંડી,

હેવટે તેણે પૂછ્યું: ‘આ બધું શું છે?’

સંખ્યાએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું: ‘મારી ગુરુપૂજા!’

શિશિર એ લેવાની આનાકાની કરે છે એ જોઈ રજત એકદમ બોલી ઊઠ્યો: ‘શિશિર, તાસ પકડ! પકડ! સંખ્યાનો હાથ ટૂંકે છે, હમણાં બધું પડી જશે!’

શિશિરે ગંભીરતાથી એકદમ બે હાથ લાંબા કરી સંખ્યાના હાથમાંથી તાસ ઉપાડી લીધો. તેજ વખતે રજત હસી પડીને બોલ્યો: ‘કમ, લેવો પડ્યોને!’

શિશિર બેઠો પડ્યો, પણ એણે સુખનું હાસ્ય કહ્યું.

સંખ્યા અને સુનયનીનાં મોં પર પણ આનંદનું હાસ્ય ફટી નીકળ્યું.

સુનયનીએ કહ્યું: ‘તાસ બાબુએ મૂકી હવે ખાવા ખેસ, બાઈ!’

: ૫ :

સંધ્યાના શિક્ષક તરીકે નીમાયા પછીથી દરરોજ સાંજનું વાળુ રજતને ઘેર કરવાનો શિશિરનો નિયમ ચર્ષ મયો — અથવા કહો કે એણે એવો નિયમ કરવો પડ્યો. શિશિરને એથી બહુ સંકેત થતો. પરંતુ ના પાડવાથી કશો ફાયદો નથી એવું તે જાણતો હતો તેથી તે કશું બોલ્યો નહિ.

સંધ્યા આવીને જ્યારે યાત્રા મુદ્દા સ્વરે એને બોલાવતી: ‘દિયરજી, જમવા જાડો!’ અથવા સુનયની રનેહાળ કહે એને જુમ મારતી: ‘બાબા, શિશિર, જમવા ચાલ!’ ત્યારે ના પાડવામાં શિશિરને અબદતા અને અશિષ્ટતા લાગતી; અને તેને ખાવા બેસવું પડતું. તેમ છતાં તેના અંતરનો સંકેત તેના આંખમાં પર પૂરેપૂરો ફૂટી નીકળતો.

શિશિર મનને સાન્ત્વન આપવાનો પ્રયત્ન કરતો કે સંધ્યાને બાણીવીને હું બદલામાં કશું જ લેવાનો નથી, પરંતુ એટલાથી તેનું મન સાન્ત્વન પામતું નહોતું. કારણ કે એક કલાક બાણીવવાની ફી

આઠ રૂપિયા લઈ શકાય, બહુ બહુ તો દસ રૂપિયા લઈ શકાય. પરંતુ મહિને પંદરથી વીસ રૂપિયાનું તો એ ખાવાનું ખાઈ જતો હતો ! ઉપરાંત ગુરૂપૂજને નામે સંખ્યાએ તેને કેટલી બધી ચીજો અને ઉપરથી સો રૂપિયા આપ્યા હતા, તેનું શું ? એટલે શિશિરના મનને સંક્રાંત્ય કોઈ રીતે દૂર થતો નહોતો.

શિશિરના મનને સંક્રાંત્ય રજત સમજી ગયો હતો. તેથી તે વખતોવખત શિશિરને ઘેર જતો, અને તેની પાસેથી માગીને ખાતો, તથા તેની પાસે કોઈ નવી ચોપડી જુએ તો માગી લેતો, ને એમ કરીને શિશિરનું મન હલકું કરવાનો પ્રયત્ન કરતો. થોડાક દિવસ તો રજત ઉપરાઉપરી શિશિરના છાત્રાલયમાં ગયો હતો. પરંતુ તે વખતે શિશિરની પાસે એસવા કરતાં એને કાલિદાસની સાથે કંઈક ખાનગી વાત કરવામાં વધારે ઉત્સાહ દેખાયો હતો.

આ પછી એક દિવસ અચાનક શિશિરે કાલિદાસની પાસેથી સાંબળયું કે આપણા છાત્રાલયના મકાનવાળાના મનમાં એકદમ એવી દયાની લાગણી ઊભરાઈ આવી છે કે એણે કહ્યું છે કે ગામ પરમામથી છોકરાઓ આટલું દુઃખ વેઠીને કલ્પકતા શહેરમાં આવી મેંધું બણતર લાણે છે તો હું તેમની સૌની પાસેથી દર મહિને બાડામાં દસ રૂપિયા ઓછા લઈશ.

આ સમાચાર સંબળાવી કાલિદાસે કહ્યું : ‘હવે આપણે રુમોનું બાડું ઓછું કરી શકીશું. તું આ કોટડીના જ બાડામાં હવે ઉપર રહી શકશે, કાલે તો તું મારી રૂમમાં આવી જા !’

આ કલ્પકાળમાં મકાનમલિકના મનમાં આવો ધર્મનો ઉદય થયેલો જોઈ ખુબ નવાઈ પામી તથા ખુશ થઈ, શિશિરે ડોલેજમાં જતાવેર્ત, બારે ઉત્સાહથી રજતને એ સમાચાર સંબળાવ્યા. રજતે ઉદાસીન બાવે એ સાંબળયું, ને તરત મોં ફેરવી લીધું.

એ જોઈ શિશિર જરા મિડાયો. તેને થયું કે મહાનમાલિકનું દિલ કેટલું મોટું છે અને તેણે કેવો મોટો ત્યાગ કર્યો છે એની શ્રીમંત રમતને કેવી રીતે સમજ પડે !

શિશિરે ગુસ્સે થઈ ગજતની વર્તણૂકની કન્યાદ કલિદાસની આગળ જાહેર કરી. પરંતુ શિશિરે જોયું તો એની વાત સાંભળીને કલિદાસે પણ બહુ ઉત્સાહ દેખાડ્યો નહિ, તેણે સહેજ હસીને ધીરથી કહ્યું : ‘હા, બાળને માટે જે ત્યાગ કરે છે તે મહાન પુરુષ છે એ વિષે કંઈ શંકા નથી ! પરંતુ એટલા માટે તું આ મહાનમાલિકને ધન્યવાદ આપવા ન દોડી જતો ! કારણ એણે ખાસ કહ્યું છે કે આ વાત મારી આગળ કાંઈએ કાઢવી નહિ !’

મહાનમાલિક તરફ શિશિરની માનણી બેવડાઈ ગઈ. તે જ દિવસે સાંજે, સંધ્યાને બહાવવા ગયો ત્યારે તેણે ખૂબ ઉત્સાહમાં આવીને, મહાનમાલિકની ઉદારતાની વાત સુનયના અને સંધ્યાને સંકળાવવા માંડી. પરંતુ મહાનમાલિકની વર્તણૂકમાં આ લોકોને પણ કંઈ અસાધારણતા લાગી હોય એવું તેમનાં મોં પરથી શિશિરને લાગ્યું નહિ.

ઊંઘડું શિશિર પેટ કરીને મહાનમાલિકનાં વખાણ કરતો હતો, ત્યાં વચમાં જ સુનયના બોલી ઊઠી : ‘તે આગા, તું એવી જગાએ શું કરવા પડ્યો રહ્યો છે ? તારી માના બાળામાં શું બે છોકરાઓની જગા નહિ થાય ?’

શિશિર ગજરાઈને બોલ્યો : ‘ના, મા ! ત્યાં મને કંઈ દુઃખ પડતું નથી. અમારો મહાનમાલિક બહુ ઉદાર પુરુષ.....’

તેને પૂરું બોલવા દીધા વિના સુનયનાએ પૂછ્યું : ‘તું કયા દેશનો છે, બાબા ?’

ઉત્સાહથી ઉત્તમવળ ખરેલું શિશિરનું મુખ અને આનંદની મળકતી તેની આંખો એકદમ ગંભીર, સ્તબ્ધ અને વિષાદમય બની ગયાં. નીચું જોઈ તેણે એક ઊંડો નિઃશ્વાસ દાખી દીધો, પછી ધીરે ધીરે મ્હાન મોં ઊંચું કરી સુનયનીતા મોં સામે જોઈ, સહેજ હસીને તે બોલ્યો : ‘આ બંગાળ મારો દેશ છે, મા !’

શિશિરનો મુખભાવ જોઈ સુનયની સમજી ગઈ કે શિશિર હમેશાં કોઈ અતિ ઊંડું દુઃખ દિલમાં છુપાવી રાખે છે. તેણે આમળ આવી શિશિરની પીડે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું : ‘તારું સગુંવદાલું કોઈ નથી, બાઈ ? કહે છે કે વનમાલી દાસ નામના કાઠને તું દર મહિને રૂપિયા મોકલે છે. એની સાથે તારો શો સંબંધ છે ?’

શિશિરની આંખો કોઈ ઉત્કટ જ્વાળાથી એકદમ બજૂરા બીડી, પણ ખીજી બ પગે તે નિસ્તેજ બની ગઈ. તે મૂંઝો મૂંઝો માથું નીચું કરી વિચાર કરવા લાગ્યો.

સુનયનીએ શિશિરની પાસે બેસીને કહ્યું : ‘તને જોઈને જ હું સમજી ગઈ છું, બાબા કે તારા દિલમાં કોઈ દુઃખ છુપાયેલું છે. તારી આંખોમાં વોટી પહેર્યાના કાપો હજી દેખાય છે; તું જોડા પહેરતો નથી, તોયે તારા પગ મુંવાળા ને નરમ છે, એ મારી ખ્યાન બહાર નથી. રાજ્ય છેડીને રામને વનવાસે નીકળવું પડ્યું કે શું ?’

શિશિરની આંખો નરમ બની, અને બીની થઈ આવી. આવી મમતાપૂર્વક કાઠએ કહી પણ એની સામે નજર કરી હોય એવું એને માદ આવતું નહોતું. આ કેવો માતૃગ્રેમ ! બંને વાર આ મળી હતી, પણ આંખો સ્નેહ તેને કોઈની પાસેથી મળ્યો નહોતો !

સિશિરેને ગુપચુપ વિચારમાં પડી ગયેલો જોઈ સુનયનીએ ફરીથી કહ્યું: 'કહેતાં તને દુઃખ થતું હોય કે તને કંઈ વાંધો હોય તો મારે એ સાંભળાને દામ નથી, બાબા ! જે છોકરાએ માના ખોળામાં આજે જન્મ લીધો છે તેના પૂરવજનમની ખચર નહિ હોય તો પણ માના સ્નેહમાં ને માના લાડકોડમાં કંઈ ખામી આવવાની નથી.'

સિશિરે હવકતી આંખે સુનયનીની સામે જોઈને કહ્યું: 'તમારા કોમળાથી છુપાવવાનું મારે કશું જ નથી. મારા જીવનનો ક્ષતિહાસ જરા લાગ્યો છે. તોયે કહીશ. બાબીને બચાવવાનું આજે નહિ બને.....'

સિશિરે પ્રયત્નપૂર્વક હસીને સંખ્યા અને રજતની સામે જોયું. જોયું તો રજત ગંભીર બની બેઠો હતો, અને સંખ્યાનું મોં તેના દુઃખની આંધ્ર લાગતાં મલિન, વિષાદમય અને મમતાપૂર્ણ બની ગયું હતું.

થોડોવાર ચૂપ રહી સિશિરે પોતાની આત્મકથા કહેવા માંડી:

: ૬ :

(ક)

હું ખરેખર ગરીબ માળાપનો જ છોકરો છું. મારા માળાપની હાલત ખૂબ જ ખરાબ હતી. અમે ભાઈ બહેન મળીને આઠ જણાનું તેમણે પોષણ કરવાનું હતું. બે બહેનો મોટી હતી, અને તેમને પરણાવવાની ઉંમર થઈ ગઈ હતી. તે પછી અમે ચાર ભાઈ અને પછી બે બહેનો—બધાં નાનાં નાનાં. ખગ્ગો વધતો જતો હતો, પણ આવક વધવાનો કોઈ ઉપાય દેખાતો નહોતો. આથી કાચર થઈ ચિંતા અને કસેશને લીધે મારાં માળાપનો સ્વભાવ ધીમે ધીમે કઠોર અને ખરાબ થતો જતો હતો. વાતવાતમાં તેઓ ગુસ્સે થઈ જતાં, અને મારપીટ કરતાં. માળાપનો ગુસ્સો અમારી અભાગિયાની ઉપર ઊતરતો. વાત નહિ, ચીત નહિ, ગમે તે કંઈ બહાને મા અમને કાળી રાતે ભાંડતી, અને બાપા હાડ હાડ કરી જે હાથ લાગ્યું તે વડે અમારાં હાડકાં ભાંગી નાખતા. ગરીબાઈ અને તંગીનું કારણ અમે જ છીએ એ બિડતાં બેસતાં, ખાતાં પીતાં, દિવસમાં સાખ વાર અમારાં હાડમાં ઉતારવામાં આવતું. માર ખાવાની બીકે અમે ખાવાનું કદી માગતાં

નહિ. નાનપણથી જ અમે ગંભીર અને ખબરદાર બની ગયા હતાં, અને એકલાં એકલાં, આધે આધે ભટક્યા કરતાં.

મારી ઉંમર તે વખતે દસ વરસની હતી. એવામાં નંદનપુરના જમીનદાર શિવશંકર ચક્રવર્તીએ છાપામાં દત્તક પુત્ર લેવાની જાહેર ખબર છપાવી. તેમના માણસે દેશેદેશમાં દત્તકની શોધમાં નીકળી પડ્યા હતા. અમારા ગામનો પ્રદલાદ માણુ એ જમીનદારની કચેરીમાં નોકરી કરતો હતો. તેણે આપાને કાગળ લખ્યો કે તમે જે તમારો એક છોકરો દત્તક આપવા ખુશી હો તો હું ગોઠવી આપું.

જાહેરખબર વાંચીને આપાને આવો વિચાર તો આવેલો, એવામાં પ્રદલાદ આણુનો કાગળ આવ્યો, એટલે એમનો વિચાર પાકો થયો. તેમણે મારી માને પૂછ્યું: ‘તને કેમ લાગે છે?’

માએ કહ્યું: ‘લુંડડીનાં બચ્ચાંનું ટોળું ભેગું થયું છે. નથી એમને ખવડાવાતું પીવડાવાતું, નથી પહેરાવાતું, ઓઢાડાતું, કે નથી લાડ થતાં. અને બધાં ભેગાં થઈને મારાં હાડ ગાળી નાખે છે. તે કાઈ આહીને લેતું હોય તો આપી દોને એક! પણ મારા ગામલાને નહિ આપું.’

ગોબલો મારો સૌથી નાનો ભાઈ હતો, મારી પછીનો. તે પછી મારી બે બહેનો હતી.

આપાએ કહ્યું: ‘આ શિશિરિયાને આપી દઉં, બધામાં એ શેતાન છે!’

માએ કહ્યું: ‘તો આપી દોને! એ તો સુખમાં રહેશે. અને એ સુખમાં હશે તો એનાં માતાપાને, અને ભાઈબહેનોને જૂલી નહિ ગય! અને આ બહાને થોડાં ઘણાં રૂપિયા હાથમાં આવે તો ઉમ. અને નિભાનાં લગન કરી નખાય...કેમ અલ્યા થીશી, તું દત્તક જઈશ ને!’

મા ને બાપા મારા શિશિર નામને ડુંકાવીને શીશી કહીને બોલાવતા. માના શબ્દો સાંભળીને, એવડી નાની ઉંમરે પણ મને બહુ ગુસ્સો ચડ્યો, અને દુઃખ પણ થયું. મને વેચીને આ લોકો રૂપિયા કરવા ઈચ્છે છે; વળી મને જ વેચવા ઈચ્છે છે, મારે બદલે મારા ઈર્મ બીજા લાઈનું નામ આવે તો તેમને અચકા લાગે છે. આ વાતને થોડા દિવસ પહેલાં મારા ગામમાં રામલીલાવાળા આવ્યા હતા. તેમણે રાજકૃષ્ણ રાવનો નરમેધયજ્ઞ લખવી બતાવ્યો હતો. મેં તે જોયો હતો. મને થયું કે હું એ નરમેધયજ્ઞનો બલિ છું! મને વેચતો લઈને આ લોકો મને મારી નાખશે મા અને બાપા મને આમ વેચીને જમના મોંમાં મોકલી રહ્યા છે! મને બહુ ખોટું લાગ્યું, તેથી મેં મિજાજમાં જવાબ દીધો: ‘હા, હું જઈશ.’

મારો જવાબ સાંભળી બાપા બોલી જઈયા: ‘મને ખબર છે, એ હરામખોર એવો એકલપેટો છે! એને પોતાનું થયું એટલે બસ! પછી તમે સુખી થાઓ કે દુઃખી એની એને પડી નથી.’

આમ કહી બાપાએ મારો કાન આમળી ગાલ પર બે ખેંચી કાઢી.

મારી અખોભાંથી આંસુ પડતાં હતાં. આ લોકો મારો ગુનો કરે છે, ને પાછા મને જ ગુનેગાર દરાવે છે! હું એકદમ ત્યાંથી જીડીને જતો રહ્યો!

બાપાએ પ્રહલાદ બાણને કાગળ લખી નાખ્યો કે હું એક છોકરો આપવા તૈયાર છું.’

સામેથી એકદમ તાર આવ્યો કે તરત તમારા ચારે છોકરાઓને લઈને નંદનપુર આવો. ચારમાંથી ગમે તે એકને પસંદ કરી લેશું.

માએ પહેલાં તો સખત વાંધો ઉડાવ્યો કે ગોબલાને કાઈ હિસાબે નહિ જવા દઉં! એને અહીં મૂકીને જાઓ, નહિ તો એ

લોકો એને જોતા જ પસંદ કરી નાખશે. પણ મારા આપાની આગળ એનું કંઈ ચાલ્યું નહિ.

આપા ગુસ્સે થઈ ગયા. પરિણામે અંતે વચ્ચે સખત બોલાચાલી થઈ. છેવટે આપાએ ગુસ્સામાં આવીને બોલી નાખ્યું: ‘તો રહ્યા તારાં છોકરાં છેયાં! તું સંભાળે એ બધાંને, ને પરણાવ તારી છોકરીઓને! હું તો આવો બગીને જતો રહું છું!’

માએ જ્યારે જોયું કે ખરેખર મારા આપા પેટીમાં એમનાં કપડાંલતાં બરે છે, ત્યારે તેણે કળિયો મેલી દીધો, ને ખાલી ગાંઠ મારી.

એ તક જોઈ આપા અમને ચારે બાઈઓને લઈને ઘરમાંથી નીકળી ગયા.

(ખ)

નંદનપુરમાં અમને એક વિશાળ મદાલયમાં ઉતારો મળ્યો. દરરોજ રાત્રીભોગ મળવા લાગ્યો. જીંદગીમાં કદી આવું ઘર જોયું નહોતું, અતે આવું ખાવાનું ખાધું નહોતું. ગામમાં કોઈને ઘેર જમવા જવાનું હોય ત્યારે જ અમને પેટ ભરીને ખાવાનું મળતું. પણ અહીં તો રોજ રોજ મિષ્ટાન્ન!

તેમ છતાં મારું મન ખુશ થતું નહોતું. મારા બાઈઓ તો ખુશખુશાલ ફરતા હતા. કોઈ કોઈ વખત તો એ લોકો અંદર અંદર ખાઝતા પણ ખરા—એક કહે, હું દત્તક જઈશ, ને બીજો કહે, ના, હું જઈશ. ગોખલો મોં બગાડીને કહેતો: ‘મા મને ના કહે છે, નહિ તો હું અખચડી જતો રહું! રોજરોજ પેટ ભરીને ખાઉં, ને લોડા પર ચડી ફરવા જાઉં! ચલ, ચલ, ઘોડા જલદી ચલ!’

ગોખલાનું બેલવું સાંભળી કોણ જણે કેમ, મને બહુ રડવું આવતું. હું એકલો એકલો રડવા કરતો.

રોજ એ વખત અમને સારા સારા લુખડાં પહેરાવી, જોડા પહેરાવી, મોટી મોટી પાથડીઓવાળા ચપરાશીઓના પહેરા હેઠળ જમીનદારને ઘેર સહ જવામાં આવતા. જમીનદાર શિવશંકર બાણુ અમને પાસે બેસાડી કંઈ કંઈ પૂછતા, કાંઈ વખત વાંચવાનું કહેતા, તો કાંઈ વખત દોડવાનું કહેતા, તો કાંઈ વખત અમને હસાવવાનો પ્રયાસ કરતા. તે પછી તેઓ અમને અંતઃપુરમાં એમની ધણીવાણીની પાસે લઈ જતા.

શિવશંકર બાણુની ગૃહિણીનું નામ હતું માતાંબિની—ખરેખર એ માતાંબિની જ હતી. એવી જડી, અને ગળાનો અવાજ પણ એવો મોટો કે મોટા હાંડામાંથી નીકળતો હોય એમ લાગે !

પહેલે દિવસે જ્યારે તેમણે અમને વહાલ કરી બોલાવ્યા: ‘આવો, મરી પાસે આવો !’ ત્યારે ગોખલો તો એમનો અવાજ સાંભળી ખીને, રોવા જ મંડી પડ્યો, ને બોલ્યો: ‘ના, દાદા ! મારે એના દત્તક નથી થવું !’

આ સાંભળી માતાંબિનીએ એની સામે એવી આંખો કાઢી કે ગોખલો ખિચારો થરથર ધ્રુજવા લાગ્યો, ને એ હાથે મને બાઝી પડી રોવા માંડ્યો.

પછી માતાંબિનીએ જરા સ્નેહાળ સ્વરે, અવાજમાં અને તેટલી લીનાશ લાવોને, વહાલથી એને બોલાવ્યો: ‘આવ કીકા, ખોડા—રડ મા—બેટા, રડ મા !’

આ વહાલથી ગોખલાનું રડવું બંધ થવાને બદલે ઊલટું વધી પડ્યું. એણે જોરથી ચીસ પાડી: ‘ઓ બાબા ! ડાકણ !’

આ સાંભળી માતાંબિનીના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે કાસીએને બેલાવી દુકમ કર્યો: ‘આને અહીંથી લઈ જાઓ !’

ગોબલો વધારે રેવા લાગ્યો, ને મને જોરથી વળગી પડ્યો. એણે જવાની ના પાડી.

મેં તેને કહ્યું: ‘તને આપાની પાસે લઈ જશે, જા ! મારો ભાઈ તો, ડાહ્યો ભાઈ તો, જા, આપા તને હાથી ખતાવવા લઈ જશે !’

આટલું સમજાવ્યો ત્યારે એ ગયો.

માનગિની મારા ઉપર ખુશ થઈ બોલી ગઈ: ‘છે નાનો, પણ તું ઠીક શુદ્ધિયાળી લાગે છે ! તારા પેટમાં દવામાયા પણ લાગે છે. તારા કરતાં આ છોકરા ઉંમરમાં મોટા છે, પણ બધા અસલ ગધેડા જેવા છે !’

મારા મોટાભાઈએના ગુલુનું વર્ણન સાંભળી મને બહુ હસવું આવ્યું. પરંતુ ગાંધીએનાં મોં એકદમ પડી ગયાં હતાં.

પહેલા જ દિવસથી જમીનદાર અને એમનાં ગૃહિણીની નજર મારો ઉપર દરી હતી. રહી રહીને જમીનદાર બોલતા: ‘એની આંખો બહુ તેજસ્વી લાગે છે ! રાજકુળમાં એની શુદ્ધિ ચાલશે.’

ગૃહિણી કહેતા: ‘હા. એ છોકરો બહુ ચાલાક છે, ચતુર છે, અને પાછો શાંત ને દરેક પણ છે. એનામાં દવામાયા પણ છે. મને એ ગમી ગયો છે.’

સાંજ સવાર બાણ અને ગૃહિણીની પાસે ઘરમાં, અને બપોરે જમીનદાર બાણની પાસે ખેડકખાનામાં, અમારે હાજરી આપવી પડતી. ખેડકખાનામાં આખી દુનિયાના જોષીઓ આવીને મેળા થતા. એ લોકો બધા અમારો કુંડળી જોતા, ને હાથની રેખાઓ તપાસતા. કાઈ ગોરો ફ્રેનોલોજિસ્ટ પણ આવ્યો હતો, એણે અમારું માથું ટકારા મારી મારીને કુખવી નાખ્યું હતું, અને અમારો સામે ધારી ધારીને જોઈ અમને વિવડાની નાખ્યા હતા. મોટા થયા પછી મને ખબર

પડો કે એ સાહેબ મસ્તિષ્કવિદ્યાના પંડિત હતા. પરંતુ તે વખતે મેં એને નરમેધવચનો કાઢી રાક્ષસ બાક્ષસ માની લીધા હતા. એક તો એ સાહેબ હતો, તેમાં પાઠો અમારાં આર્થા દબાવતો હતો ! બીકથી અમારો જીવ ગભરાતો હતો !

જન્મકુંડળો, હસ્તરેખા, મસ્તિષ્કવિદ્યા—બધા પરથી સાબિત થઈ ગયું કે હું રાજા થવા માટે જ જન્મ્યો છું. મારા ગુણનો અને શુભ લક્ષણોનો પાર નથી.

શિવશંકર બાબુએ ખુશ થઈ હસતાં હસતાં બોલું. હલાવતાં કહ્યું : ‘ જોયું ને, માણસને હું કેવો ઝોળખી કાઢું છું ! ’

મને દત્તક લેવાનું નક્કી થઈ ગયું. માનો ગોખલો બચી ગયો, અને પોતાની પહેલી ભવિષ્યવાણીને સાચી પાડતી મારી પસંદગી કાયમ થઈ એની ખુશાલીમાં મારા બાપાએ મારી બાને એકદમ તાર કરીને આ ખબર આપ્યા.

પુત્રેષ્ટિ થઈ પછી, છૂપી રીતે કેટલાક હજાર રૂપિયા મેળવીને, મારા બાપા મનમાં હરખાતા હરખાતા, મારાં ભાઈઓને લઈને ઘેર જતા રહ્યા. છૂપી રીતે પૈસા લીધા એનું કારણ એ કે પૈસા આપીને દત્તક લેવામાં આવે તો લીધેલું ફેક ગમ છે.

બાપાએ જતી વખતે, મારું વીલું મોં જોઈ હસતાં હસતાં મને કહ્યું : ‘ શીશી, તારું નસીબ જેર ઠરે છે ! અભાગિયાના ઘરમાં પડ્યો, પણ તું રાજા થઈ ગયો ! તને હવે દુઃખ શું છે ? પણ હું ન હોઉં ત્યારે તારાં લાઇઅહેનોની ખબર લેજે ! ’

બાપા હમેશાં છોકરોને લીધે એટલી બધી નાણાંનીતંગી બોખવતા હતા, કે તેમને મન અર્ધકબૂત એ જ દુનિયાનું સૌથી મોટું કબૂત હતું. તેથી તેઓ મને વેચીને થોડાક હજાર રૂપિયા હાથમાં

આવતાં ખુશ ખુશ થઇ ગયા હતા, વળી હું આવડી મોટી મિલકતનો માલિક થયો એથી પણ તેઓ ખુશ થયા હતા, અને પોતાની ખુશી પરથી તેમણે નક્કી કરી નાખ્યું હતું કે હું પણ ખૂબ ખુશ થયો છું. પરંતુ દશ વરસના છોકરાનું મન ફિપિવા કરતાં મમતા તરફ વધારે ખેંચાયું હતું એ વાત તેમને સમજાઇ નહિ, અને હું પણ એમને એ સમજાવી શક્યો નહિ. મારી સાથે મારી માનો બહુ સારો મેળ નહોતો. એ મને ઝાઝું મોઝાવતી નહિ. હું એક વાસનો હતો, એટલામાં ગેબલાનો જનમ થયો. અને ગેબલા પછી બીજા એ બહેનો આવી. એટલે મા બાળકોની સંભાળમાં બહુ રોકાયેલી રહેતી. મને માના ખોળામાં ખેલવાનું થે નથી મળ્યું, ને માનું વહાલ પણ નથી મળ્યું કહીએ તો ચાલે. બાપાથી તો હું વાદળની પેઠે ડરતો હતો. એમનામાં સ્નેહમયતા હશે એવો અમને કોઈનેયે કદી વહેમ પડ્યો નહોતો. કારણકે વગર કારણે તેમની પાસેથી અમને હમેશાં ટપકો ને માર ખાવા મળતાં. મારાં મોઢાં ભાઈબહેનો પણ, બા બાપાનું બેઈને, નાનાં ને નાનાં ભાંડુઓને સતાવવાનું ને રડાવવાનું શીખી ગયાં હતાં. એ લોકો પણ મને બેઈતાં ખેસતાં વટવાનું બૂકતાં નહિ, અને મારા ઉપર આખો વખત એમની દાદાગીરી અને દિદિગીરી ચલાવતાં—એમનું માન રાખવામાં હું હાંફી જો ફાંફી જો રહેતો.

આથી બાળપણથી જ મારું મન એમાંના કોઈની ઉપર હતું નહોતું, હું પૂરેપૂરો એકાકી અને બંધાથી જુદો પડી ગયો હતો.

પરંતુ આજે આ નિર્વાસન સમયે મારું મન મારી એ અત્યાચારિણી મા અને દિદિઓને માટે તરફડતું હતું. બાપા, ગેબલો અને દાદાઓ મને છોડીને જાય છે એ ખ્યાલે મારું મન લાંબી પડતું હતું. પરંતુ જતી વખતે બાપાના મોં પર રમણ હાસ્ય બેઈ તેમના સેંકડો

પ્રહારો કરતાં એ મોં વધારે આઘાત થયો. મારી એવડી નાની ઉંમરે પણ મને એ હારમ એવું નિષ્કુર અને અભુગતું લાગ્યું હતું કે હું કાંઈ પણ ખોલ્યા વગર જડસડ બનીને બિભો રહ્યો.

મારો મોટો ભાઈ મારી પાસે આવીને મારા કનમાં ખેલી ગયો : ‘જો શીશી, તું રાખ થયો, પણ પૂજા (દશીરા) વખતે અમને બધાને સરસ સરસ પોષાક મોકલજે—તેં થસ વખતે પહેર્યો હતોને એવો ! બૂલતો નહિ, હું તને કાગળ લખીને યાદ કરાવીશ હો !’

નાનો ભાઈ ગુપચુપ બિભો બિભો આંખો ફાડી મારી સામે જોઈ રહ્યો હતો. માત્ર ગોબચાએ ગાડીમાં બેસતી વખતે મને પૂછ્યું : ‘શીશીભાઈ, તમારે નથી આવતું ?’

બાપાએ કહ્યું : ‘એ નથી આવવાનો !’ ત્યાં તો એણે જોરથી રોવા માંડ્યું. તે દિવસે મને યાદ કરીને માત્ર એ એકલો રહ્યો ! તે રૂદન આજે પણ મારા મનમાં કોઈ કોઈ વાર મમતાનો કણ્ણ સૂર પેદા કરે છે.

હવે મારી આંખોમાંથી આંસુ ખર્ચાં.

મને રડતો જોઈ શિવશંકર બાબુ મારી પીઠ પર હાથ મૂકી લાડ કરીને ખેલ્યા : ‘ચાલ, ભાઈ ! ચાલ, તને તારી મા પાસે લઈ જાઉં !’

અણધારી આશાથી મારી છાતી ભરાઈ આવી—‘મારી મા !’

ત્રિદાય થતા ભાઈઓ અને પિતાની તરફ એક નજર કરી લઈ હું શિવશંકર બાબુની સાથે ઘરમાં ગયો. કેટલા ઓરડા વટાવીને ગયો, પણ મા જોવા જડી નહિ ! જેના આગળ વધતો હતો તેમ મારી માની પાસે જઈ હું સમજી આનંદથી મારી છાતી ધબકતી હતી. હું ચારે તરફ નજર નાખી માને ખોળતો જતો હતો.

શિવશંકર આણુ માતંગિની દેવીના ઓરડામાં આવી તેમના પલંગ ઉપર બેઠા. હું વીલા મેંએ, માના પ્રામત્યની રાહ જોતો ઊંમરામાં ઊભો હતો.

શિવશંકર આણુએ કહ્યું: ‘જા, બાબા, તારી માની પાસે જા!’

માતંગિની દેવીએ હુંકારો કર્યો: ‘આવ, આવ, બાબા! ત્યાં કેમ ઊભો રહ્યો છે?’

માતંગિની દેવીના કંઠસ્વર સાંભળતાં જ મારો છવ હબંકો જતો! હવે મને જ્ઞાન આવ્યું કે આ મારી મા છે! હવે મને યાદ આવ્યું કે દેવદાસ દિવસથી મારા બાપા અને શિવશંકર આણુ મને શિખવાડતા હતા કે તારા બાપાનું નામ શિવશંકર ચક્રવર્તી, અને તારી માનું નામ માતંગિની દેવી! બાળપણથી બાપાનું નામ માર્કેન્ડેય મળુમદાર અને માનું નામ સુરસુન્દરી દેવી એવું જાણ્યું હતું તે હવે ખૂટી જવાનું—એમની સાથે હવે મારે કંઈ જ સંબંધ સંપાદ્ય નથી.

મારી સગી માને બરાબર જોળખવાનો કે ચાહવાનો મને વખત મળ્યો નહોતો, તેમ છતાં એનો જેટલો પરિચય હતો એટલો પણ હવે હું ધીધ બેઠો હતો. એની પાસેથી જે થોડી ઘણી માયા-મમતા મળતી હતી તે પણ હવે મારા નસીબમાં નહોતી—હવે એક સંપૂર્ણ અગ્નિની નારીનો પરિચય કરવાનો હતો—જે સગી નહોતી, સાગવી નહોતી તેની પાસેથી હવે માયામમતા મેળવવાનાં હતાં.

(૩)

માતંગિનીનું શરીર એવું જાડું હતું કે એનાથી બહુ હલાતું ચલાતું નહિ. શિવશંકરને અફીણ ખાવાની ટેવ હતી. અફીણ

ખાધને સધ જતા, તે બપોરના એ વાગે જિહ્વા—બપોરના એ વાગે એમની સવાર થતી, અને એ હિસાબે તેમનો સૂવાનો વખત રાતના એ વાગવાથી વહેલો થતો નહિ.

એટલે મારી દેખરેખ રાખવાનો બાર એક નોંધરતી ઉપર પડ્યો. તેનું નામ નવ. સગા બાપને ઘેર પણ માબાપનાં લાડપાન મેં જોયાં નથી અને પારકે ઘેર આવીને પણ બનાવટી માબાપનાં લાડપાન મારા નસીબમાં હતાં નહિ. નવ મને 'મિઠા રાજ' કહેતો, તે મારી ખૂબ સંભાળ રાખતો. પણ સંભાળના પ્રમાણમાં તે મારા પર સ્નેહ રાખી શકતો નહિ. તે વખતે મારી એવી ઉંમર હતી કે એ ઉંમરે માણસને સન્માન કરતાં સ્નેહની વધારે ભૂખ હોય છે; ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનો સ્નેહ મેળવવા માટે મન લિખારીની પેઠે ભમવું ફરે છે.

હું કોઈ કોઈ વખત મારી નહલી મા માતાંગિની દેવીની પાસે જવાની કોશીશ કરતો, પરંતુ તેનું અમાનુષી ગંભીર અને તેનો વિદ્યત અવાજ જોઈ મારી હિંમત લાંગી જતી, અને મારો આનંદ ઊડી જતો. નાનપણથી જ એને મા તરીકે જાણી હોત તેા આવું લાગત નહિ, પણ થોડા ઘણા સમજદાર થયા પછી, એને અચાનક જોઈ એટલે કેમે હું તેને મારા સ્વજન તરીકે સ્વીકારી શક્યો નહિ. તે કોઈ કોઈ વખત મને બોલાવી, પાસે બેસાડીને ખવડાવતી; પણ હું બહુ થોડું ખાઉં છું એ જોઈને એ ખૂબ ગુસ્સે થતી, તે મારા મોં પર જ સંભળાવતી કે ગરીબતા ઘરમાં પડીને તારી ભૂખ મરી ગઈ છે.

એટલે રાજ ચર્મને એ મને કોઈ રીતે કંઈ આનંદ કે સુખ નહોતું.

હું જમીનદારનો દત્તક પુત્ર હતો, એટલે મારી ઉંમરના

છોકરાઓ પણ માનપૂર્વક મારાથી અળગા રહેતા. જે કોઈ વખત મારાથી કે એ છોકરાઓથી ઉંમરના દોષે કરીને જરા ચંચળ બની જમીનદારીની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થઈ જતું, તો અમારા કાયદા-કાનૂન અને રીતરસમનું અમને ભાન કરાવવા માટે નોકરચાકર ચપરાશી ખાનસામા દારકુનો વગેરે ધમાધમ કરી મૂકતા! જમીન-દારના બંગલામાં નાના છોકરાને બેસવાની કોઈ જગ્યા જ નહોતી, અને બહારના છોકરાઓને ત્યાં દાખલ થવાની મનાઈ હતી, એટલે મારી એકલતા અહીં આવાસ ખૂબ જ વધી ગઈ, અને કાયમની બની ગઈ. મારા જન્મસ્થાનમાં હોત તો આરાં, મા, દાદા કે દિદિ ગમે તે કોઈ ધોલધપાટ કરવા વખતે પણ મને બોલાવીને બે વેણ સંભળાવત; મહોલ્લાનાં છોકરા છોકરીઓ બેળો હું છૂટથી બળી તો શક્ત! પરંતુ અહીં તો ન મળે કોઈ ધમધાવનારું, ને ન મળે કોઈ આદર કરનારું! હવું માત્ર રુટિન—શિરસ્તો! નક્કી કરેલા ધારા-ધોળણ પ્રમાણે બધું ચાલતું! હું એકસો એક ઓરડામાં સ્થઈ જતો, મારી એક બાબુના ઓરડામાં નર રહેતો, અને બીજી બાબુના ઓરડામાં જમીનદાર બાબુ અને ગૃહિણી રહેતા.

સવારે જોઈ ઊઠવાનો વખત થતાં નવ આવીને સામે હાથ જોડીને ઊભો રહેતો; તે પછી હું ચાવી દીધેલા પૂતળા જેવો બની રહેતો મોં ધોવાના, સ્નાન કરવાના, કપડાં પહેરવાના, માથું ઢોળવાના વગેરે કામમાં મારે જેમ ઓછામાં ઓછી મહેનત કરવી પડે, અને માર જેમ ઓછામાં ઓછા હાથપગ દલાવવા પડે તે રીતે નવ મને મદદ કરતો.

પછી દેવસેવાના ઓરડામાં જઈ પ્રણામ કરી. માતાગિની દેવીના દેખતાં નાસ્તો પાણી કરીને, લાણવા જતું પડતું. જે માસ્તરો સવા-રમાં મને લગાવવા આવતા. પરંતુ તેઓ પણ ખૂબ ખીતા રહેતા, તે મારી સાથે ખૂબ જ અદમ્યથી વર્તતા—કારણ કે જમીનદારના

હતક પુત્રનાં માનમર્યાદા જળવવામાં જો જરા સરખી પણ તુટી થાય તો એમની નોકરી જાય ! દશ વાગે ફરી માતંગિની દેવીના કડક પહેરા હેઠળ, અને એમની ધમ્મીઓ ખાતાં ખાતાં, જેમ તેમ કરીને અનેક ચીજો પેટમાં ભરીને હું નિશાળે જતો. નિશાળમાં જેટલા કલાક જતા તેટલા મારે મન નિરાંતના હતા.—કારાગૃહની પથ્થરની દીવાલોમાં હવા ઉભસ આવવા માટે નાનકડી બારી મૂકી હોય એવી એ નિશાળ સને લાગતી ! પરંતુ મન જરા હાશ કરીને જ્યે તે પહેલાં તો નિશાળ છૂટી જતી. ઘેર આવ્યો કે ફરી પાછી રીતરસમ શરૂ થઈ જતી—મોં ધોવાનું, કપડાં બદલવાનાં, નારતો કરવાનો, જમીનદાર બાળુની પાસે જઈને એસનાનું, સાંગે માસ્તરની પાસે ભણવાનું, માતંગિની દેવીના કપડાં ખાવાનો અને સાથે સાથે ખાવાનું ખાવાનું. અને એ પછી એકલા જઈને સૂઈ જવાનું !

આવા બાધેલા નિયમોમાં એકલવાયું જીવન જીવીને સારું મન અસ્વસ્થ બનતું જતું હતું, હું એ કિંમતે જ ખૂબ શાંત અને મંભીર બનવા માંડ્યો હતો. મનને સ્થાનત્વન આપવા માટે રાતદિવસ હું લખવા વાંચવામાં જ ડૂબેલો રહેતો.

પરંતુ મારી આ અસંતુષ્ટ જીવનયાત્રાથી બીજાં બધાં ખૂબ રાજ થતાં હતાં—હું દરેક પરીક્ષામાં પહેલે નંબર પાસ થતો એથી માસ્તરો ખુશ હતા, પરંતુ છોકરાઓ કહેતા કે હું જમીનદારનો છોકરો છું એટલે માસ્તરો મને પહેલે નંબર પાસ કરે છે. હું શાંત અને સિદ્ધ હતો એથી જમીનદાર બાળુ અને એમનાં ગૃહિણી ખુશ હતાં; મણી વખત તેઓ એવું કહેતાં પણ ખરાં કે હું અત્યારથી જ જમીનદારને શોભે તેવી વર્તણૂક ધરાવી રહ્યો છું.

આવો એકધારે જીવનગ્રવાહ વહી રહ્યો હતો, તેવામાં એક આકસ્મિક અને નહિ ધારેલી ઘટના બની, અને તેણે અચાને સહુને જોરથી હચમચાવી નાખી નવે જ ચીલે વાળી દીધા.

(ઘ)

પોતાના સર્ગાં માઆપથી વિખૂટે! પડીને હું પારકા ઘરમાં આવીને રહ્યો, અને ધીરે ધીરે પારકાનાં રનેદમમતા પ્રાપ્ત કરી રહ્યો હતો, એટલામાં માતાંગિની દેવીએ લગભગ પચાસ વરસની ઉંમરે એક છોકરાને જન્મ આપ્યો. જેની ખોટ પૂરવા માટે પારકાને છોડે! ખોળે લઈ દૂધની હોંશિયાઈથી પૂરી કરવા જેવું કરવું પડ્યું હતું, તેનો અવતાર થતાં બાળુ અને ગૃહિણીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ! પુત્રના જન્મ દિવસથી માંડી પછીપૂજન સુધી ઉત્સવની ધામધૂમ મચી રહ્યો. એની ધામધૂમ મેં જીવંતમાં કદી જોઈ નથી. આ અણુધર્યો લાભ થતાં બાળુ અને ગૃહિણીને જાણે આકાશનો ચંદ્રમાં હાથમાં આવી મળ્યો હોય એવો હરખ થયો હતો, અને હરખથી તેઓ બાકુળ બની ગયાં હતાં. મંદિરે મંદિરે પૂજા હોમ હવન. સ્વસ્ત્યયન, સત્યનારાયણની પૂજા, સુવચનીની પૂજા, લાખ સાક્ષીની ચરણરજનો સંગ્રહ વગેરે કંઈ કંઈ અનુષ્ઠાનો કરવા છતાંયે તેમનાં મન ચિંતિત અને નિશ્ચિંત થતાં નહોતાં. તેમને ખીટ રહ્યા કરતી હતી કે વખતે આ દુર્લભ ધન અમે ખોઈ ખેસીએ. શિવશંકર બાળુને વરસોથી બપોરના એ વાગ્યા લગી ઊંઘવાની ટેવ હતી, પણ તે ટેવ હવે જતી રહી; હવે નવદશ વાગતાં જ તેમની ઊંઘ ઊડી જતી, અને તેઓ પથારીમાંથી ઊડ્યા કે સીધા ગૃહિણીના ખંડમાં જતા અને બાળો કુશળ છે એની ખાતરી કર્યા પછી જ દાતણપાણી કરવા જતા. ગૃહિણી તો છોકરાને ખોળામાંથી હેંકી જ ઉતારતાં નહિ. તેમણે એનું નામ દુલાલ પાડ્યું હતું, અને બાળુએ કુલચંદ્ર પાડ્યું હતું.

જે ચંદ્રના ઉદયથી અંધકારભયું ચક્રવર્તીકુળ ઉજાગળ અને પ્રસન્ન બની અંતું હતું, તેના પડખાવાના અંધારામાં હું મુકાઈ ગયો હતો. શિવશંકર અને માતાંગિની મને એકદમ ભૂલી જ ગયાં

હતાં, મારી જરા સરખી ખબર કાઢવાનો હવે તેમને વખત મળતો નહોતો. આવડો અમથો છોકરો મને ધકેલી કાઢીને એમનાં મનની ખધીએ જગા રોકીને બેસી ગયો હતો. હું આવ પેલા નોકર નવની જ મિલકત બની ગયો.

હું કદી પણ મારી મેળે શિવશંકર આણુ કે માતંગિની દેવીની પાસે જતો નહિ, તેઓ જ હર વખત મને બોલાવતાં. પરંતુ હવે તેઓ બોલાવતાં નહોતાં, અને હું પણ જતો નહોતો.

એક દિવસ સાંજે નિશાળમાંથી આવીને હું ઘરમાં નાસ્તો કરવા જતો હતો, એવામાં શિવશંકર આણુ અને માતંગિની દેવી આજ્ઞાને રમાડવા બેઠાં હતાં તે તરફ મારી નજર પડી. હમણાં હમણાંનો હું ત્યારે ત્યારે, બ્યાં ત્યાં, જેને તેને મોઢે સાંમળતો હતો કે છોકરો થઈ થઈને આજે શું થયો? પાંચ વરસ પહેલાં થયો હોત તો ફતક લેવો પડત નહિ, અને મિલકતની ધૂળધાણી ચાત નહિ, આ તો છોકરાના મારગમાં સાલ બિબું છે !

આણુ સાંભળી સાંભળીને મેં કેવોયે અપરાધ કર્યો હોય એવું મને લાગતું. મને થતું કે મેં આ લોકોને છેતરીને અડધી મિલકત પડાવી લીધી છે. આથી મને લોભની આગળ મેં બતાવતાં સંક્રાંચ થતો, ખાસ કરીને શિવશંકર અને માતંગિનીની આગળ. આથી આજે એમની નજરે પડી જવાથી હું બેઠો પડી ગયો, અને એકદમ તેમની નજરમાંથી છટકી ગયો. પરંતુ મારી પાછળ મેં શિવશંકરને માતંગિનીને પૂછતા સાંભળ્યા:

‘ શિશિર આમ કેમ નાસી ગયો ? ’

માતંગિનીએ કહ્યું: દુલાલનો જન્મ થયો ત્યારનો એ મને મોઢું જ ક્યાં દેખાડે છે ? દુલાલની ઇર્ષ્યા કરી કરી મરી ગય છે. એની આંખમાં આ ખમાતો નથી. ’

શિવશંકરે કહ્યું : ' મેં તો ધાયું હતું કે હવે હું ઘરડો થયો, આજ હું ને કાલ નથી. મારી પાછળ શિશિર મોટા ભાઈની પેઠે કુલચંદ્રને સાચવશે ! '

બાલુ અને ગૃહિણીનો આ વાર્તાલાપ મારા કાને પડતાં જ હું ચમકીને ઊભો રહ્યો. દૂરથી પણ મને માતંગિનીનો ગંભીર ગર્જના સંભળાઈ : ' તને તો જા જા એવા ! સગા ભાઈ પણ આજકાલ એકબીજાને સાચવતા નથી તો આ નકલી ભાઈ શું સાચવવાનો હતો ! દુલાલ, આવી આવીને હમણાં આવ્યો ત્યારે પાંચ વરસ પહેલાં આવતાં તને શું થયું ? વહેણે આવ્યો હોત તો તારા રસ્તામાં આ કાંટો ન મેળાત ને ? હાથે કરીને અમે આ કાંટો રાખ્યો છે, હવે લખાડવો ચે કવી રીતે ? દુલાલ મારો આવ્યો, પણ અડધી મિલકત તો પારસાં આવો ગયો ! હવે મારા દીકરાને ભીખ માગવા વાગે ન આવે તો સારું ! '

શિવશંકર કંઈ બોલ્યા નહિ હોય. તેઓ ગંભીર પ્રકૃતિના મૌનુસ હતા, બહુ બોલવાની એમને ટેવ નહોતી. અથવા કંઈ બોલ્યા હોય તો દૂરથી મને સંભળાયું નહિ હોય.

તે દિવસથી મારા સંકોચ ને શરમ ખૂબ વધી ગયાં. કાંઈ વિચિત્ર ભય મારાં અંગે અંગમાં વ્યાપી ગયો.

બીજે દિવસે નિશાળમાંથી આવીને સાંભળ્યું કે શિવશંકર બાલુએ પોતાની મિલકતનું વેંદ બનાવ્યું છે. તેમાં કુલચંદ્રને પોતાની મિલકતની શ્રેદ આની આપવાનું લખેલું છે, અને મને એ આની આપવાનું લખેલું છે. માતંગિનીને આપ શિવશંકરના મનમાં એવો ચોંટ્યો હતો કે તેમણે તરત જ મિલકતના ભાગ પાડી નાખી બીજે જ દિવસે વીલ કરી નાખ્યું. એમણે કાંઈ બોલું નહોતું કયું, કારણકે તે પછી મહિનામાં જ તે ઓચિંતાના ગુજરી ગયા.

આ વીલની વાત સાંભળીને મારા મનમાં એવો કંઈ ફોહા પેદા થયો નહોતો. કારણકે તે વખતે મારી ઉંમર માંડ પંદર વરસની હતી, એ ઉંમરે માલમિલકત તરફ બહુ આકર્ષણ ન હોય એ દેખીતી વાત છે.

પરંતુ નાનપણથી જ મને ચારે કારને વિચાર કરી જોવાની ટેવ પડેલી હતી. તેથી મેં વિચાર કરીને એવું નક્કી કર્યું કે આપની બધી જ મિલકત કાલદેસર રીતે દીકરાને મળવી જોઈએ, તેને બદલે દીકરાને ચોદ આની આપી, અને મને બે આની આપી તે એાધું નથી. મને કશુંજ ન આપ્યું હોત તો પણ ખોટું કહેવાત નહિ, કારણકે મારી દેખબાલ, ખોરાકી પોશાકી, બહુતરબહુતર વગેરે બધું બરાબર સંભાળવરના જેવું જ ચાલતું હતું.

પરંતુ જમીનદારની કચેરીમાં અનેક બાતના અનેક માણસો હોય છે. એ બધાઓએ મારી ચિંતા કરી કરી માથાં પકવવા માંડ્યાં. જમીનદારની ઉંમર યદ્યપે, આજ છે ને કાલ નથી; કુલચંદ્ર બાળક છે, એ ઉંમરલાયક થાય ને માલમિલકત સંભાળે તે પહેલાં ઘણાં વરસ વીતી જશે; એટલે થોડા વખતમાં માલ મિલકતનો કરતો કારવતો હું જ થવાનો છું એ સંભાવ જોઈ બધાઓએ મારી તરફ ખૂબ જ લાગણી બતાવવા માંડી. સૌએ 'આહ! અરર!' કરવા માંડ્યું: એમની એ બળતરા જોઈ મારે જીવ કંઈ આવતો હતો. બધા મને એવું સમજાવવા મથતા હતા કે બાણુએ તમને બારેમાં બારે અન્યાય કર્યો છે, તમને સોળે સોળ આતીના માલિક થવા માટે અહીં આપ્યા છે, અને હવે માત્ર બે આના આપી છેતરે છે! છેવટે દુલાલને અને તમને અડધાઅધી મિલકત વહેંચી આપવી જોઈએ.

આ બધા લાગણીવાળા માણસોના ઉદ્ગારો સાંભળી કાઈકાઈ વખત મારા મગજમાં ઝેર વ્યાપી જતું, પરંતુ તરત જ મને યાદ આવતું કે સાચું પૂછો તો મને જમીનદારની મિલકતમાંથી એક પૈસો

પણ લેવાનો હક નથી. એટલે મને એમણે જે આપ્યું છે તે જ ઘણું છે. આ વિચાર મારી પોતાની સમજમાંથી પેદા થયો હતો એવું નથી. મારા માસ્તર મશાય દેવી બાબુ બહુ ન્યાયપરાયણ આદમી હતા; તેઓ મને ઘણી વખત વાતચાતમાં સમજવતા કે કોઈ પણ માણસ ખીજના છોકરાને દત્તક લે એ ખોટું છે; સ્વાભાવિક વારસદાર ન હોય તો બિનવારસ સંપત્તિનો માલિક આપો દેશ ગણાવો જોઈએ; સ્વાભાવિક વારસો પણ ભરણપોષણ, શિક્ષણ વગેરેના ખર્ચા ઉપરાંત થોડીઘણી મિલકત લઈ શકે, પરંતુ બધી મિલકત હોમમાં કરી જાય તો એ ખોટું છે; છોકરો અને છોકરી બન્નેને બાપની મિલકતમાં સરખો ભાગ હોવો જોઈએ; રાજાઓ અને જમીનદારો દેવળ પ્રજાની મિલકતના રક્ષક છે, અને સેવક છે, માલિક નથી; પારદાના પરમેવાની મિલકત મેળવીને કોઈને આજસુ, અક્કરમી કે વિદ્વાસી થવાનો ન્યાય અધિકાર નથી; એક જણની પાસે જન્મ એ તે કરતાં વધારે ધન હોય અને ખીજ ઘણાંજોની નહિ જેવો જરૂર પણ પૂરી થતો ન હોય એવી આર્થિક પરિસ્થિતિ સામાજિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ બિલકુલ અન્યાયી છે અને ખોટી છે.

શિવશંકર બાબુએ વીસ ટકા છે એમ સાંભળી, અને મને જરા ઉદાસ જોઈ તેમણે મને કહ્યું: 'શિક્ષક, આ વીલ થવાથી તને ખરાબ લાગ્યું છે ?'

દેવી બાબુ પર મને બહુ ભક્તિભાવ હતો, મારો સ્નેહ પણ એમના ઉપર ખૂબ હતો; છતાં હું તેમનાથી ખીતો હતો. તેઓ ખૂબ મંભીર પ્રકૃતિના હતા. તેમના મોંએ આ સવાલ સાંભળીને મને મનમાં બહુ સંકેત થયો, પરંતુ હું કંઈ બોલી શક્યો નહિ.

તેમણે મારા ખલા પર હાથ મૂકી કહ્યું: 'પારદાની કૃપાથી મજલા ધન કરતાં પોતાની મહેનતથી મેળવેલી કાડીનું ગૌરવ વધારે છે.

શિવશંકર બાબુએ તને પુત્રરૂપે સ્વીકાર્યો છે એ વાત ખરી, પણ તેમણે બધી મિલકત તને આપવાનું કદી કહ્યું નથી. તેમણે ધાર્યું હોત તો પુણ્ય કમાવાના લોકો, પોતાની મિલકતનો ચોંદ આની ભાગ દયાદાનમાં, મંદિરોમાં, અલસત્રોમાં અને વિદ્યાપ્રચારમાં વાપરી શકતા હતા; તો તને માત્ર બે આની જ મળત આને બદલે તેઓ પોતાના દીકરાને ચોંદ આવી આપે છે, અને તને બે આની આપે છે, તો એમાં એમણે કંઈ ખોટું કયું હોય એવું મને લાગતું નથી. તું બીજા માંઆપનો છાકશે છે, એટલે લોટરીમાં પ્રાપ્ત રૂપિયા મળે, તેમ તને વગર હરે, વગર મહેનતે જેટલું મળ્યું છે તેટલાથી તારે સંતોષ માનવો જોઈએ. જીવનની તમામ હાલતમાં સારી જ બાબુ જોવાનો પ્રયત્ન કર, અને આનંદમાં રહે ! માન્યુસના જીવનમાં દુઃખ કરતાં સુખ વધારે હોય છે એવું જો તું સમજે તો તને કશું દુઃખ અસહ્ય નહિ લાગે, અને દુઃખથી કદી તું હારી નહિ જાય !

દેવી બાબુના આ ઉપદેશ મને ઉમારી લીધો. તે દિવસથી આ ઉપદેશ મને જીવનમાં અનેક દુઃખની પકડમાંથી બચાવી લીધો છે. હવે મારા હિતેચ્છુ બનીને આવલાઓની ખોટી સલાહની મારા પર જરા જેટલી પણ અસર થઈ નહિ.

વળી તે વખતે કાર્મની વાતો પર ધ્યાન આપવાનો મને વખત જ નહોતો. મારી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસે આવતી હતી. હું પરીક્ષાની તૈયારીઓ કરવામાં જ રોકાયેલો રહેતો હતો.

દેવી બાબુએ ગુરુદક્ષિણામાં મારી પાસેથી માગી લીધું હતું કે મારે પરીક્ષામાં શિખરવૃત્તિ જીતવી જોઈશે. એટલે ગુરુદક્ષિણાની ખાતર હું તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો.

પરીક્ષા આપવા માટે હું સહેરમાં ગયો હતો, એવામાં ખબર

આખ્યા કે શિવશંકર બાણુ એચિંતાના ગુજરી ગયા છે. સૂતક માથે રાખીને હું પરીક્ષામાં બેઠો.

(૬)

અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરીને પરીક્ષામાં બેઠો હતો, એટલે પરીક્ષામાં જોઈએ તેવું સારું ફળ આવ્યું નહિ. હું ઓગણીસમા નંબરે પાસ થયો. દેવી બાણુની ગુરુશિષ્યા જેમ તેમ પૂરી થઈ. તેમણે આશીર્વાદ આપ્યા કે પ્રોવિસસની પરીક્ષામાં તું આના કરતાં સારું પરિણામ બતાવજે. મેં પરીક્ષામાં સારો નંબર મેળવ્યો એ જોઈ તેમને મને આનંદ થયો હતો કે એ આનંદ તેમની સ્વાભાવિક ગંભીર મુખમુદ્રા ઉપર પણ ફૂટી નીકળ્યો હતો—દેવી બાણુના હૃદયમાં એટલો આનંદ મેં પેદા કર્યો એને હું મારા જીવનની બીજી કમાણી, મારી બીજી મિલકત સમજું છું.—મારી પહેલી કમાણી તે મારા બાઈ ગોળવાનું રહેતું !

હું કોલેજમાં બણવા વાસ્તે કચકતા આવ્યો. આ માતાંગિનીની સાથેનો થોડોક સંબંધ હવે તૂટી ગયો. મારા સગાં માઆપ, બાઈ બહેનો વગેરેથી હું બણાં વરસથી વિખૂટા પડી ગયો હતો, અને તે પછી મેં તેમને કાઢીને કદી જોયાં સુધ્ધાં નહોતાં. તેમણે પણ મારી કદી ખબર ટાઢી હોય એમ લાગતું નથી, કાઢી હોય તો મને ખબર નથી.

અમારા ગામના પેલા પ્રહલાદ બાણુ ગુજરી ગયા હતા. એટલે એ રીતે પણ મારી સાથેનો મારા ગામનો તે સગાંનો સંબંધ રહ્યો નહોતો. મારી સંભાળ અર્થે નિમાયેલો નોકર નવ મારી સાથે કચકતા આવ્યો હતો; પણ તે આપડો એચિંતો કોલેરાનો

ભોજ બની મરણ પામ્યો. મરતી વખતે તેણે મારા હાથ હાથમાં લઈને કહ્યું કે મારા ઝોકરા વનમાલીની સંભાળ રાખજો, ને એને બાણવું હોય એટલું બાણાવજો ! મૃત્યુદેવતાની સાક્ષીએ મેં એ ભાર માથે લીધો, અને હજી હું તે વહન કરી રહ્યો છું, વનમાલીને દર મહિને મારી શક્તિ પ્રમાણે મદદ મોકલવા કરું છું.

આવી રીતે સૌથી વિખૂટો પડેલો, એકલવાયો, રત્નહમમતા ખોઈ બેઠેલો હું, દેશનિકાલ જેવી દશામાં કલકતામાં એ વરસ પડી રહ્યો. કોલેજની રજાઓમાં એક વખત થોડા દિવસ માટે હું નંદનપુર ગયો હતો; તે પછી કદી ગયો નથી, અને કોઈએ મને બોલાવ્યો પણ નથી.

માતંગિની દેવીને કાણુ જાણે કેવી રીતે મારા ઉપર વહેમ આવ્યો હતો કે મારી નજર ખૂંડી છે, મારી નજર એમના દુલાલનું અકલ્યાણ કરનારી છે. આથી તેઓ દુલાલને મારી નજરથી છુપાવી રાખતાં.

એક દિવસ હું મારા ઓરડામાં બેઠો હતો, અને દુલાલનો નોકર એને બહાર ફરવા લઈ જતો હતો. મેં નોકરને બોલાવો દુખાને ખોળામાં લીધો કે તરત બચ્ચાં વિનાની સિંહલુ ગાજે તેમ, માતંગિની દેવીએ ગર્જના કરી : ‘ અરે દુખા ! બેટા પાછા ! દુલાલને એકદમ અહીં લઈ આવ ! ’

દુખા એકદમ મારા ખોળામાંથી દુલાલને ખેંચીને લઈ ગયો.

હું ઓરડામાં બેઠો બેઠો સાંભળતો હતો : માતંગિની દેવી દુલાલને ખાનગીમાં શિખામણ આપતાં હતાં કે દુલાલને કદી પણ શિશિરની પાસે લઈ જવો નહિ; એ રાતદહાડો દુલાલનું બૂકું તાકે છે; દુલાલનું કાસળ કાઢી એને બધી માલમિલકત ભોગવવી છે !

માતાંબિની ખાનગીમાં બોલે તોયે સિંહણની ગર્જના તો ખરી જ! હું અક્ષરે અક્ષર સાંભળતો હતો. મને એ શબ્દોએ શળની પેઠે વીધી નાખ્યો. બીજે જ દિવસે હું કલકતા આવતો રહ્યો.

પરીક્ષા થઈ ગયા પછી મારા મેનેજરે મને કાગળ લખ્યો કે કમિશનર અને મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ નંદનપુર આવવાના છે. રાણી માતાંબિની દેવીએ પોતાના ડાકરાનો ભાગ ભુદો કરી આપવાની અરજ કરી છે, અને મારી ભુજાની લીધા પછી તેનો ફેસલો થવાનો છે.

કાગળ વાંચી મને દુઃખ થવાની વાત તો દૂર રહી, પણ હું હસી પડ્યો. મને પહેલો એ જ ખ્યાલ આવ્યો કે સંખંધનો તાંતણો આ એક જગાએ થોડો બણો રહ્યો છે તે પણ હવે તૂટી જશે.

હું નંદનપુર પાછો ગયો. કમિશનર અને મેજિસ્ટ્રેટ આવીને તંબુ નાખી પડ્યા હતા. હું તેમની મુલાકાતે જતો હતો. રસ્તામાં જોયું તો અઢી વરસનો દુલાલ મેનેજરનો હાથ પકડી ફકફક કરતો સાહેબોને મળવા જઈ રહ્યો હતો. દુલાલને રોકી આગતો જોઈ મને એ બહુ ગમી ગયો. મેં એની સામે હાથ લાંબો કરી કહ્યું: 'આવ ભાઈ દુલાલ, હું તને તેડીને લઈ જાઉં.'

એકદમ ધીક ફેરવી દઈ મારો સ્પર્શ હડાવી તેણે અડધી અડધી બોલીમાં કહ્યું: 'મને અડકવાનું નથી.....'

અટ દઈ ને મને તેની માના શબ્દો યાદ આવી ગયા.

મેં બોંદા પડી હાથ પાછો ખેંચી લીધો.

મેનેજરે કહ્યું: 'જાઓને રાજગાણુ, દાદા બોલાવે છે.'

દુલાલ બોલી ઊઠ્યો: 'એ દાદા નથી, એ કાઈ નથી, એ ચોર છે, મારી જમીનદારી ચોરી ગયો છે.'

એની સામે જોઈ હું ચમકીને ઊભો રહી ગયો. તે વખતે મારું મોં ફેવું થયું હશે તે હું કહી શકતો નથી. પરંતુ મારા મોં સામે નજર પડતાં જ દુલાલ ચીસ પાડીને રડી પડ્યો. મેંનેજર નોકર ચાકર, દાસદારીઓ બધાં ફાંફળાં ફાંફળાં બની એને છાનો રાખવા મથવા લાગ્યાં. હું ઝડપથી આગળ જતો રહ્યો.

મને ફરી ફરીને એના એ જ વિચારો આવવા લાગ્યા કે ધરમાં મારે ત્રિષે કેટલી વાતો થતી હશે સારે આ આગક દુલાલને તેમાંથી આ અર્થહીન નિષ્કુર શબ્દો મોઢે ચડી ગયા હશે ! આજ લગી જે શબ્દોએ મને કેવળ કલેશ દીધા હતા, તે જ શબ્દોએ આજે ભોળા સરળ આગકના મુખમાંથી નીકળીને મને અમૂલ્ય પ્રોત્સાહન દીધા. મને થયું કે જ્યાં લગી હું આ મિલકતનો ભાંગ ભોગવું છું ત્યાં લગી દુલાલ સમજશે કે હું ચોર છું, એને છેતરીને હું નાહક મોજ દેડાવું છું. એના ખુશામતિયાઓ એની વાતમાં ટાપશી પૂર્વા કરશે ! મારાથી એ નહિ જોઈ રહેવાય !

“વિચારમાં ને વિચારમાં હું એવો પાગલ બની ગયો કે એક રીતે કહું તો હું દોડતો મારા એકમાત્ર મિત્ર દેવી બાણને ઘેર બંધીને ઊભો. દેવી બાણનો એક કાઠ મારી જોડે લાણુતો હતો, એ સંખંધે હું દેવી બાણની સ્ત્રીને લાબી કહેતો. એમના આંચણમાં બંધીને હું ઊભો કે તરત તેઓ ધરમાંથી દોડતાં આવ્યાં, ને મારો હાથ પકડી બચબીત સ્વરે બોલી ઊઠ્યાં : ‘શિશિર, શું થયું છે, લાબ ?’

મારો ચહેરો તે વખતે એવો બિહામણો બની ગયો હશે કે લાબી એ જોઈ હચકી ગયાં હતાં. તેમનો સ્નેહસ્પર્શ અને દિલાસો મળતાં મારું મન શાંત થઈ ગયું.

મેં જરા હસીને કહ્યું : ‘ખાસ કશું નથી થયું, લાબી ! આસ્તર સાહેબ ક્યાં છે ? મારે જરા એમનું કામ છે.’

લાગીએ કહ્યું; 'તેઓ બાગમાં લાકડાં ફાડે છે.'

પોતાના ઘરનું તમામ કામ અને ત્યાં લગી દેવીબાણ પોતાના હાથે જ કરતા. વાસણ માંજવાં, પાણી ભરવું, લાકડાં ફાડવાં, બાગ બનાવવો વગેરે બધાં કામ તેઓ જરા પણ શરમાયા વગર પોતાના એક માત્ર નોકરની સાથીદારીમાં સરખે ભાગે કરતા. તેઓ કહેતા કે આપણું બધું કામ આપણે જાતે જ કરવું જોઈએ. નોકર જેટલું કરી આપે એટલા આપણે તેના ઝાણી અને કૃતજ બનીએ છીએ. એ ઝાણ માત્ર પગાર આપવાથી કદી વળતું નથી, એટલે ઝાણનો ભાર જેમ અને તેમ ઓછા રહે એવું આપણે કરવું જોઈએ.

એમના આ શબ્દો યાદ આવવાથી, હું 'ખૂબ જ્ઞાત બની, બાગમાં તેમની સામે જઈને ઊભો; તે જ વખતે હાથમાંની કુહાડી નીચે મૂકી ટટાર થઈ તેમણે મને કહ્યું: 'કેમ શિશિર, ક્યારે આવ્યો? પરીક્ષા કેવી ગઈ?'

મેં એમને પ્રણામ કરી કહ્યું: 'પરીક્ષા તો સરસ ગઈ છે, પણ આપની પાસે જરા કામે આવ્યો છું.'

દેવી બાણ એક લાકડાંનું ડિપર ખેંચી ગયા, અને પોતાની નજીકમાંના લાકડા ડિપર હાથ થાપડી મને ખેંચવાનો ઇશારો કરીને બોલ્યા: 'ખેસ, શું કામ છે કહે!'

મેં કહ્યું: 'કમિશનર અને મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ આવ્યા છે, દુલાલના અને મારી મિલકતના ભાગ વહેંચી આપવા વાસ્તે. હું એમની પાસે જવા નીકળ્યો છું, તમારે જરા મારી સાથે આવવાનું છે.'

તેમણે હસીને કહ્યું: 'માણસ તો ખરો બોળા કાઢ્યો તેં! મિલકતના હાજલા ગણી કાઢું છું એ વાત ખરી, પણ મલમિલકતની

વહેંચણીના હિસાબમાં હું એવો હોશિયાર સામિત થાઉં એવું મને નથી લાગતું.’

મેં જરા સંકોચ પામી તેમને કહ્યું: ‘મિલકતનો ભાગ મારે નથી જોઈતો; મારો ભાગ હું દુલાલને લખી આપવા ઇચ્છું છું, પારકી મિલકતના ચોર મારે બનવું નથી.’

દેવી બાણુનું મોં આનંદથી ઉજ્જવળ બની ગયું. તેમનું મોં ઘાટીમૂઝથી ભર્યું ભર્યું હતું, છતાં તેમાં હાસ્યની રેખાઓ દેખાઈ ગઈ.

તેમણે બીજા ચંદને મારો હાથ જોરથી પકડી હલમચાવી નાખી કહ્યું: ‘આનું નામ મદ’ !’

પરંતુ ખીજ જ ક્ષણે તેમણે મને પૂછ્યું: ‘પણ આવું પગલું તું એકદમ શું કરવા ભરે છે ?’

મેં એમને કહ્યું કે હું આ ઉતાવળિયું પગલું ભરતો નથી. ધણા દિવસનો ભેગો થયેલો કલેશ આજે હું મટાડી દેવા માગું છું.

પછી મેં તેમને માતાંગિનીની, અને દુલાલની વાત કરી. બધું મંબીર બની સાંભળી રહ્યા પછી તેમણે કહ્યું: ! સદ્વિદ્યા વિદ્યોત ન ક્રિયામ્ ઉતાવળે કશું કરવું નહિ. વિચાર કરી જો, આવું પગલું ભર્યા પછી મરીબાઈની સામે ઝૂઝવાનો વખત આવતાં ‘ઉતાવળમાં ભૂલ કરી નાખી’ એવો પરતાવો કે અફસોસ તો નહિ થાય ને !’

મેં દૃઢ સ્વરે કહ્યું: ‘ના, મેં એનો ખૂબ જીડો વિચાર કરી જોયો છે.’

દેવી બાણુને એટીને હું સાહેબોનો પાસે લઈ ગયો. સાહેબો તો મારો નિર્ણય સાંભળીને આભા બની ગયા. તેમણે મને બરમ

એમનો ચંચળ યુવાન કહ્યો, ને સમજાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો. વિચાર કરી એવા માટે મને તેમણે બે દિવસનો વખત પણ આપ્યો.

બે દિવસનો વખત મળતાં મેં તાર કરી શહેરમાંથી અમારા વકીલને અને શહેરના બીજા બે સારા વકીલોને બોલાવી એક દાન પત્ર તૈયાર કર્યું. તેમાં મુખ્ય સાખ તરીકે દેવો બાબુની સહી લીધી. દસ્તાવેજ રજારૂટ કરીને ત્રીજે દિવસે હું જાતે જઈને તે કમિશનર સાહેબને હાથોહાથ આપી આવ્યો. મારા માથા પરથી બધો બોજો કીતરો ગયો. શરમનો બાર હવે ખલાસ થઈ ગયો.

હું જમીનદાર બાબુના ઘેર આવ્યો ને માતાંગિની દેવીના આશ્રમમાં ગયો. તેઓ તે વખતે બેઠાં બેઠાં દુલાલને જામે પહેરાવતાં હતાં. મને આશ્રમમાં પણ મૂકતો જોઈ, તેમણે દીકરાને કપડાં પહેરાવવાનું બંધ કરી દીધું, અને એકદમ એને પોતાની પાછળ સંતાડી દઈ કહ્યું: 'વિલાસી, આને અહીંથી લઈ જા.' '

વિલાસી દુલાલને તોડવા ગયો, પરંતુ તેણે હઠે સરામને કહ્યું: 'નહિ, જામે પહેર્યા વગર હું જવાનો નથી.'

છોકરો ભાગવાની ના પાડે છે એ જોઈ માતાંગિનીથી રહેવાયું નહિ. તેમણે ધડ દઈને તેને પીડ પર એક લગાવી દીધી, ને બાંધી પાડી કહ્યું: 'જા કહું છું, જાવ છે કે નહિ, અભાગિયા !'

દુલાલને વાગેલી ધોલ જાણે મને જ વાગી હોય એવું મને લાગ્યું. મેં કહ્યું: 'હવે ખીવાનું કારણ નથી, મા ! હું જ જતો રહું છું—તમારી રજા લેવા આવ્યો છું.'

માતાંગિનીએ એકદમ છેડાઈ પડીને કહ્યું: 'પારકાની મિલકત ઉપર તાગડધિના કરવા છે ને પાછા આટલો ફાંકો રાખવો છે ?

તેના ઉપર આટલો મિઠ્ઠાઈ કરે છે? દુલાલ છોકરું છે, દહીં બે અણર બોલી ગયો—'

મેં કહ્યું: 'એ વેણ બાળક દુલાલનાં નથી, મા, એ તમારા છે. એટલે મેં દરાવ કર્યો છે કે હવે પારકાની મિલકત ઉપર તાગડ-ધિમા નહિ કરું! મારો ભાગ મેં દસ્તાવેજ કરી દુલાલને આપી દીધો છે. હું આ જૂનું ધોતિયું અને આ જમા સિવાય બીજું કશુંયે મારી સાથે લઈ જતો નથી. આટલાં વરસ હું આપના ઘરમાં રહ્યો, ને મેં જે પહેલું ઓઢવું તેનું મારા પર જે ઝણુ ચડેલું છે, તેના કરતાં તમે મને વધારે નુકસાન કર્યું છે. તમે મને મારા માઆપથી વિખૂટો પાડી—'

માતંગિની લયંકર કુંકડો મારીને બોલી બીડી: 'નિમકહરામ એમમાન! તારાં માઆપની પાસે તું બહુ સાચાં બોલવતો હતો! ખરોતે, તે અમે તને બહુ નુકસાન કર્યું છે! તારી જીભ કેમ નથી કપાઈ પડતી! અને તારા બાપે તને મફતમાં દંધ દીધો છે કાં? રોકડા નગદ પાંચ હજાર રૂપિયામાં એજે તને વચ્ચો હતો!'

એની સાથે દલીલ કરવાનો કશો અર્થ નહોતો. જે લોશ રૂપિયા આના પાઈમાં જ સમજે છે, તેમને માણસના મનની ખોટ કેવી રીતે સમજવી શકાય? એ ગણતરી કરતાં જ એમને આવડતું હોતું નથી.

એટલે, એને પ્રણામ કરી હું ચાલી નીકળ્યો.

માત્ર પહેરેલ કપડે હું નીકળી પડ્યો. પગમાં જોડા સૂઈ પહેર્યાં નહિ! મારી જનોઈ વખતે મને જે મિક્સા અને ભેટ મળી હતી, અને મારી મહેનતથી હું જે શિષ્યવૃત્તિ જીત્યો હતો, એના પ્રયાસેક રૂપિયા, બેચોક મહોરો અને ચારેક ગીનીઓ મારી પાસે

પડેલી હતી. આ રકમ મારી પોતાની કમાણીની હતી એટલે તે મેં સાથે રાખી.

હું પહેરેલ કપડે, બધી માલ મિલકતનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો નહિં છું એ વાત ઘડીકમાં બધે ફેલાઈ ગઈ હતી. ધરમાંથી બહાર નીકળતાં જ મેં જોયું તો નોકર ચાકર, દાસ દાસીઓ, દારકુનો, ને બીજા ગામના લોકો રસ્તાની બે તરફ હારબંધ ઊભા હતા; સૌનાં મોં પર વિરમય અને વિષાદનો ભાવ હતો; કોઈ કોઈ આંખો લૂછતાં હતાં. કોઈ કોઈ મારા આ નિર્વાસનને રામચંદ્રના વનવાસની સાથે સરખાવીને દુઃખ વ્યક્ત કરતું હતું, તો કોઈ આને મૂર્ખાઈ કહીને મારી નિંદા પણ કરતું હતું. હું હસતે મોઢે સૌની વિદાય લઈ આગળ વધ્યો.

જે માણસ ધરમાંથી એક ડગલું પણ બહાર નીકળે તો દશ દશ માણસો તેના માથા પર છત્રી ધરવા દોડી આવતા, અને દશ ડગલાં જવાનું હોય તો જેને માટે ગાડી ને પાલખી આવીને ઊભી રહેતી, તે આજે ઉઘાડા પગે, એકલો, સાત માઈલ દૂર આવેલા સ્ટેશનને રસ્તે જતો હતો !

આ દશ્ય ન જોઈ શકવાથી કહો કે પછી પાછળથી કોઈએ કુકમ કર્યો હોય તેને લીધે કહો, પણ નોકરો દોડ્યા ને એક પાલખી લઈને આવી પહોંચ્યા. મેં હસીને મીઠાશથી તેમની મદદ પાછી વાળી હતું: ‘ મને હવે એમાં બેસવાનો અધિકાર નથી. ’

મનેજરે કહ્યું: ‘ તો એક બળદગાડી બાંડે કરી આપું. ’

મેં કહ્યું: ‘ મારી એવી પુંછ નથી. આવો મોજશોખ કરવો મને ન પાડવે. ’

દાસી વિદાસી દોડતી આવી ને બોલી: ‘ મોટા રાગખાણુ ! આ તમને બોલાવે છે. ’

રાજાજાણુ ! રરતાનેા બટકતો લિખારી. નિરાધાર મુદ્લિસ હજી પણ રાજાજાણુ કહેવાય છે ! મને બહુ હસવું આવ્યું !

મેં હસીને કહ્યું : ‘ માને પ્રણામ કરી હું એમની વિદાય લઈને આવ્યો છું. હવે મારી સાથે એમને કંઈ સંબંધ નથી. ’

વિલાસીએ કહ્યું : ‘ માએ કહ્યું છે કે કંઈ નહિ તો ઉવટ તમારો બિસ્તરો ને પેટી પટારા તો લઈ જાઓ ! ’

મેં કહ્યું : ‘ એ બધું ક્યાં મારું છે તે ! ’

દુખો નોકર દુલાલને તેડીને દોડતો આવ્યો, ને બોલ્યો ; ‘ મોટા રાજાજાણુ ! નાના રાજા તમને બોલાવવા આવ્યા છે ! ’

દુલાલે તેની મીઠી વાણીમાં કહ્યું : ‘ દાદા, ઘેર ચાલો ! ’

મારું મન જરા નરમ થઈ ગયું. જે મા હોકરાને મારી નજર લાગી જવાની બીકે હમેશાં મારાથી છોટા ને છોટા રાખતી, તે જ આજે મને પાછો બોલાવી આણવા એને મોકલતી હતી ! મારું મન સદા કાળ સ્નેહનું ભૂખ્યું હતું, એટલે આ જરીક અમથો સ્નેહનો પરિચય મળતાં તે એકદમ પીગળી ગયું. હું વિમાસણમાં પડી પાછો જાઉં ન જાઉં કરતો હતો, એવામાં દેવી બાણુ બીડ-માંથી રરતો કરીને આગળ આવ્યા, ને જોરથી મારો હાથ પકડી મને હચમચાવી નાખી બોલ્યા : ‘ આનું નામ મદં ! આવું જ હોવું જોઈએ ! ’

આ પ્રશંસાએ મારી દુર્જનતાને દૂર કરી મારામાં ફરી નવું બળ આવ્યું. મેં કહ્યું : ‘ લાઈ દુલાલ, હું તારી માને સ્નેહ ચોરીને પણ નહિ રહું ! ’

દેવી બાણુ મને એમને ઘેર લઈ ગયા. મારી પાસે કંઈ ભાથું છે કે નહિ એ પૂછીને લાબીએ કંઈક રૂપિયા આપવા માંડ્યા. પણ

મારી પાસે પૈસા છે કહી મેં એમની પણ વિદાય લીધી, અને રે-
શનને રસ્તા પકડ્યો. પણ દેવી બાણુની સ્ત્રી રસ્તા શકી જીવી.
છેવટે તેમણે કંઈક ખાવાનું પોટલીમાં બાધી આપ્યું તે મેં લીધું
ત્યારે મને છોડ્યો.

મારા જવાના ખબર સારી પેટે ફેલાઈ ગયા હતા—નંદનપુરથી
રેશન સાત માઇલ દૂર હતું, પણ આખાયે રસ્તાની એ બાણુએ
લોકોના ટોળાં હતાં. ફેટલાયે માણસો પોતાની ગાડીઓ લઈને
આયા હતા, ને અને પોતાની ગાડીમાં રેશનને પહોંચાડવાનો આમ્રક
કંતા હતા. ગામમાં પેસતાં ગામની વહવારો સુદાં બહાર આવીને
મને પ્રજ્ઞામ કરી મારી ચરણરજ લેતી હતી; તેમને ગડતી જોઈ
અને એવો આનંદ થતો હતો કે ન પૂછો વાત ! અને બાણુસની
સ્વાભાવિક મોટાઈ કાને કહેવાય તેનો વિચાર આવતો હતો—જેની
સાથે ઝોળાબાણુ નથી, પિછાન નથી, તેના દુઃખની કલ્પના કરી,
જે આખાંથી આંસુ વહાવો શકે છે તે મહાન છે ! જો રસ્તે જે
સહાનુભૂતિ, સમવેદના, અને અનુકંપાનું મને દર્શન થયું છે તેને
દુઃ મારા જીવનનું પરમ પાથેય સમજું છું. જે લોકોને આપણે
હલકા ગણીએ છીએ, તેમણે જ પોતાનાં આંસુઓ દ્વારા પોતાની મહ-
તાનો પરિચય આપી, અને શુષ્કતા અને શૂન્યતામાંથી જિંદગી
લીધી છે. મારા મનમાં માનવજાત પ્રત્યે કાયાનંદ વિદેષ ધેળાતો
હતો, તેને દેવી બાણુનાં ધરનાંએ, અને રસ્તામાં મળેલાં આ અપરિચિત
સ્ત્રી પુરુષોએ ધોઈને દૂર કરી નાખી, મારી રક્ષા કરી છે.

રસ્તામાં મૂશળધાર વરસાદ પડ્યો. મારી સાથે ફેટલાયે
માણસો બીંબતા બીંબતા ચાલતા હતા. પવનના ઝપાટાથી, ઝડોની
ઢાળીઓ માથાં અને હાથપગ પછાડી હાહાકાર કરી મૂકતી હતી,
અને લોકો કહેતા હતા કે મારું દુઃખ જોઈ દેવતાની આંખોમાંથી
પણ આંસુ પડે છે, દેવતાની છાતીમાંથી પણ દીર્ઘનિઃશ્વાસ નીકળી

પડે છે. માણસના મનમાં દેવતાનો વાસ છે, તે જ માણસની પાસે આવી કલ્પના કરાવતો હતો, એમ સમજી મારું મન જ્ઞાનવદેવતા પ્રત્યે ભક્તિભાવથી નથી પડતું હતું.

રસ્તામાં બીનાં લુગડાં ખદલવા, જરા વિસામો ખાવા, બે કાળિયા મોંમાં નાખવા ઘણા લોક આગ્રહ કરતા હતા. દુલાલની જમીન-દારીના તહેસિલદારો સુધ્ધા મારી કંઈક સેવા કરવા ઉત્સુક બની ગયા હતા. એટલે સાત માઇલનો રસ્તો જરાપણ કસેશ વગર પૂરો કરી હું રોજને પહોંચ્યો.

રોજને પહોંચીને પણ આરામ નહોતો. મારી ઘણી ના છતાં મારી પાછળ સોથી વધારે માણસો રોજને આવ્યાં હતાં. આ બીડ જોઈ રોજનના તોકરો, અને મુસાફરો વગેરે સૌનું ધ્યાન મારી તરફ ખેંચાયું. સૌ મને ઘેરી વળીને જોતાં. રોજન માસ્તરે આવીને વિનવથી ખમર આપ્યા કે દુલાલના મેનેજરે તાર કરી ફરટકલાસનો એક ડબ્બો આપને માટે રિફર્ડ કરાવ્યો છે. એમનો આભાર માની મડકલાસની ટિકિટ ખરીદી હું કલકત્તા તરફ રવાના થયો.

કલકત્તામાં પણ એની એ આપદા. ગાડીમાંથી ઊતરતાં જ જોઈ હું તો દુલાલનો કલકત્તાનો મુનીમ મને તેડવા આવી જોતો હતો, મેનેજર આણુએ તેને પણ તાર કર્યો હતો. મેં તેને પાછો તો કાઢ્યો, પણ માતંગિની દેવી અને તેમના મેનેજરની આ સહ-દયતાએ મારા મન ઉપર અમૃતનું સિંચન કર્યું.

કલકત્તા આવીને મેં બડાબજારની ધર્મશાળામાં મુક્તમ કર્યો. રહેવાનું લાકું ભરવાનું નહોતું, અને ખાવાનું એક ટંક હોટેલમાં અને એક ટંક ચણામમરા ખાઈને ચલાવી લેવાનું. સાથે સાથે દરરોજ ઘેરઘેર ફરીને કંઈ કામકાજ મળે તો તેની તપાસ કરવા માંડી— માસ્તરગીરી મળે તો તે, કારકુની મળે તો તે, અને ખાનસામાગીરી

મળે તો તે ! મારા જેવો મિખારડો બણેલો ગણેલો હશે એવું માન્યામાં ન આવવાથી કાઈએ મને તોફારી આપી નહિ. અગત્યના માણસને હિસાબી તોફારી પણ કાણ આપે ? ખાનસામા તરીકે પણ એવાને ઘરમાં રાખવાની કાઈની હિંમત ચાલી નહિ !

અહેરો બદ્ધ ગૃહસ્થનો, પણ વેશ ગરીબનો જોઈને લોકોને કંઈ કંઈ સંદેહ પડતો. સંદેહ અને અવિશ્વાસ એ પોલિસના ખાસ લક્ષણો છે; એટલે એની નજર આ ગેફાર આદમી ઉપર પડ્યા વગર ન રહી. મને નિરાધાર અને મુશ્કેલીમાં આવી પડેલો જોઈ કાઈ મારવાડીએ પોતાના છોકરાને બાણાવવાના કામે મને નીમ્યો. પગાર મહિનાનો પાંચ રૂપિયા ! હવે હું એકાર મટી ગયો; પરંતુ મારી તંગી તો એવી ને એવી રહી.

પછી ઈંટરની પરીક્ષાનું પરિણામ બહાર પડ્યું: મને પાંદર રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ મળી હતી. શિષ્યવૃત્તિમાંથી જ હું જેમ તેમ કરી મારો અભ્યાસ આગળ ચલાવી શકીશ એમ સમજી મને આનંદ થયો. હું પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં બાણનો હતો, પણ હવે ત્યાં રહીને બાણાય તેવું નહોતું. કારણકે એ કોલેજમાં મહિને મહિને શિષ્યવૃત્તિમાંથી પૈસા કાપી લે છે. હું બીજે નામરે આવ્યો હતો, એટલે મને ખબર હતી કે બીજી કોલેજોમાં પણ મારો સત્કાર થશે. છેવટે હું આ કોલેજમાં દાખલ થયો. પછી સરતામાં સસ્તી રહેવાની જગ્યા ક્યાં મળે એની શોધ ચાલી. શોધતાં શોધતાં કસિદાસના છાત્રાલયમાં નકામી પડી રહેલી એક કાટડી ખૂબ સરતામાં મળી ગઈ. મને ઈંટરમાં સ્કોલરશિપ મળી છે, એવું કહેવાથી મને ટ્યુશન પણ તરત મળી ગયું. મને થયું કે હવે બાગ્યદેવીએ મારા ઉપર પ્રસન્નતા બતાવવા માંડી છે.

છાત્રાલયમાં દાખલ થતાં જ કસિદાસના જેવો દોસ્ત મળી

મથો. એ પણ મારા પરમ સૌભાગ્યનું ચિહ્ન છે. એની મારફત સમા બાઈ જેવો રજત મળી ગયો. બાળપણથી મા વગરનાને હવે મા પણ મળી મઠ! એક બાબીના સ્નેહને વહાલથી મનમાં સંધરી એકા છું, તેમાં હવે એક બીજી બાબીના અપાર માયામમતા આવી મળ્યાં છે. મારા જેવા કંગાલની તમામ શન્યતા હવે પૂર્ણ થઈ મઠ છે. અભાગીના સંપૂર્ણ સૌભાગ્યનો ઉદય થયો છે. જોકે મારા મનમાં કાંઈ વાતે કલેશ નહોતો, પરંતુ આનંદ પણ નહોતો. હવે મા, બાઈ, બહેન સૌનો અલાવ પૂર્ણ થઈ ગયો છે, અને મારું મન આનંદસાગરમાં ડૂબી ગયું છે.

શિશિરે પોતાના જીવનનાં થોડાં વર્ષની હાંખી કહાણી પૂરી કરી. પછી તે ચૂપ રહ્યો. ઝોરડામાં એકદમ શાંતિ પ્રસરી ગઈ હતી. સાંભળનારાં સૌ સ્તબ્ધ બનીને બેઠાં હતાં. છેક બાળપણથી જ આ યુવક ઉપરાઉપરી હડધૂત થતો આવ્યો હતો, તે સાંભળીને, તથા તેનું ત્યાગથી શોભતું નિઃસ્વાર્થી બલવાન ચારિત્ર જોઈને, સાંભળનારાંનાં મન કંચળા, મમતા અને માનથી ભરાઈ ગયાં હતાં. બીજાના બોલા આ ત્યાગી યુવકનું સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું દારિદ્ર્ય ઐશ્વર્યથી મંડિત બની અંતું હતું. કઠોર વ્રત ધારણ કરનારાં એ કઠોર તપસ્વીની તપોનિષ્ઠા અપરિમેય માધુર્યથી ભૂષિત બની ગઈ હતી. આ અસાધારણ વ્યક્તિની આગળ મને તેવી વાણી પણ હવે અશોભન છે, એમ સમજી ઝોરડામાં બેઠેલાં ત્રણ સાંભળનારાં ચૂપ બની ગયાં હતાં—કેઈના મોંમાંથી એક અક્ષરે નીકળતો નહોતો.

અધાને સ્તબ્ધ બની બેઠેલાં જોઈ શિશિરે જ હસીને એ નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કર્યો ને કહ્યું: ‘રાત બહુ થઈ છે, દશ વાગી ગયાં હાલે છે; હવે હું જઈ, મા!’

સુનયતી કંઠમાં આવીને અટકેલા રૂઢનને લીધે માત્ર બે જ શબ્દો બોલી શકી: 'ભલે, બાઈ!'

શિશિરે હસતાં હસતાં સંખ્યાની સામે જોઈ કહ્યું: 'આજે તો બણાબ્યું ટ્યું' કાંઈ નહિ, બાબી! પણ કાલે એનું સાટું વળી જશે.'

સંખ્યા રડું રડું કંઠે ધીરેથી બોલી: 'કાલે શનિવાર છે. કાલે મારે જ્ઞાનવાદન શીખવાનો દિવસ છે, પણ વિદ્યુત આવે તો પહેલાં થોડું બેસાશે ખરું.'

હવે રજતની જીમ છૂટી. તેણે કહ્યું: 'તારી વિદ્યુત આવશે જ વાગે, અને શિશિર ચાર વાગે કોલેજમાંથી આવીને તને બણાવી લેશે. પછી હું શિશિરને અમારી સમિતિમાં લઈ જઈશ.'

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'રજત, તું જૂલી જાય છે કે માને ખોળે જનમ લીધે હજી મને પાંચ જ દિવસ થયા છે. તારા ઘરનો હું હજી પૂરો માહિત્યાર થયો નથી, એટલે મને જરા સમજાવીને કહેવું પડશે કે આ વિદ્યુત શું છે, અને સમિતિ શું છે?'

હવે સૌનાં મોં પર હાસ્ય ફૂટ્યું.

સંખ્યાએ કહ્યું: 'વિદ્યુત મને જ્ઞાનવાદન શીખવાડે છે. અમે અંનેએ સાથે લોરેટા સ્કૂલમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી, તે અત્યારે ડાયોસિસિન કોલેજમાં બુનિયર બી. એ. માં બાજુ છે.'

રજતે હસીને કહ્યું: 'અને સમિતિ એટલે, દર શનિવારે મારે ત્યાં કેટલાક મિત્રો અને સાહિત્યરસિકો ભેગા મળે છે તે. તે વખતે અમે વારાફરતી દરેકનું લખાણ વાંચીએ છીએ, અને તેના ગુણ-દોષની સમાલોચના કરીએ છીએ. 'સંગ્રહ' માસિકપત્રના સંપાદક જૂથર બાબુ આ સમિતિના સહાપતિ છે, અને હું એનો મંત્રી છું. તને હું એનો સભ્ય બનાવી દઈશ.'

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘સમ્ય ચવાનો નિયમ શા છે એ તો પહેલાં કહો.’

રજતે કહ્યું: ‘એમાં ખીવા ગણવાની જરૂર નથી. વરસમાં એાછામાં એાછી ત્રણ ખેડકમાં દરેક સમ્યે કંઈ ને કંઈ પોતાનું લખાણ વાંચવું પડે છે. બસ, આ જ એક નિયમ છે.’

શિશિર ડરવાનો દેખાવ કરીને બોલી બાક્યો: ‘ઓ બાપ ! આમાં તો પૂરેપૂરું ખીવાનું છે ! જેણે સ્કૂલ ડાલેજની પરીક્ષા સિવાય કદી નિષ્કંધ પણ લખ્યો નથી તે શું લખને તમારી સમિતિમાં આવશે ?’

સંધ્યા કંઈક અનુકંપાભર્યા સ્વરે પણ મર્વથી બોલી: ‘તમને શું કશું લખતાં નથી આવડતું ? આ કહે છે કે તમારા ભાષ તો નાનપણથી લખે છે. જેટલું છપાયું છે એના કરતાં વધારે તો એમની પાસે છપાયા વખરનું પડ્યું છે. પણ એ ચે ખૂબ સરસ છે, હું તમને કોઈ દિવસ બતાવીશ.’

રજત ખુશ થઈને બોલ્યો: ‘જો સંધ્યા, તું મારાં વખાણ કરે, એ શિશિરને આત્મપ્રશંસા જેવું લાગવાનો સંભવ છે. તારા પતિનું લખાણ તને બહુ સારું લાગે છે એ તો ન કહ્યું હોત તોયે શિશિર સમજી જાત. પરંતુ એવી વાત કરીને તું શિશિરને શરમાવવા જેવું કરે છે એ ઠીક નથી.’

સંધ્યા બોલી પડી ગઈ. તેને યશું કે ખરેખર, પતિ સૌભાગ્યના મર્વમાં ઉત્સાહિત બનીને એ શિશિર-રજતની સરખામણી કરી અતિશય આછાજતું અને ખરાબ કામ કહ્યું છે. તે શરમથી નીચું જોઈ રહી.

સંધ્યાને શરમાઈ જતી જોઈ શિશિરે તેની શરમ બાગવા કહ્યું: 'રજતનાં લખાણો એક માત્ર સંધ્યાને જ મમે છે એવું નથી, બંગાળ દેશના 'સંગ્રહ' માસિકપત્રના એકે એક વાંચનારને રજત-રાયના નામની ખબર છે, અને એનો લેખ વાંચવા માટે સૌ આતુરતા પૂર્વક નવો અંક બહાર પડવાની રાહ જોઈ રહે છે.'

શિશિરના આ શબ્દો સાંભળી સંધ્યાએ ખુશ થઈ, લાજબળ નજરે, આનંદથી છલકો કરી રજતની સામે જોયું, જાણે એમ કહેતી ન હોય કે જોયું ને! કેવા હારી ગયા! મને એકઝીને મમ-વાની વાત છે શું?'

આત્મપ્રશંસાથી સંતુષ્ટ થઈ રજતે હસવા માંડ્યું.

સુનયની પુત્રના ગર્વથી આનંદમાં આવી, હસતાં હસતાં શિશિરની પાંડે હાથ ફેરવતી ફેરવતી બોલી: 'હવે તમારો જગડો બંધ કરો, કાલે પાછો શરૂ કરજો. હવે તું જા, રાત બહુ થઈ છે! પણ આટલો રાતે તારે ઘેર જઈને કામ શું છે, શિશિર? અહીં જ રહી જાને!'

સુનયનીના કંઠસ્વરમાં ભરેલા ગાઢ સ્નેહે શિશિરને પરવશ કરી નાખ્યો. પ્રણામ કરી સુનયનીની ચરણરજ લઈ તે બોલ્યો: 'ના, મા, મને મારા મુકામે જ જવા દો.'

શિશિરને પ્રણામ કરતા જોઈ સુનયનીએ હસીને કહ્યું: 'દિવસમાં કેટલી વાર તું પ્રણામ કરવાનો, શિશિર?'

શિશિરે ગાઢ સ્વરે કહ્યું: 'આ પળમાં તો માયું રંગદોળવાનું મન થયા કરે છે...'

સુનયનીએ એને વચમાં જ અટકાવીને કહ્યું: ‘બસ, બસ, બહુ થયું. હવે જા!’

શિશિરનું મન આનંદથી ભરાઈ ગયું. તે હસતે મોઢે છૂટો પડ્યો.

આ બંને પક્ષ એવા હતા કે દરેક પક્ષ સામા પક્ષને અસાધારણ અને અસામાન્ય માનતો હતો, અને ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે પ્રીતિ તથા શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતો હતો. સુનયની અને સંખ્યા શિશિરને મહાપ્રાણુ સમજી તેના તરફ પ્રીતિ અને શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતાં હતાં, અને શિશિર એ બંનેનાં કષ્ટચાળુ મમતાળુ હૃદયની આગળ પરવશ બની, પ્રીતિ અને શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતો હતો.

માત્ર રજતનો ભાવ જુદો હતો. તે પૈસાદાર હતો જોષએ તે કરતાં તેની પાસે વધારે ધન હતું. પોતાના એક ગરીબ સહાધ્યાથીને પોતે મદદ કરે છે એ જર્વ જાહે જાહે તેના મનમાં હતો. હું મારા તમામ સહાધ્યાથીઓ કરતાં જુદો છું, ને એ બધામાં મુખ્ય છું એ ખ્યાલ જોડે તેના મનમાં બહુ ઉગ્ર નહોતો, પણ બહુ પ્રબળ તો હતો જ. ખગેન વગેરે બીજા પણ ઘણા પૈસાદાર છોકરાઓ એના વર્ગમાં કણ્ણતા હતા, પરંતુ એમની કામ એના જેવો બનીકનીને રહેતો નહોતો. વળી એ બધાએ તેની ખુશામત કરનારા હતા—તેના અનુચર જેવા હતા. હેમ વગેરે તો મેઘાં જ કપડાં પહેરતા હતા. એ બધાએ એના પ્રશંસક હતા, અને એનું માન રાખતા હતા. બીજી દૃષ્ટિએ પણ રજત પોતાને બીજા બધા કરતાં ચડિયાતો સમજતો—એના જેવી લેખનશક્તિનો પરિચય એની ઉંમરે એકાદ એ અતિ પ્રસિદ્ધ લેખકો સિવાય બંગાળમાં બીજા કોઈએ આપ્યો નહોતો; બંગાળના સૌથી જાણીતા અને કડક સમાલોચક ‘સંમલ’

યત્રમાં તેના લેખો છપાતા હતા. આ લેખનશક્તિનો ગર્વ પણ રજતને ઓછો નહોતો. વર્ગના બધા છાકરાઓ તેને ઘેરીને કુંડાળું વળી બેસતા હતા, અને દાલેજની પડાળીમાં ઉપમહની પેઠે તેની પાછળ પાછળ ફરીને, દેશવિદેશના સાહિત્ય વિષેનો તેનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આજ્ઞા બનીને સાંભળતા હતા, એ તેના ખ્યાલ બહાર નહોતું. એ લોકોએ રદી નામ પણ ન સાંભળ્યા હોય એવા એવા દેશ વિદેશના આત આધુનિક લેખકોનાં લખાણોની એ એમની આગળ ચર્ચા કરતો, ને તેમને ચકિત કરી નાખતો. આવે વખતે આ બધાઓ કરતાં પોતે કેટલો ઊંચો છે, તેનો તેનું સ્પષ્ટ અનુભવ થતો. પોર્લાડના ક્યા લેખકને કદ નવલકથા માટે આ વખતે નોખેલ પ્રાપ્ત મળ્યું, નોર્વેના ક્યો નાટકકાર પોતાનાં નાટકોમાં આધુનિક સામાજિક પ્રશ્નોને ચમકાવે છે, અને આઈસલેન્ડના સાહિત્યની મર્યાદા ક્યા લગીની છે, અથવા ચીન જાપાનની પ્રાચીન વિચારસરણીમાં ભારતની અસર કેટલી હદ સુધી પહોંચી હતી, આવા બધા બીજાઓને બિલકુલ અગમણ એવા નવા નવા વિષયોની જ્યારે એ વિલાયતી આસિકપત્રો અને એનસાઈક્લોપીડિયામાંથી ઉતારા કરી લાગીને જોરશોરથી ઘોષણા કરતો, ત્યારે તેના સહાધ્યાયીઓ તેની સરવ અને નીરવ પ્રશંસા કરવા લાગી જતા; એ જોઈ તેને પોતાની એકતા વિષે લેશમાત્ર પણ સંદેહ રહેતો નહિ.

તે પછી તેને શિક્ષિતનો પરિચય થયો. એ નિર્ધન સહાધ્યાયીની પ્રખર યુદ્ધિ અને ગરીબાઈ વ્રત પ્રત્યેની કઠોર નિષ્ઠા જોઈ, તેને પોતાનાથી ચડિયાતો સમજી, તેના ઉપર વિજય મેળવવાની તેના મનમાં પ્રમળ આકાંક્ષા જાગી હતી. માણસ શાના અભાવથી પીડાય છે તેનો ખ્યાલ કરી લઈ, તે દિશાએથી તેના ઉપર હુમલો કરી, વિજય મેળવવાની યુદ્ધિ રજતમાં સ્વભાવથી જ હતી. તેથી તે એકદમ રજતનો અભાવ ટાળવાના કામે લાગી ગયો હતો, અને ખૂબ સહે-

લાઇથી તેમાં સફળ પણ થયો હતો. આથી તો એની ઈચ્છતાનો મર્વ ઊલટો પધી પડ્યો હતો.

પરંતુ હમણાં શિશિરના જીવનનો ઈતિહાસ સાંભળી, તેના ત્યાગની મહત્તા જોઈ રજતને પોતાની ઈચ્છતા ધવાતી લાગી હતી. પરંતુ એ આત્મનિર્ભયે આત્મસંતુષ્ટ શિશિરને મેં મારી પાસેથી દાન લેવાની ફરજ પાડી છે. એમ સમજી ઘડીકમાં પોતાની લઘુતાની ગ્લાનિમાંથી એ મુક્ત થઈ ગયો હતો. પરીક્ષામાં જો એ નંબરે પાસ થઈ ને શિશિરે શિષ્યવૃત્તિ મેળવી એ ભલે, પણ સાહિત્યરસજ્ઞાનમાં અને સાહિત્યક્ષેત્રમાં રજતના કરતાં એ ઊતરતો હતો. આથી શિશિર પ્રત્યેના રજતના મનોભાવમાં પ્રીતિના કરતાં અતુક પાનું જ પ્રમાણ વધારે રહ્યું.

: ૮ :

આજ શનિવાર છે.

સાંજે વિદ્યુત સંધ્યાને ગાનવાદન શીખવવા માટે આવવાની છે; અને સાંજ પછી રજતની સમિતિની બેઠક મળવાની છે. તેથી શિશિર વહેલો વહેલો આવીને નાસ્તો પાણી કરી સંધ્યાને લજ્જા-વવા ખેસી ગયો છે.

થોડી વારે લજ્જાબ્યા પછી શિશિરે કહ્યું: ‘ભાભી, તમે રજતના લેખો ખતાવવાનું કહેતાં હતાં ને?’

સંધ્યાએ શરમાઈ જઈને કહ્યું: ‘ના, તમે લોકો એમ કરીને ખાલી ખાલી મારી મસ્કરી કરો છે! સારી વસ્તુ સારી લાગે તોયે તમારી આગળ તે સારી કહેવાય નહિ!’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘મેં ક્યાં તમારી મસ્કરી કરી હતી?’

શિશિરનું ખોલવું સાંભળી, જરા આશ્ચર્ય થઈ હસતાં હસતાં સંધ્યા રજતના લેખો લઈ આવવા બધ.

શિશિર એકલો ઓરડામાં બેઠો હતો, એવામાં સંધ્યાની જ ઉંમરની એક પાતળી તરૂણીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. રજનીબંધા ફૂંકની કળી જેવો એ લાગતો હતો—મીઝબતીની શિખા જેવી! એવી જ રૂપાળી, એવી જ ઊંચળી, અને એવી જ સુડોળ, સરળ અને કાન્ત! એની આંખોમાંથી બુદ્ધિની તીબ્બુ છટા રેલાતી હતી; તેણે રૂચિસંગત સાદો સીધો પોશાક પહેર્યો હતો. તેથી જાણે પ્રતિમા જેવી એ દેખાતી હતી. સફેદ સાડી, સફેદ કપડાં અને સફેદ જોડા—આ સામાન્ય સફેદ પોશાકને લીધે એનું રૂપ વધારે ઊંચળું દેખાતું હતું! એના કેશ ખૂબ કાળા હતા, અને કપાળ તથા કાનને ઢાંકી તેણે છૂટી વેણીઓ બાંધી હતી. એની આંખો મોટી ને પહોળી હતી; એ આંખોની ઉપર ભમરો ઝડતી સમડીના જેવી દેખાતી હતી. એ સમડીની બીકે માછલીની પેઠે એની આંખો હમેશાં ચંચળ રહેતી હતી. અણીદાર લાંબી પાંપણોને લીધે એ સુંદર મોંનો ઊંચળો વર્ણ, કાળી રેખા અંકવાથી અધિક રમણીય દેખાતો હતો. એણે માત્ર પાંચ જ અલંકાર પહેરેલા હતા—પરંતુ એ પાંચે બહુ સૂક્ષ્મ અને હલકા હતા. એની વાંટી સેથીની પાસે માથાનો છેડો ખસી ન પડે એટલા માટે વાળમાં એક નાનકડું પથ્થરનું ફૂલ બરાવેલું હતું! કાનની ખૂટોમાં, કેશની અંદરથી બે હીરાનાં લવિંગિયા ચમકતાં હતાં, ડોકમાં એક સેરની મોહનમાળા હતી, અને ખભા પર સાડીનો છેડો પકડી રાખવા માટે મીનાકારીની પીન લગાવેલી હતી. બે હાથના મણિખંડમાં માત્ર બે ચૂડીઓ હતી, અને છાતીના ડાબા ભાગમાં વામનજીઓના રમવાના રમકડા જેવું નાનકડું ધડિયાળ લટકતું હતું! તેના સૌથી મોટા અલંકાર તો તેના મોં ઉપર ચમકતું વીંજળીના જેવું હાસ્ય હતું!

આ તફાવતને જોતાં જ શિશિર સમજી ગયો કે આ જ પેલી વિદ્યુત ! હા, એ વિદ્યુત હતી, વીંજળીના જેવું ઉજ્જવળ અને મુખ તેનું રૂપ હતું,—એવું જ તીબ્બુ, તેવું જ આકર્ષક, અને તેવું જ પાતક

પણ ! નહિ તો એને જેતા જ બાપડા શિશિરને છાતીમાં પ્રભળ ધક્કો લાગ્યો તે શાનો લાગત ? એ વીજળીનો જ આચ્છા હતો !

શિશિર આંખો ફાટી, વિસ્મયથી પોતાની સામે જોઈ રહ્યો છે એ જોઈ વિદ્યુતે, પાતળા રાતા હોઠમાં લલગ્ગલયુ' મૃદુ હાસ્ય આણીને પૂછ્યું : ' સંધ્યા ક્યાં છે ? '

શિશિરને થયું કે આ સુન્દરીનાં દાંત કેવા સુન્દર છે !—મણિ-દર્શણના જેવા ચક્રચક્રતા, અને મુક્તાની માળા જેવા ગોઠવાયેલા ! સુન્દરીની વાણી અમૃતખિંદુના જેવી મીઠી હતી, કવિતાના જેવી છદોમયી હતી, અને સંગીતના જેવી સુરીલી હતી. એ વાણીનો સ્પર્શ થતાં શિશિરમાં લાન આવ્યું, અને એ એકદમ ઊભો થઈ જઈને બોલ્યો : ' બેસો, બાબી હમણાં આવશે. '

વિદ્યુત જરા પણ સંકોચ વગર આગળ વધી અને એક કોચ ઉપર બેઠી. હવે તે હસતી નહોતી, પરંતુ આચમતા સ્પર્શનો પ્રદાશ પરાવર્તિત થઈને જેમ સંધ્યાના આકાશમાં ફેલાઈ જાય, તેમ હાસ્યનો પ્રદાશ વિદ્યુતના મોં પર ઝગમગતો હતો.

શિશિર પોતાની જગાએ બેઠો, પણ થોડી વાર જ્ઞાત રહી તેણે પૂછી નાખ્યું : ' આપનું નામ વિદ્યુત ને ? '

ચહેરા પર હાસ્ય નચાવીને વિદ્યુતે લલગ્ગલમણી સ્વરે કહ્યું : ' હા, આપને મારો પરિચય મળી ગયો લાગે છે, પણ આપનો પરિચય મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય હજી મને નથી મળ્યું. "

આ સુન્દરીની હિંમતભરી વાણી સાંભળીને શિશિર મુગ્ધ થઈ ગયો. તે ટૂંકમાં પોતાનો પરિચય આપવા જતો હતો, એટલામાં

તો પાછળથી સંધ્યાનો અવાજ સંભળાયો: 'એ મારા શિશિર ઠાકુરપો × છે.'

સંધ્યાએ ઝોરડામાં આવીને વિદ્યુતની સામે જોઈ કહ્યું: 'તું મારી શિક્ષિકા છે, એ મારા શિક્ષક છે.'

વિદ્યુતે સંધ્યાનો સામે રોષથી કટાક્ષપાત કરીને, એકદમ શિશિરની સામે નજર કરી લીધી.

સંધ્યાએ હસતાં હસતાં વિદ્યુતના જણકાનો જવાબ દીધો: 'હું કંઈ તિયાર કરીને બોલી નથી, બાઈ! પણ તારા મનમાં આપોઆપ જે અર્થ સ્ફૂર્યો છે એ જો કદી પણ સાચો પડે તો, એ તમને ને અમને સૌને ખરેખર ખૂબ જ આનંદદાયક નીવડશે.'

વિદ્યુતને શરમાતી જોઈ શિશિરે સંધ્યાને કહ્યું: 'બાબી, શું આશ્ચું છે, લાવો જોઈ.'

સંધ્યાએ કહ્યું: 'આ કુતૂહલ કયાં મુઠી—આજ ને કાલ એ દિવસ!—પછી આ બધાંના કરતાં વધારે સારી જણુસ જોવામાં જ તમારી આંખો રોકાયેલી રહેશે.'

બોલતાં બોલતાં સંધ્યાએ મોંમાં પાલવ નાખી ખિલખિલ હસવા માંડ્યું.

શિશિર એ આનંદપ્રતિમાનું શબ્દે શબ્દે ઉભરાતું હાસ્ય મુગ્ધ નજરે નોરખી રહ્યો હતો.

વિદ્યુતે ધીરથી ઠપકા આપતાં કહ્યું: 'તું મરે, આટલી હમ્મે છે શું જોઈને?'

સંખ્યા મેં પર યોરો ગુસ્સો આણીને વિદ્યુતની સામે ફરી, બોલી, 'તું કરને મારા દેરજની સાથે વાતો, પછી કેવી નથી હસતો તે હું જોઉં છું.'

વિદ્યુતે હસીને ખૂબ ધીરથી કહ્યું: 'હું ક્યાં એવી નવરી છું તે તારા દેરજની સાથે વાતો કરવા બેસું !'

સંખ્યાએ મોહું બગાડી મોટેથી કહ્યું: 'ઓહો ! કોઈની મધ્યસ્થતા ની રાહ જોવા થોભ્યા વગર, જાતે થઈને તો વાતો કરવા બેસી અઈ હતી, ને હવે આ હઠાપણ સજે છે તને ! હું સમજું છું, ભાઈ, હું સમજું છું ! મનનો ભાવ હોય એનાથી ઊધો જ પ્રગટ થાય ! આ કંઈ જોવો તેવો આદમી નથી, એક પળમાં માણસને પોતાનો કરી લે છે.'

શિશિરે કહ્યું: 'તમારી જૂલ થાય છે, ભાભી, હું કોઈને પ્રયત્ન પૂર્વક એથીને પોતાનો કરવાનું કદી શીખ્યો જ નથી. જો કોઈ મને પોતાનો કરી લે, તો હું તેને થઈ જાઉં છું. તમે લોકોએ મને તમારો બનાવી દીધો છે...'

સંખ્યા વિદ્યુતની પાસે બેસી પડી તેના કાનમાં મેં નાખી બોલી: 'અલી એ ! આપડા ઠાકુરપો અમારું નામ દઈને તારી આગળ જો દરખાસ્ત કરે છે તે ઝટપટ મંજૂર કરી નાખ !'

વિદ્યુતે મંબીર મેં કરી બીજી તરફ જોઈ સંખ્યાને એક ચૂંટી બાણી. સંખ્યા 'ઊંહ' કરીને ફૂટી પડી.

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'વિદ્યુતનો આંચકો લાગ્યો કે શું, ભાભી !'

વિદ્યુતે સરમાધને સંખ્યાનો હાથ પકડી એથી, તેને પોતાની પાસે બેસાડીને ધીરથી કહ્યું: 'તું તારા દેરજની સાથે મળદમસ્કરીઓ કર, હું જાઉં છું !'

સંધ્યાએ વિદ્યુતના મોં આગળથી કાન ખસેડી લઈને, મોઢું ફેરવી કહ્યું : 'ના, ના, જય શું ! તારું ગાન સાંભળવા તો ઠાકુરપો બેસી રહ્યા છે. ચાલ, પિયાનો લે.''

સંધ્યાએ વિદ્યુતને 'ખેંચી પિયાનો આગળ લઈ બેઠી, મેજ ઉપર બેસાડી દીધી.

શિશિરે કહ્યું : 'ભાભી, તમારું સંગીત પણ મેં નથી સાંભળ્યું.'

સંધ્યાએ કહ્યું : 'હું તો રોજ છું, કોઈ વાર સંભળાવીશ. શનિવારે ને રવિવારે વિદ્યુતનો વારો !'

વિદ્યુતે પિયાનો પર સૂર દાખતાં સંધ્યાને કહ્યું : 'તું પણ મારી સાથે ગાવા લાગ ને.'

સંધ્યાએ કહ્યું : 'નહિ, તું એકલી ગા ! મારો અવાજ બેળાવીને ઠાકુરપોના મનમાં પડેલી પહેલી છાપ મારે બગાડવી નથી.'

વિદ્યુતે કરી કટાક્ષ દ્વારા તિરસ્કાર વ્યક્ત કરી, ગીત શરૂ કર્યું : 'ગીતસુધા માટે ચિત્ત પિપાસિત રે !'

શિશિરને પણ સારું ગાતાં બગવતાં આવડતું. નંદનપુરમાં શિવશંકર બાબુએ તેને ગાનવાદન શીખવાડ્યા બે સરસ હિસ્તાદો રાખ્યા હતા. નંદનપુર છોડ્યું ત્યાં સુધી તેણે સંગીતનો અભ્યાસ ચાલુ જ રાખ્યો હતો. તેણે જોયું કે વિદ્યુત કેવળ સ્ત્રીકંઠનું સ્વાભાવિક માધુર્ય જ નથી ધરાવતી, પણ તે રીતસર સંગીતશાસ્ત્ર શીખી છે, તેનું સંગીત શાસ્ત્રીય રીતે બિલકુલ શુદ્ધ છે, અને અનુપમ મધુરતાવાળું છે !

વિદ્યુતે ગાન પૂરું કર્યા પછી શિશિરે કહ્યું : 'તમારું સંગીત

ખરેખર અદ્ભુત છે ! માત્ર ગળું જ નહિ, પણ તમારા ગળામાં તાલીમ દેખાઈ આવે છે.’

વિદ્યુતે કહ્યું : ‘ મારી માને બહુ સરસ ગાતાં બળવતાં આવડે છે. તે નાની વયે ઉસ્તાદોની પાસે શીખી હતી. હું મારી માની પાસેથી શીખી છું.’

સંધ્યાએ હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘ વિદ્યુતને નૃત્ય કરતાં પણ સરસ આવડે છે, ઠાકુરયા !’

વિદ્યુતે ફરી કટાક્ષ દ્વારા સંધ્યાનો તિરસ્કાર કરી, લજ્જા પામી નીચું જોયું.

શિશિરે કહ્યું : ‘ નૃત્ય કરતાં આવડવું એમાં શરમાવાનું શું છે ? આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં નાચતાં આવડવું એ લગ્નગાનનું અંગ ગણાતું. હવે એ સુંદર વિદ્યાનો પ્રચાર બંધ થઈ જવાથી દેશનો આનંદ ઉલ્લાસ રૂપે પ્રગટ થતો અટકી પડ્યો છે. પરિણામે દેશનો પ્રાણ મૃદ બની ગયો છે. અતિશયતા એ આનંદનો પ્રાણ છે. આપણા દેશ સિવાય દુનિયાના બીજા તમામ દેશોમાં નાચ, આનંદ અને ઉત્સવનું અંગ ગણાય છે.... તમે બીજું એકાદ ગીત છેડો, હું તમને ઇસરાજ કે વીણાનો સર આપું છું.’

સંધ્યા નવાઈ પામી બોલી ઊઠી : ‘ ઓહો ! તમને સંગીતવિદ્યા પણ આવડે છે ! આ વાતની તો અમને અત્યાર સુધી ખબર જ નથી ! જોયું ને વિદ્યુત, આ શુભ સમાચાર તારે વારતે રાખી મૂક્યા હતા !’

વિદ્યુતે ફરી આંખમાંથી વીજળીનો તણખો વેરી, એકદમ શિશિરની સામે નજર કરી લીધી. વિદ્યુતની આંખોમાં તે વખતે ઉંખાનો પ્રકાશ ફૂટી નીકળ્યો હતો.

શિશિરે લજ્જા પામી હસીને કહ્યું : ‘ આ વિદ્યા મેં હુપાવી

નથી, પણ એને જાહેર કરવાનો વખત જ આવ્યો નહોતો. હવે વખત આવ્યો એટલે જાહેર થાય છે. પરંતુ મારું વાદન સાંભળીને તમને થશે—તાવચ્ચ શોભતે મૂર્ખઃ યાવત્ કિંચિન્ન માષતે ।’

સંધ્યાએ વીણા લાવી શિશિરના હાથમાં મૂકી કહ્યું: ‘જહુ સાડું, હવે વિનય રહેવા દઈ તમારી વિદ્યાનો પરિચય કરાવો.’

વિદ્યુતે પિયાનો વગાડવા માંડ્યો. શિશિર તેની સાથે વીણાનો સૂર મેળવી લઈ, વિદ્યુતની પાછળ જમને ઊભો.

વિદ્યુતે ફરી ગાવા માંડ્યું—

‘વૈરાગ્યોગ કઠિન, ઉપો, કામ થું એનું રે ?’

સૂરની મૂર્છના અને કંઠની મીઠાશથી ઝોરડામાં જાણે સુધા-વર્ષણ ચઈ રહ્યું હતું.

સંગીત સમાપ્ત થતાં સંધ્યાએ શિશિરને કહ્યું: ‘આટલી વિદ્યા આવડે છે, ને આજ લગી અમને જતાવી પણ નહિ ! તમારો હાથ કેવો સરસ છે ! હવે તમારું મળું ખતાવો !’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘આ કિતરીની આગળ મને ગાવાનું કહો છો ! હું કંઈ ગાઉં નથી થયો !’

વિદ્યુતે કહ્યું: ‘તમને આવું સરસ વગાડતાં આવડે છે, એટલે ગાતાં પણ આવડે છે એ વાત નક્કી. મને તો ગાવાનું કીધું કે તરત હું ગાવા બેઠી: તમે.....’

બોલતાં બોલતાં વિદ્યુતે શરમાળ દૃષ્ટિ ઉંચી કરી શિશિરની સામું જોયું.

શિશિરે કહ્યું: ‘કીક, તો હું પણ આગ્રહ નહિ કરાવું. પણ મારું ગાન સાંભળીને તમને હસવું આવશે.’

સંધ્યા ખોટા ગુસ્સો કરીને બોલી: 'મેં કહ્યું ત્યારે ગાવાની ના પાડી, અને હવે વિદ્યુતવરણી બોલી કે તરત...હં !'

વિદ્યુતે જોરથી ચૂટી ભરી સંધ્યાને બોલતી અટકાવી દીધી.

સંધ્યા હસવા લાગી.

શિશિર લજ્જની લાલાશથી અધિક સુંદર લાગતા વિદ્યુતના મોં સામે મુગ્ધ બની જોઈ રહ્યો, પછી બોલ્યો: 'તો તમે વીણા લો, બાબી ! તમે ઇમરાજ લો, હું પિયાનો વગાડું છું.'

શિશિરે ગાવા માંડ્યું: 'તમને જોઈને લાગે નવાઈ રે !'

સંધ્યા વિદ્યુતના અંગ સાથે ઘસાઈને ધીમેથી બોલી: 'ઠાકુરપો તને જ પોતાના દિલની વાત સંભળાવતા લાગે છે !'

પરંતુ તે વખતે વિદ્યુત માનની સાથે વગાડવામાં તક્લીફ બની મઈ હતી; તેથી તેણે સંધ્યાના શબ્દો સાંભળ્યા ખરા, પણ ગુસ્સો કરવાનો તેને વખત મળ્યો નહિ. તેને થતું હતું કે પુરુષનું ગળું આટલું મીઠું ! આમાં તો સ્ત્રીના ગળાની મીઠાશ ને કોમળતા છે ! અને આ માણસ ગળામાં અવાજને કેવો રમાડે છે ! કેવી હિસ્તાદી બતાવે છે !

આ અપરિચિત યુવકે પોતાના બુદ્ધિપ્રખર ચહેરાથી, અમતાળુ બ્યવહારથી અને નિર્મળ સંગીતથી વિદ્યુતના મનમાં ઊંડી છાપ પાડી હતી. વિદ્યુત પોતે અત્યારે એ અનુભવતી હતી. વયમાં વયમાં સંધ્યા એની મસ્કરી કરી કંઈ કંઈ સંભળાવતી, એથી તો એના મનની અવસ્થા વધારે સ્પષ્ટ થતી, અને એ સહાન રહેતી. આ અપરિચિતના પરિચય કરવા માટે વિદ્યુતનું મન હવે તલપાપડ બની અધું હતું.

શિશિરે ગાન પૂરું થતાં મોં ફેરવી જોયું તો સુનયની અને

રજત આરણ્યમાં ઊભા ઊભા પ્રશંસાભરી દૃષ્ટિએ એની સામે જોઈ રહ્યા હતાં. એણે માન ખંધ કર્યું કે એમણે ચોરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

સુનયનીએ કહ્યું: ‘શિશિર, તારા પેટમાં આટઆટલી વિદ્યા ભરી છે ! આવું સંગીત તો મેં કદી સાંભળ્યું નથી.’

શિશિરે ઊભા થઈ હસીને કહ્યું: ‘માને મન પોતાના છોકરાની જોડે આખી દુનિયામાં ફર્યાય નથી !’

સુનયનીએ સુખી થઈને કહ્યું: ‘તું મારો દીકરો છે માટે હું તારો પક્ષપાત કરીને આવું નથી કહેતી, શિશિર ! બાકી ખરેખર, મારો સત્તાન યોગ મારો છે !’

રજતે હસીને કહ્યું: ‘અને ખીજો ગુણબંડાર હું ! પણ હું ધીમે ધીમે તારા નાના દીકરાની આગળ નિસ્તેજ બનતો જઈ છું !’

શિશિરે તરત જ કહ્યું: ‘રજત રામનું નામ ખંગાળ દેશમાં ફાણ નથી જાણતું ? પણ શિશિર ચક્રવર્તીને તો ફાંદ આગળતું નથી.’

રજતે હસીને કહ્યું: ‘કંઈ કહેવાય નહિ, બાઈ ! તારા પેટમાં એટલેટલી વિદ્યા છે કે તું મારાથીયે આગળ વધી જાય તો મને નવાઈ નહિ લાગે !’

શિશિરે કહ્યું: ‘ના, એ જય રાખો તો તમારો જૂલ છે. હું તો ‘એ રસથી વંચિત દાસ ગોવિંદો’ છું !’

રજતે કહ્યું: ‘વખત આવે જણાશે. હવે અમારી બેઠકમાં સાહિત્યશક્તિનો નહિ, તો સંગીતશક્તિનો પરિચય આપવા ચાલ !’

શિશિરે રજતની પાસે જઈ કાનમાં કહ્યું: ‘ત્યાં કરતાં અહીંનું આકર્ષણ બારે છે ! એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાયું છે.’

રજતે હસીને કહ્યું: ‘કાલે તને નહિ બોલાવું, આજે ચાલ !’

હેવટે શિશિરને જવાને તૈયાર થવું પડ્યું. પરંતુ વિદ્યુતનો સંગ છોડીને જવાનું તેને જરાપણ મન નહોતું. અંતરથી તે તેની તરફ ખેંચાણ અનુભવી રહ્યો હતો. વિદ્યુતની સામે જોઈ તેણે મૃદુ સ્વરે કહ્યું: 'નમસ્તે !'

વિદ્યુતે લજ્જિત મોં નીચું કરી ધીમા અસ્ફુટ સ્વરે કહ્યું: 'નમસ્તે !'

સ્વતઃ શિશિરને લઈને બહાર ગયો કે એની પાછળ જ સુનયની પણ ચાલી મઠી.

વિદ્યુતે સંધ્યાને પૂછ્યું: 'એ કાણ છે? પહેલાં મેં એમને કદી જોયા નથી, અને એમને વિશે કદી તેં કે કોઈએ કંઈ વાત પણ કરી નથી !'

સંધ્યાએ હસીને કહ્યું: 'ઓહ ! રસ બગ્યો ! જો તું કહેતી હોય તો હું વચમાં ગોરપદ્મ કરું—આવો વર નહિ મળે ! શુભદષ્ટિ તો બંને પક્ષે થઈ ગઈ લાગે છે !'

વિદ્યુતે કૃત્રિમ રોષ પ્રગટ કરીને કહ્યું: 'ઓહ ! શું બકયા કરે છે ! રસ્તે જતાં કોઈના ઉપર નજર પડી ગય તો તરત ગોરને બોલાવવો, કેમ ?'

'કીક છે, તો પહેલાં તું મારા કાકુરપોની મહતાની વાત સાંભળ, પછી ગોરની જરૂર છે કે નહિ એનો વિચાર કરજે.'

આમ કહી સંધ્યાએ શિશિરનો પૃતાંત વિદ્યુતને સંજળાવ્યો. શિશિરની કહાણી પૂરી કરતી વખતે સંધ્યા મંબીર બની મઠ હતી. વિદ્યુતની આંખોમાં પાણી આવી મયું હતું.

સંધ્યાએ જરા વાર રહીને કહ્યું: 'મારા કાકુરપો તને કેવા લાગ્યા? અરેખરા મનુષ્ય છે કે નહિ ?'

• વિદ્યુતે કંઈ પણ બોલ્યા વગર પોતાનો હાથ સંધ્યાના હાથની ઉપર મૂકીને જરા દબાવ્યો. એના હૃદયમાં તે વખતે એટલી બધી ભાગણીએના ઊભરા આવી રહ્યા હતા કે એના મોંમાંથી એકે શબ્દ નીકળતા નહોતો.

થોડીવાર શ્વાત રહ્યા પછી વિદ્યુતે કહ્યું: ‘આજે ગાનવાદન નહિ ફાવે ! હું જાઉં, સંધ્યા ! કાલે જરા વહેલી આવીશ.’

સંધ્યા પછી સમજતી હતી કે શિશિરની કરુણ કથની સાંભળ્યા પછી આજે ગાનવાદન તરફ રુચિ નહિ રહે. તેણે કહ્યું: ‘તો ચાલ, બેઠકની ચર્ચાઓ સાંભળશું.’

: ૯ :

શિશિર રજતની સાથે તેમના બેઠકખંડમાં ગયો. જમીને જોયું તો પૂર્ણ, હેમ, ખગેન, કલિદાસ વગેરે એના પાંચ છ સહા-ધ્યામીઓ, તથા બીજા કેટલાક અજાણ્યા માણસો મોજથી ચાનાસ્તો ઉડાવી રહ્યા હતા.

રજતે ઓરડામાં પગ દેતાં જ કહ્યું: 'આ મારા મિત્ર શિશિર બાબુ છે. આમનો જ વાત હું આપને કરતો હતો. આપણને થોડી વાર પહેલાં જે સૂરીયો કંઠસ્વર સંભળાયો હતો તે એમનો જ હતો. આજે તેઓ આપણી બેઠકનો સંગીતથી સત્કાર કરશે.'

પછી રજતે શિશિરને કહ્યું: 'હવે એમનો સૌનો તને પરિચય કરાવું. આ 'સંગ્રહ' ના સંપાદક બૃધર બાબુ. આ પ્રસિદ્ધ 'કવિ નરેશચંદ્ર' સેન. આ પ્રસિદ્ધ વાર્તાલેખક સંતોષકુમાર ઘોષ અને આ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસલેખક જતીન્દ્રનાથ મૈત્ર.'

શિશિર સૌને નમસ્કાર કરીને એક તરફ બેઠો. તેણે જોયું તો બૃધર બાબુ બૃધરના જેવા જ લાંબા પહેાળા ને ઊંચા હતા.

ઉંમર આળીશોકની આસપાસ હશે. નરેશ પાતળો હતો, કાળો હતો અને જીરો હતો. ઉંમર છવીસ સતાવીસ હશે. સંતોષ બહો નહિ, પાતળો નહિ એવો મધ્યમ કદનો હતો. મોં ખૂબ બારે અને પહોળું હતું; માથા પર ગૂંછળાવાળા વાળ હતા; મોઢે ફ્રેન્ચકટ અને દાઢી હતી. જતીને દાઢી મૂછ બોડાવેલાં હતાં, માથા પર ટાલ હતી, આંખે ચશ્માં હતાં, અને રંગ ઊજળા જેવો હતો. બૂધર બાપુ પર્વતની શુકા જેવી પોતાની વિશાળ મુખગુફામાં મોટા મોટા કાળિયા ભરતા જતા હતા, અને સતત બોલ્યે જતા હતા. નરેશને પેટનો રોગ હતો, તેથી તે ખાવાનું લઈને માત્ર હાથમાં રમાડ્યા કરતો હતો. બાકી બીજા બધા બૂધરની સાથે હરીફાઈમાં ઊતરી પડેલા હતા. તેથી એ સભામાં વક્તા બૂધર બાપુ હતા, અને બીજા બધા શ્રીતાઓ હતા.

એક મોટી પૂરી લઈ તેમાં બટાકાનું શાક ભરી મોંમાં ઝોરી બૂધર બાપુએ કહ્યું: ‘ તો રજત બાપુ, સંગીતથી આજની બેઠકની શરૂઆત થવા દો. અમે ખાતાખાતા સાંભળીએ છીએ. ’

રજતનો ઇશારો થતાં શિશિર હારમોનિયમ આગળ જઈને બેઠો. તેણે ગાન શરૂ કર્યું: ‘ અયિ ભુવનમનોમોહિની ! ’

ગાન પૂરું થતાં બૂધરે રમાલ વડે મોં લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું: ‘ વાહ ! તમારું ગળું ખૂબ સરસ છે, શિશિર બાપુ ! આજ લગી અમારી સમિતિની બેઠકો અસર હતી—તેમાં સૂર નહોતો ! પણ હવે તમારા આવવાથી તે સ-સૂર બની છે ! ’

બૂધર કંઈક બોલે એટલે બીજા બધા ખૂબ ઉત્સાહથી પોતાનો રસબોધ પ્રગટ કરતા હતા. બૂધરની આ રસિકતા જોઈ સૌએ પ્રવલ્ન પૂર્વક જોર કરી કરી હસવા માંડ્યું.

બૂધરે કહ્યું: ‘ હવે રજત બાપુ, તમારી વાર્તા શરૂ કરો. ’

રજતે વાર્તા વાંચવા માંડી. શિશિરે જોયું તો સૌ એક ચિત્તે સ્તબ્ધ રહ્યા હતા, એક અક્ષરે જો ચૂક્યા તો શી ખબર શું ઊંધુંચું થઈ જશે એવો સૌના મુખનો ભાવ હતો. માત્ર સંતોષ રહી રહીને આમ તેમ જોતો હતો અને ઘડીએ ઘડીએ પાન મોમાં મૂકતો હતો. બેચારવાર એણે મોં પણ કટાણું કયું—એ પોતે વાર્તાલેખક હોવાથી કદાચ એમ કરતો હશે.

રજતની વાર્તા શિશિરને સારી લાગતી નહોતી. તેને થયું કે પ્લોટની ગૂંથણી જોઈએ તેવી નથી, લખાણ પણ ફીસું છે.

પરંતુ વાર્તા પૂરી થતાં જ જતીન બોલી ઊઠ્યો : ‘વાહ ! શું સુંદર વાર્તા છે !’

ખતેન બોલી ઊઠ્યો : ‘તમારી બધી વાર્તાઓમાં જો આ વાર્તા સર્વોત્તમ ન હોય તો સર્વોત્તમોમાંની એક તો છે જ. આવી વાર્તા એક કાળે રવિબાણુ લખતા હતા !’

રજત પોતાની પ્રશંસાથી ચલિત થઈ હસતે મોઢે નોટનાં પાનાં ફેરવતો હતો.

બૂધરે હાથ લાગો કરી કહ્યું : ‘આ વાર્તા હું ‘સંમ્રમ’ માટે રાખી લઉં છું, રજતબાણુ !’

રજતે ગર્વ અનુભવી કહ્યું ; ‘તમને જ આપવાનો છું, પણ હજી મેં એ આજે જ પૂરી કરી છે, એટલે એકવાર જરા જોઈ લઈને તમને આપીશ.’

શિશિરે જોયું કે રજતના લેખોની તારીફ આખા બંગાળમાં થવા કરે છે તેનાં મુખ્ય કારણો આ છે—પહેલું તો, રજત હજી વિદ્યાર્થી છે, અને તેની ઉંમર નાની છે. ખીણું, દર મહિને તેના

એમણે લેખો પ્રગટ થાય છે, એટલે તેનું નામ જાહેરખબરની પેઠે હંમેશાં વાંચકોની નજર આગળ જ રહે છે. એને જાણવાનું કે એની ઉપેક્ષા કરવાનું તેમને માટે મુશ્કેલ બની જાય છે. ત્રીજું, તેના લેખો જુદરખાણુના 'સંગ્રહ'માં છપાય છે. આ જુદર ખીજા-એની જાહેર કે ખાનગી રીતભાત અને લખાણની કડક નિર્દેશ બાંધબરી મૌખિક અને લેખિત ટીકાઓ કરીને પ્રખ્યાત બની ગયો છે. એથું, રજતની સમિતિમાં લખાત રહ્યાં દર શનિવારે રજતના ફરીફા અને સાહિત્યસંસ્કારના ટીકાઓરો ફરત ખાય છે. પાંચમું, રજતની પાસે રજત ચક્રની ખોટ નથી.

શિશિરને મૂગો એટલો જોઈ જુદરે કહ્યું : 'તમે શિશિરખાણુ, તમારો વારો છે !'

શિશિરે શરમાઈને કહ્યું : 'મને લખતાં કરતાં આવડતું નથી.'

ખગેન બોલો ઊઠ્યો : 'મૌલિક ન લખી શકો, તો કાઈ નવી ચોપડી વાંચી તેનો પારચય, પ્રશંસા કે ટીકા તો તમે સહેલાઈથી લખી શકો. બધા મૌલિક ન લખી શકે એ દેખીતું છે.'

જતીને કહ્યું : 'તમારે મૌલિક લખાણની પથ્થુ શું કરવા ચિત્ત કરવી પડે ! જેને આવો પ્રતિભાક્ષાળો દોસ્ત મળ્યો છે, તેને વળી ખોટ શાની ? તમે રજતખાણુની પાસે બે ચાર પાક લેશો કે તરત લખતાં શીખી જશો.'

સંતોષે કહ્યું : 'ખરું છે. તમારામાં જુદિ છે, શક્તિ છે; માત્ર જરા લખવાની હામ શીખી લેવાની જરૂર છે. અરે બધા શા વાસ્તે બીજો ! અરે, બે દિવસમાં શીખવી દેશું....'

રજતે ખંભીર લાવે કહ્યું : 'એને શીખવવાનું હું માથે લઉં'

હું તો આવતા શનિવાર પછીનો શનિવાર શિશિરને નામે રાખે, અને આવતા શનિવારનો બાર કાઠ ખીજે લે.' "

સંતોષે તરત જ કહ્યું: 'ભલે, એ બાર હું લઉં છું. મારા લખાણ પંચી શિશિર બહુને ટૂંકી વાર્તાની કલાનો ખ્યાલ આવી જશે.'

બુધરે કહ્યું: 'ભલે, તો એ પ્રમાણે નક્કી થાય છે. તો હવે મધુરેણ સમાપયેત્—શિશિરબાણ, એકાદ ગીત થવા દો.'

શિશિરે હસતા હસતા હારમોનિયમ આગળ જમીને ખેસતાં કહ્યું: 'મારી જે થોડી ઘણી આવડત છે તે વડે હું સમિતિની સેવા કરીશ. મારાથી લેખો લખવા કરવાનું નહિ અને.'

રજત પાસે જ બેઠો હતો, તેણે શિશિરના ખબા પર હાથ મૂકી, મુરખખીની પેઠે ગંભીર ભાવે તેને દિઝાસો આપતાં કહ્યું: 'અરે, ખીજે છે શું કરવા? હું બધું જોઈ લઈશ. એ ચાર વખત લખવાથી હાથ ચાલવા માંડશે; પછી બધું એકદમ સહેલું સદ લાગશે. લખવાનું શરૂ કરતા પહેલાં, તું મારી બધી વાર્તાઓ જરા ખ્યાનપૂર્વક વાંચી જા—એ પરથી તને ટૂંકી વાર્તાની કલા કાને કહેવાય તેનો ખ્યાલ આવી જશે!'

શિશિરે હસીને માથું હલાવી કહ્યું: 'એમ કહી આવડતું હશે! પંખીને માટે કોડવાનું સ્વભાવિક છે, એટલે એ સમજે કે આ જીવકાં શું કરવા ધૂળમાં રંગદોળાઈ મરતાં હશે!'

બાબુના ઓરડામાં ખેસીને સંખ્યા અને વિદ્યુત સમિતિની બેઠકમાં થતી ચર્ચા નાંચી રહી હતી.

સંખ્યાએ વિદ્યુતને કહ્યું: 'વાત ખરી છે. એમને મન લખવું

સહેલું છે, એટલે એ સમજે છે કે બધાયે આમ લખી શકે. પણ એ તે કંઈ બને? ઠાકુરપોએ જીવનમાં રસ નોયો હોય તો રસસૃષ્ટિ કરી શકેને! એ કરે તો થઈ રહ્યું!’

વિદ્યુત માત્ર જરાક હસી.

રજતે ત્રિશિરને કહ્યું: ‘ઠીક, હવે દગલમાં જી છોડી આવ્યા માંડ.’

ત્રિશિરે ચીત શરૂ કર્યું: ‘મને કહેશો મા, આવવાનું બાન!’

: ૧૦ :

સૌને વિદાય કરી રજત ધરમાં પાસે આવ્યો. સંધ્યા પશુ વિદ્યુતને વિદાય કરી પોતાના ઝોરડામાં આવ્યાં, તે મહિનાનું નવું 'સંમ્રદ' વાંચતી હતી.

રજત ધરમાં આવ્યો કે સંધ્યાએ દસીને તેનો સત્કાર કર્યો. મછી કહ્યું : 'તમને તો ખરું ભૂત વળગ્યું લાગે છે ! તમને લખતી આવડે છે, એટલે તમે આખી દુનિયાને લેખક બનાવવા નીકળ્યા છો ! પરંતુ લેખનશક્તિ કુદરતની બક્ષિસ છે, એ બધાને મળેલી નથી હોતી.'

રજત ઝીને મુખે પોતાની પ્રશંસા સાંભળી ખુશ થયો; તેણે મંનીરતા ધારણ કરી કહ્યું : 'વાત ખરી છે. પ્રતિભા કુદરતી બક્ષિસ છે, પરંતુ પુરુષપ્રયત્ન હોય તો બુદ્ધિને ધારી રીતે ખીસવી શકાય છે. શિશિર એવો બુદ્ધિશાળી છે કે જો એ પ્રયત્ન કરે તો બહુ સારું કદાચ ન લખી શકે, પણ ચલણી જેવું તો જરૂર લખી શકે.'

સંધ્યાએ કહ્યું : 'કદાચ લખી શકે. પરંતુ તમારી સરખા-

મણીમાં ઠાકુરપોતું એ કૃત્રિમ લખાણ બહુ ખરાબ લાગશે. એ કરતાં તો તેઓ જેમ ચૂપચાપ બેઠા છે તેમ જ બેસી રહે તો શું ખોટું છે ?

રજતે અનુકંપા પ્રગટ કરીને કહ્યું : 'ના ! ર, ના ! એ બિચારા બધી બાબતથી એવો તિરસ્કૃત થયેલો છે કે એને કંઈક લખતાં આવડશે તો એના મનને મોટો આધાર મળ્યા જેવું થશે. હું જો એને કંઈ ચલણી જેવું ચે લખતાં શીખતી શકું તો છાપામાં લેખો લખી એ મદિને મદિને કંઈક મેળવી શકે એવું હું એને કરી આપીશ.'

સંધ્યાએ સંતોષ પામી કહ્યું : 'તો તો કંઈ ખોટું નહિ. તમે એમને શીખવાડો, અને જો તમારી શેલી થોડી લણી પણ એ પકડી શકે, તો પછી એમનું ગાકું ચાલવા માંડશે.'

રજતે કહ્યું : 'કાલે રવિવાર છે. કાલે હું વહેલો જમીને શિશિરને એકઠો ઘુંટાવવા ઊપડી જઈશ.'

બીજે દિવસે અપોરે રજત શિશિરના મુકામે જઈ પહોંચ્યો. અત્રાલચના બધા છોકરાઓ તે દિવસે શિવપુર બોટનિકલ ગાર્ડન જોવા ગયા હતા; એકત્રો શિશિર ઘેર હતા. શિશિર આખી પથારીમાં કામળો વેરી મૂકીને કંઈક લખવામાં ગુંથાયેલો હતા.

એકાએક રજતને ઓરડીમાં દાખલ થતા જોઈ, ઓરી કરતાં પકડાઈ ગયા હોય એમ ચમકીને હાંફળો ફાંફળો બની એ બધું સંકેલી લેવામાં પડ્યો.

રજતે આગળ વધી એક નોટ ઊપાડી જોવા માંડી. એ જોઈ શિશિરે વ્યાકુળ અને લલિત બની તે પડાવી લેવા હાથ લાગ્યો કરી કહ્યું : 'ના, ના, એમાં કશું જોવાનું નથી, બાપ ! એ બધું એમને બતાવવા વારતે નથી !'

રજતે શિશિરના હાથ ખસેડી દબ કહ્યું : ‘ચોરીછૂપીથી જામ લસોટવાનું શર કરી દીધું છે ! ડમકી મારીને પાણી પીએ છે, કાં... ?’

નોટનાં પાનાં ઉથલાવી થોડુંક વાંચીને રજતે કહ્યું : ‘આ તો નવલકથા લાગે છે ! એકદમ નવલકથા પર હાથ અજમાવવા બેઠો એ તો બૂલ કરી છે ! પહેલાં દલેસાં મારતાં શીખો, પછી સુકાન પકડવાનું ! મારો જ દાખલો લે. હું આટલાં વર્ષે આજે નવલકથા લખવાનો પ્રયાસ કરું છું ! બૂધર બાણુ વગેરે તો કહે છે કે બહુ સરસ લખાય છે, પણ મારા મનમાં હજી મોટો સંદેહ છે—નવલકથાતો અંત જો સાચવી ન શકાયો તો બધી મહેનત બરબાદ ! ટૂંકી વાર્તા બમડે તો થોડામાં પતી જાય !’

શિશિર લજ્જિત થઈને કહ્યું : ‘આ કાંઈ નવલકથા નથી, બહુ તો લાંબી વાર્તા કહી શકાય, અને મારી મહેનત તો બધી બરબાદ થયેલી જ છે, દારણુ કે એ બધું કંઈ છપાવવા વારતે લખ્યું નથી; આ તો ફૂરસદના વૃક્ષ છે.’

રજતને નોટનાં આઠલાં પાછલાં પાનાં વાંચી જોવાથી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ નાખળી કલમની કાચી રચના નથી. એટલે તેણે પહેલેથી બધું વાંચવા માંડ્યું હતું. તે વાંચવામાં ડૂબી ગયા હતા, તેથી શિશિરના શબ્દોનો જવાબ દેવાનો તેને વખત મળ્યો નહિ.

રજતે વાંચવા માંડ્યું. શિશિર શરમિદો બની મૂગો મૂગો બેસી રહ્યો.

એક જાસે બધું વાંચી નાખ્યા પછી જરા મોં બગાડી, મુરબ્બીની અદાથી રજતે શિશિરને કહ્યું : ‘પહેલો પ્રયત્ન મળ્યો એ તો આ ખરાબ નથી. પણ એમાં કાદબરીના પાત્રાલેખનમાં જરા

અતિશયતા થઈ ગઈ છે, તેથી એ અસ્વાભાવિક લાગે છે. વળી, છેવટના ભાગમાં પ્રશાન્તની સાથે આવી રીતે અધ્યાનક એનું મિત્રન કરાવ્યું ન હોત, અને એને બદલે કાઈ નવી પરિસ્થિતિ પેદા કરી એમના મિલનને અનિવાર્ય બનાવ્યું હોત તો ઠીક થાત !

શિશિરે શરમાઈને કહ્યું : ‘ મારી તુટિયો તો બધી છે એની અને ખબર છે. એટલે તો હું એ બધું મારી જ પાસે છુપાવી રાખું છું, ને કાઢતે કદી બતાવતો નથી. ’

રજત ઉપદેશ દેતો હોય એવી ઢબે બોલ્યો : ‘ એમ સંતાડી રાખવાથી બૂલ ઓછી સુધરવાની છે ? સમાહોયના થાય તો બૂલો સુધરે ! હું તારું દ્વંતર જમ કરું છું, હું આ બધું વાંચી જોઈશ. ’

શિશિરે બકરાઈને ના ના કરવા માંડી, પરંતુ રજતે તરત જ હાથ મારી બધું કબજે કરી લીધું.

રજતે કહ્યું : ‘ તું સાંજે આવજે. તે વખતે આપણે બંને ચર્ચા કરીશું. એ પહેલાં હું બધું વાંચી નાખીશ. ’

રજતનું કુતૂહલ એવું પ્રબળ બની ગયું હતું કે તે ઘેર જઈને શિશિરના તમામ લેખો વાંચી નાખવા અધારો બની ગયો હતો. તે માડીમાં બેસવા આહ્વાનો. શિશિર પણ તેની પાછળ પાછળ ગયો, ને તેને સમજાવવા લાગ્યો કે શું કરવા આ કચરા પાછળ તમારો વખત બનાડો છો ! મારી બૂલો એટલી બધી છે કે હું પછી તમારી આમળ મોં નહિ બતાવી શકું !

રજતે માડીમાં બેસીને કહ્યું : ‘ જમતનો સાહિત્યક્રિદાસ કહે છે કે દુનિયાના તમામ મોટા મોટા લેખકોએ મહેનત કરી કરીને લેખનકળા સિદ્ધ કરી છે. વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ, હોમર વગેરે જૂના જમાનાના કવિઓના વસડોળા ખોલાઈ ગયા છે, નહિ તો ખબર પડત કે તેઓ એક દિવસમાં જગવિખ્યાત થઈ ગયા નથી. ’

રજત ઘેર આવતી જ શિશિરની નોટ ઉઘાડી, આરામખુરશીમાં લખી થઈને પડ્યો.

સંખ્યાએ પૂછ્યું : ‘શું છે આ ?’

‘શિશિરના લેખો !’

‘હાકુરપોએ આટલું બધું લખી ગયું છે ?’

‘હા, છાનોમાનો લખ્યા કરે છે.’

‘કેવું લાગે છે ?’

રજત નહતું દેરતું મહાવી તિસ્કારપૂર્વક બોલ્યો : ‘હજી કાચો હાથ છે, પણ આશાસ્પદ છે. એકાદ નોટ વાંચી જોતો.’

સંખ્યાએ હસીને કહ્યું : ‘એવા કાચા લેખો વાંચીને શું કામ ? હું તો, તમારી નવી નવલકથાનાં ફેલ્લાં ચાર પ્રકરણ હજી મેં નથી વાંચ્યાં, એ વાંચવા બેસું છું.’

રજતે ખુશ થઈને કહ્યું : ‘અરે, નિચારાને તું જરા ઉત્સાહ તો આપ !’

‘તમે વાંચીને મને મોટે એ ચાર વાત કહી દેજો—એ પરથી હું એમને ફિત્લાહ આપીશ. અત્યારે તો હું મારું કામ કરું. મંજુલિકાને ડાકુઓ પકડી ગયા, પછી એનું શું થયું એ જાણવા મારું મન જીત્યું નહીં થયા કરે છે.’

રજતે નોટમાંથી માથું જીત્યું કરી સ્ત્રીની સામે જોઈ જરા હસી લીધું. એ હાસ્યના જવાબમાં હાસ્ય આપીને સંખ્યા નવલકથા લઈને વાંચવા બેઠી.

સંખ્યાએ રજતની ‘મંજુલિકા’ નામની નવલકથાનાં ફેલ્લાં પ્રકરણ એક થાસે વાંચી નાંખ્યાં, પછી અસમાપ્તિના અસંતોષથી મોં

ખગાડી તેણે રજતને કહ્યું : 'તમે કેટલું થોડું થોડું લખો છો !'

રજતે શિશિરની નોટમાંથી જાંચું જોઈ હસીને કહ્યું : 'હું ગમે તેટલું લખું, પણ તારી વાંચવાની મતિને નહિ પહોંચી શકું.'

સંધ્યાએ ઉત્સુક બની પૂછ્યું : 'હીક, પણ મંબુલિકાનું છેવટે શું થવાનું છે? રજુવીરસિંહની સાથે એનું મિત્રન થશે કે નહિ ?'

રજતે નોટમાંથી જાંચું જોયા વગર જ કહ્યું : 'થવું ન થવું એ આરા હાથમાં જે. તું જેમ કહે તેમ કરી દઉં !'

સંધ્યાએ કહ્યું : 'તો એમનું મિત્રન કરી આપો !'

'જેવી આજ્ઞા !' કહી રજત ફરી વાંચવામાં પડ્યો.

સંધ્યાએ કહ્યું : 'તમે તો ખરા વાંચવા મંડી પડ્યા છો ! હવે હું શું કરું ?'

'તુમે વાંચવા ખેસી જાને !'

'આવું બધું કાચી કલ્પમનું ગમે તેવું લખેલું ગમેયે ખડું ? એના કરતાં હું સીવવા ખેસું તો શું ખોટું ?'

સંધ્યા જીડીને બાબુના ઓરડામાં જઈને સીવવા ખેડી થોડીવાર પછી વિદ્યુત આવી.

વિદ્યુતને જોતાં જ સંધ્યાએ કહ્યું : 'આજે કેમ આટલી બધી વહેલી ?'

'હરમાં ગમતું નહોતું.'

સંધ્યાએ હસીને કહ્યું : 'જેને જોવા વારતે તું દોડી આવી તે તો હજી આપો નથી. પણ એના મનની વાત આણી આપું, રહે !'

આમ કહી વિદ્યુતનું મોલવું સાંભળવા થોભ્યા વગર જ એ દોડી ગઈ; અને રજતની પાસેથી શિશિરના લેખોની થોડીક નોટા ઉપાડી લાવી એણે એ વિદ્યુતના ખોળામાં નાખી.

વિદ્યુતે કહ્યું: ‘શું છે આ બધું ?’
 ‘શિશિર, કાકુરપોના લેખો !’
 ‘આટલું બધું ક્યારે લખ્યું ?’
 ‘એ તો બહાર નથી એટલા ભોંવમાં છે.’
 ‘કેવું લખે છે, વાંચી જોયું ?’
 ‘એમાં હું શું વાંચું ? કાચી કલમની કસરત છે.’

આમળ કંઈ પણ ખોલ્યા વગર વિદ્યુતે નોટ ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યું. બેચાર લીટી વાંચતાં જ એ ખોલી ઊઠી: ‘તું આને કાચી કલમની કસરત કહે છે ? આતું લખાણ અંગાળ દેશના ફેટલા લેખકો લખી શકે છે, એ તો કહે ! જો સાંભળ—

આ નિર્જન શરદરાત્રિની અધુરનાત અનંત જ્યોત્સ્નામાં સરોવરતટે એકલી ઊભેલી છે રાજકન્યા તરલાક્ષી. તેની તનુસતામાં લવણ્યરંજિત પુષ્પશ્રી છે, જરાક ચંચળ એવી પહેાળી આંખોમાં શુભ ક્ષોરસરિતાના જેવી મુગ્ધદષ્ટિ છે; ભમરાના જેવા કાળા વિપુલ કેશકલાપને લીધે અને લીલામધુર ગતિભંગીને લીધે, તે મધ-ચોખા-સાની વીંચળી જેવા દેખાય છે. તેની નયનવીંચળીના વાંકાચૂંકા માંએ તેના હૃદયની લગભગ સરતી જતી હતી—

સંધ્યાએ આકર્ષાઈને કહ્યું: ‘જેઉં જેઉં ! આવી સુંદર ભાષા રચના છે !’

સંધ્યાએ એક નોટ ઉઘાડી વચમાંથી ઊઘાડી વાંચવા માંડ્યું.

“ પુષ્પપલ્લવથી શોભતાં ઉગ્રાન-તોરણોમાં અવનવા રંગની રેશમી ધળજો પવનમાં ફરકીને, સ્ત્રીના કંકુવાળા હાથના સંદેહની પેઠે નાગરિકાને ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને નિમંત્રણી હતી. કુવારાઓમાંથી કંકુ પાણી ઊંચે ઊડીને શિકરો રૂપે છંટાવુ હતું, અને સુગંધીદાર પાણીથી ધરતી બીની થતી હતી. ”

વિવુત બોલી જીડી: અરે, સાંભળ તો ખરી, આ કેવી મુંઢર રચના છે !'

દેવોના મુખાગવિંદ જોવાના મણીદર્પણ જેવું નિર્મળ એ વિશાળ સરોવર હતું. તેની ઉત્તર તરફ ઇન્દ્રના ખાલથી ઝેલાર્ધ પડેલી દૈત્યજાંઘાના જેવી ઘેર કાજળકાળી પર્વતશ્રેણી હતી— મમે એમ જાંચી નીચી ઢબેલો થઈને પડેલી—ક્યાંક ઝડોને લીધે એ ધૂસર લાગતી હતી, ક્યાંક નગ્નતાને લીધે વિકટ લાગતી હતી, ક્યાંક જીડી ખીણો હતી, તો ક્યાંક વિકરાળતા જાંચું માથું કરીને જોખી હતી. સ્વામલ ધાસથી છવાયેલા શિખરની આબુમાં જ કોઈ કોઈ તૃચ્ચીન ક્ષિપ્ત હનરો રેખાઓવાળું પાવાબુનું હાડપિંજર પ્રગટ કરતું હતું, અને નગ્ન કુરૂપતાની પ્રતિમૂર્તિ સમું દેખાતું હતું. વચમાં વચમાં કોઈ કોઈ જગાએ થોડું થોડું અરણ્યનું આવરણ દેખાતું હતું જણે બીપણ યુદ્ધમાં કોઈ અવાનક દૈત્યે પોતાના હિંસક નખના નહોર મારીને એની સ્વામલ છાતીમાંથી વણે લાગ તોડી વઝોડી ફેંડી લીધે હોય એવું લાગતું હતું. "

સંખાએ કહ્યું: 'આમ દુકડા દુકડા વાંચવાથી મન અવતી' નથી, એકાદ પૂરું વાંચીએ. "

વિવુતે કહ્યું: 'એક નોટ તું વાંચ, બીજી હું વાંચું છું. '

ખંતે જણ એ નોટો લઈને એકદમ વાંચવામાં તલ્લોન થઈ ગયા.

સંખાની નોટ હજી પૂરી નહોતી થઈ એટલામાં વિવુતે પોતાની નોટ પૂરી કરી નાખી. તે બોલી જીડી: 'વાહ ! શું સરસ !'

અવાનક તેની નજર પાછલા ખારણા તરફ ગઈ. જોયું તો શિથિર ત્યાં જોમો જોમો રિમત મુખે તેની સામે જોઈ રહ્યો હતા.

શિથિરની આંખો પણ જણે લજ્જિત થઈને કંડી રહી હતી:— 'વાહ ! શું સરસ !'

સંખ્યાને ધક્કો મારી વિદુતે કહ્યું: ‘એ...ઈ...શિશિર આજુ આવ્યા છે!’

સંખ્યાએ મરદન લાંછી કરી હસીને કહ્યું: ‘તમે તો બહાર નથી એટલા અંદર છો, ઠાકુરપે! તમારા પેટમાં આટઆટલી વિદ્યા રાખાને બેઠા છો, અને કહેતા પણ નથી! તમને કેવું સરસ લખતા આવડે છે! આવું સરસ લખેવું પેટીમાં પૂરી રાખો છો, તો છપાવતા કેમ નથી!’

શિશિર આગળ વધી ઝોરડામાં આવ્યો. વિદુતની નજીક ખુરશી હતી. એમાં બેસીને તે બોલ્યો: ‘છપાવવાનો હજી વખત નથી થયો, બાબી! જો બાળક માતાના મર્મમાં રહીને પુષ્ટ થતા પહેલાં અવતરે તો એ દીર્ઘાયુ ન થાય, અને લોકોનો પ્રેમ પણ ન જીતી શકે! દરેકનો એક સાધનાનો યુગ હોય છે. અને હોવો જોઈએ.’

દરેકે દરેક કાર્યમાં આ તરણ તપસ્વીનો સંયમ, અને સાધના પ્રત્યેની તેની દૃઢ નિષ્ઠા જોઈ વિદુત મનમાં મનમાં મુગ્ધ બની તેની પ્રશંસા કરતી હતી.

સંખ્યાએ કહ્યું: ‘આજકાલ જેઓ લખે છે તેમાંના ઘણાઓના કરતાં તારું લખાણ ચડિયાતું છે.’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘તમે લોકો મારી ઉપર લાગણી રાખો છો એથી તમને એવું લાગે છે. બાકી કાંઈપણ સંપાદક આવું કાચું લખાણ કાચમાં પણ નહિ લે.’

શિશિર આવ્યો છે જાણી રજત બાળુના ઝોરડામાંથી ઊડીને આવ્યો, અને શિશિરના બોલવાના જવાબમાં બોલ્યો: ‘હા, લખાણ જરા કાચું તો છે, પણ ‘સુઘની’ છાપાના તંત્રી દક્ષિણા બાળુની સાથે મારો સારો પરિચય છે. હું એમને કહીશ તો એ છાપવાની તૈયારી નહિ કરે.’

સંખ્યા મોલી બેઠી: 'પણ 'સુધાની' કઈ સારું બપું નથી. બૂધર ખાણુને કહીને 'સંગ્રહ'માં જ બપોવોને !'

રજતે ગંભીર બની કહ્યું: 'મિલકુલ નવા લેખકનું લખાણ 'સંગ્રહ' લે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. ઠીક છે, હું બૂધર ખાણુને વાત કરી જોઈશ.'

શિશિરે લલિત થઈને કહ્યું: 'જો લખાણમાં કશો દમ નથી તોને કેવળ સિકારસના જોરે બપોવીને ખદાર પાડી મને ઉપદાસા-સ્વર બનાવવાથી શો ફાયદો છે ?

રજતે ગંભીરતા ધારણ કરી કહ્યું: 'શરૂઆતમાં તો બપોરે લેખકને સિકારસ અને ખુશામત કરીને સાહિત્યસમાજમાં જખલ થવું પડે છે પણ મેં એવું કદી કર્યું નથી. અમારી સંવિત્તી બેઠકમાં મારા લેખો વચાપ છે, તે સાંભળીને બૂધર ખાણુ પોતે તે માંની બપવા લઈ જાય છે ! ઠીક તો, ચાલને, બૂધર ખાણુની પાસે તને લઈ જઈ !'

શિશિરે મોઢામણ અનુભવી કહ્યું: 'ના, ના, એવી ઉતાવળ શા છે ? આગળ ઉપર જોવાશે.'

રજતે હસીને ધડીક વિલુતની સામે જોયું, ને પછી શિશિરની સામે જોઈ કહ્યું: 'ઓહ ! અહીંનું આકર્ષણ ભારે છે ! ઠીક, તો હું એકલો જઈ છું !'

આમ કહી રજત હસતો હસતો ગયો.

શિશિરે જ્યારે પોતાનું શરમિંદુ મુખ ફેરવીને વિલુતની સામે જોયું, ત્યારે પણ વિલુત તો મોં તાલ કરી બેઠી હતી. વિલુતના મોં પરથી શિશિર ન સમજી શક્યો કે એ લાલચનું કારણ પ્રેમ છે કે શેષ છે કે લજ્જા છે !

શિશિરે પોતાની સામે ફરેલો જોઇ વિદુત જરા ઊંચા સ્વરે બોલી બીડી: તમે નોટો લઈ જવા દીધી શું કરવા ? એ નોટોના લખાણની ખરી કિંમતની જાણને પડી ન હોય, તેવા મૂઢોની આગળ સિદ્ધારસ કરવાથી તો કેવળ એ લેખોનું અપમાન થશે !'

શિશિર ઉપર વિદુતનો અચાનક આટલો બધો ઉત્સાહ અને પ્રશ્નપાત જોઇ સંખ્યાને નવાઇ લાગી, પરંતુ પોતાના પતિ તરફ વિદુતે અણગમો પ્રગટ કર્યો એ જોઇ તેને જરા ગુસ્સો ચલ્યો. તે બોલી બીડી: 'બાપ સાહેબ ! તમે જરા વધારે પડતું બોલો છો ! નવા લેખકોનો પરિચય સંપાદકોને એની મેળે કેવી રીતે થાય એ તો દહો !'

સંખ્યાના કમ્પોઝી વીંધાવા છતાં પણ વિદુતે નરમ સ્વરે કહ્યું: 'કેમ, પરિચય થાય લખાણના ગુણ જોઇને, એમાં કામની સિદ્ધારસની જરૂર નથી.'

સંખ્યાને ગુસ્સે થતી જોઇને શિશિરે વચમાં જ વિદુતને કહ્યું: 'રજતનો આ બાબતમાં કેટલો બધો ઉત્સાહ છે એ તમે બૂલી ગયો છો ! એ પોતે પ્રખ્યાત થયો છે, અને હવે મને પણ લોકોમાં એવું માનપાન ભોગવતો એ જોવા માગે છે. એટલે એ આટલી ઘોઘટોડ કરે છે. બાપી લોકો મારા લેખોનાં વખાણ કરે કે ન કરે એની અને કદી કંઈ પડી નથી. મેં મારા મનના આનંદથી ખાતર લખ્યું છે. અને આજે એ આનંદ એનો ધાર્યા કરતાં વધારે બહોળા થાળી આપી મને ધન્ય કરી નાખ્યો છે—

‘વિદુતે વખાણ કર્યાં એટલે, કેમ ?’

આમ કહી સંખ્યાએ કટાક્ષ કરી વિદુત અને શિશિરના મુખનો જાવ એક સાથે જોઇ લઈ હસવા માંડ્યું.

શિશિરે લજ્જા પામી શક્ય એટલા સ્વાભાવિક સ્વરે કહ્યું:

‘હા, આપ સૌના મુખની પ્રશંસાને હું મારો મોટામાં મોટો પુરસ્કાર સમજું છું.’

સંખ્યાએ વિદુતની સામે જોઈ કહ્યું: ‘આપ સૌ એટલે આપ! માનાથે બહુવચન!’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘એ માન તમને પણ લાગુ પડે છે, બાબી!’

સંખ્યાએ હસીને કહ્યું: ‘હાર્તો, મો ઉપર ના કહેવી એ અભક્તતા છે!’

શિશિરની આંખો બીની થઈ આવી. તેણે બાદ સ્વરે કહ્યું: ‘બાબી, તમારા સિવાય મારું બીજું કશું છે તે?’

સંખ્યાએ ભોંટી પડી કહ્યું: ‘હું તો મશ્કરી કરતી હતી, હાકુરપો! ચાલ વિદુત, તારે ગાવાનું છે. ચાલો હાકુરપો, તમે હાથમાં વીણા લો!’

સંખ્યાએ વીણા આવી શિશિરના હાથમાં મૂકી. વિદુત સિશિરનું સરળ રતેદમિત્તુ હૃદય જોવા મળતાં વધારે મુગ્ધ બની અને વધારે આકર્ષણ. પિયાનો તરફ જતાં જતાં તેણે ધીરેથી સંખ્યાના હાનમાં કહ્યું: ‘આ ભોળા બલા આદમીની તું ફરી મશ્કરી કરતી નહિ, સંખ્યા!’

સંખ્યાએ કહ્યું: ‘ના, બાઈ! હવે નહિ કરું! મને શી ખબર કે આટલો માર પણ તેનાથી સહેવાતો નહિ હોય!’

વિદુતે મ્હાન દષ્ટિમાં મમતા ભરીને સંખ્યાની સામે જોઈ કહ્યું: ‘કેવળ માર સહી સહીને તે કઠોર બની ગયો છે.’

સંખ્યાને આગળ કંઈ પણ બોલવાનો વખત ન આપતાં વિદુતે ઝડપથી આગળીઓ ચલાવી, પિયાનોના સૂરની મૂર્છનાથી ખલકમાં આખો જોરડો ભરી દીધો. થોડીવાર પછી તેણે ચીત શરૂ કર્યું: ‘વેદના રૂપે આવ્યો તું મારા પ્રાણમાં!’

: ૧૧ :

રજત શિશિરની એક નોટ લઈ 'સુધાની' ના સંપાદક દક્ષિણ બાજુની પાસે પહોંચી ગયો. રજતને મોટરમાંથી ઊતરતો જોતાં જ દક્ષિણ પોતાની નાનકડી ઓફિસમાં તેનો સત્કાર કરવા માટે દોડ્યા—દોડતાં દોડતાં બે વાર ઠેસ ખાઈને પડ્યા. તેમની સાકાચાર હાથ પહોળી ચોરડીનો ત્રીજો ભાગ એક મેજે રોકાયો હતો, એની ઉપર ચોડેલી બનાત આખી ચે શાહીના ડાઘાથી મેચી થઈ થઈ હતી, તથા એક ખૂણા પરથી એ ફાટીને વળી મૂક હતી. મેજ ઉપર ચોપડીઓ, નોટો, ને કાર્ગિલવાના હમ્બો બમે તેમ પડેલાં હતાં. એ મેજની પાસે એક લાકડાનો ખુરશી હતી. તે હતી તો સામની, પણ બેઠકમાં દેવદારનું પાટિયું જડેલું હતું, તેના એક હાથે અને પીઠને ટેકા લાગી ગયો હતો—તેની મરામત કરાવવાની હજી બાકી હતી. મેજની બીજી તરફ એક પાટકો પડેલો હતી, તેની ઉપર અને એક રૂઢા ઉપર 'સુધાની' ના છેલ્લા અંકની નકલોનો હમ્બો હતો.

દક્ષિણ ખુરશીમાંથી ઊડી, ફેટકી ચે વાર આધોપાદો થઈ આગળ વધીને બોલ્યો: 'ઓહો ! રજતબાજુ ! પધારો, પધારો !'

રજત ઓરડામાં પ્રવેશી અકો ખસેડીને પાટલી ઉપર જગા ફરી બેઠો.

દક્ષિણાએ સ્વસ્થ થઈ પૂછ્યું : ‘અહીં ક્યાંથી ? અહીં ક્યાંથી ? આવો, ખુરશીમાં બેસોને !’

‘ના, હું અહીં ઠીક છું. એક લેખ આપવા આવ્યો છું—જરા વાંચી જુઓ—ચાલે એવો હોય તો.’

દક્ષિણાએ બળબળા થઈને કહ્યું : ‘ક્યારેના આપની પાસે લેખની વાચના કરું છું, ત્યારે આજે મારું નસીબ બિચ્છું ! આપના લેખમાં વળી ચાલવા ન ચાલવાનું જોવાનું શું ? હા ! હા ! હા !’

રજતે ખુશ થઈને કહ્યું : ‘જી, એ મારો લેખ નથી. મારા લેખો તો—આપ ક્યાં નથી જાયતા—પ્રધા બુધરબાણુ ઉપાડી જાય છે. આ તો મારા એક મિત્રનો લેખ છે.’

દક્ષિણાનું મોં એકદમ પડી ગયું. તે બોલ્યો : ‘મારી આશા નિરાશામાં ફરી ગઈ, રજત બાણુ !’

રજતે દિલાસો આપતાં કહ્યું : ‘આ પણ કંઈ ખરાબ લેખ નથી !’

દક્ષિણાએ કહ્યું : ‘ખરાબ ન હોય, પણ તમારી તોલિ તો ન આવેને ?’

દક્ષિણાએ ક્ષિશિરની નોકબૂકનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં લેખકનું નામ વાંચી કહ્યું : ‘ક્ષિશિર ચક્રવર્તી જમે તેટલું સારું લખના હોય, પણ રજત રામની પેઠે હજી એણે નામ કાઢ્યું નથી.’

રજતે બીડીને બેઠા થઈ મુરખીવટ કરતાં કહ્યું : ‘હમણાં તો આ જાપો, પછી હું મારો એટલો લેખ તમને આપવાનો અવસ્ય

મગ્ન કરીશ. મને તો લાગે છે કે તમારા માસિકના બીજા લેખો ભેગા આ લેખ ચાલી જશે.’

દક્ષિણાએ કહ્યું: ‘તમારો આટલો આગ્રહ છે, તો એ માન્ય વિના મારો છૂટકો નથી. પરંતુ તમારે પણ મારો આગ્રહ માનવો પડશે.’

‘ભલે, ભલે, એમ!’ કહી હસતાં હસતાં રજત મોટરમાં જમીને ખેડો. મોટર ધડીકમાં મલીનું નાકું વટાવી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

દક્ષિણા ચિથિરની નોટ મેજ ઉપર પછાડી મોં બમાડીને બોલ્યો: ‘દોસ્તદારનું લખેલું આપી ગયો! નાખ વખારે!’

રજતની મોટર ‘સંગ્રહ’ માસિકની ઓફિસ સામે જમીને ઊભી રહી. ‘સંગ્રહ’ ની ઓફિસ જરા મોટી હતી, લંબાઈ આઠ હાથ હતી. અને પહોળાઈ છ હાથ હતી. ઓરડામાં એક સરસ ખુરશી હતી, એક પાટલી હતી, એક આંધલકેદોયથી ઢાંકેલું મેજ હતું, એક કબાટ હતું, અને એક તરફ ગાદીતકિયા મિજાવેલા હતા. બૂધર બાબુ રિન્ડપર્વતની પેઠે જાતી સરસો તકિયો લમીને, જિંધા પડી પ્રૂક સુધારતા હતા.

રજતની મોટરના જુમળાનો અવાજ સાંભળી, આખો જિંઘી કરી તેમણે બારીમાંથી બહાર નજર નાખી દસીને કહ્યું: ‘આવો રજત બાબુ!’

રજત આવીને પાટલી પર ખેડો.

બૂધરે સીધા થઈ ખૂબ જાગ્ર અવાજે કહ્યું: ‘તમારી જ રસ-લહરીના પ્રૂક જોઈ લું.’

રજત બારેખમ હાથે સહેજ હસ્યો.

ભૂધરે રજતના હાથમાં નોટબુક લેઈ પૂછ્યું : ‘ હસ્તે કિમા-
સ્તે તવ ? કંઈ નવું છે ? પેલી નવી નવલકથા તો નથીને ! ’

રજતે હસીને કહ્યું : ‘ હા, નવલકથા છે, પણ મારી લખેલી
નથી, શિશિરની છે. ’

‘ એમ ? ત્યારે તો શિશિર ખાણ લખતા હાગે છે ! તમે વાંચી
મવા ? કેવું લખાણ છે ? ’

‘ વાંચી મયો, ઠીક છે. બહુ ખરાબ નથી, ચક્રણી છે. તમે
જો જરા સુધારી કરીને જાપો તો એને હિત્તાહ મળશે, વળી બિચારો
મરીય માણસ છે, કંઈક આપી શકે તો જોજો. ’

ભૂધરે ગંભીર બની કહ્યું : ‘ પ્રખ્યાત પ્રખ્યાત લેખકોના એટલા
બધા લેખો હજી છપાયા વગરના પડ્યા છે કે આવા બધા નવા
લેખકોની કાચી કલમનું લખેલું જાપવાનો વખત—’

રજતે કહ્યું : ‘ ઉતાવળ નથી; તમે જો જરા વખત કાઢી,
કોઈ બહાને પણ ચલાવી લો, તો હું મારા પર મોટો ઉપકાર મયો
સમજીશ. આહા, બિચારાએ છાંદગીમાં બહુ દુઃખ વેઠ્યું છે ! ’

‘ હા, એ બધી વાત તો તમે મને કહી છે. તો તમે એને
એના પોતાના જ જીવનની કહાણી જરા ઝોઢવીને લખવાનું કહોને,
બહુ સરસ નવલકથા બની જશે. ’

‘ મેં એની એક નવલકથા થોડી વાંચી જોઈ છે—એમાં એના
પોતાના જીવનનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે. હજી મેં એ પૂરી
કરી નથી. ’

પ્રસન્ન બદલી નાખી ભૂધરે કહ્યું : ‘ તમારી પેલી નવલકથા પૂરી
શકે ? પણ તમે તમારી નવલકથાનું નામ ‘ પ્રેમનું દરદ ’ રાખ્યું

હો એ જરા મંદુ લાગે છે. એને બદલે કોઈ બીજું નામ રાખો ! આ તો બેદંડુ લાગે છે.’

રજત જિભો થઈ જઈને બોલ્યો : ‘હા, મેં એનો વિચાર કરી બોલ્યો છે. પ્રચલિત લોકભાષામાં લખ્યું છે તેથી મંદુ લાગે છે. સારી ભાષામાં એનું એ લખીએ તો ખરાબ નથી લાગતું—તેથી મેં ‘પ્રણયની શળ-વેદના’ નામ રાખવાનું નક્કી કર્યું છે. તમને કેમ લાગે છે ?’

‘હા, એ ખરાબ નથી લાગતું. —પ્રણય અને વ્યાધિમાં કંઈ ફેર નથી, અને એ ઉત્કટ થાય ત્યારે શળની પેઠે જ એની વેદના પણ અસહ્ય બની જાય છે. બલે, પહેલાં એ પૂરું કરી નાખો, પછી એક દિવસ આપણી મેઠકમાં એની નામની ચર્ચા કરીશું.’

‘તમારી સરના બરાબર છે.’ કહી રજત હસતો હસતો મોટરમાં બેઠને બેઠો.

રજતે ઘેર જઈને જોયું તો શિશિર વગેરેએ માનની મહેફિલ જમાવી દીધી હતી. શિશિર, વિદ્યુત અને સંખ્યા ત્રણેના બેચા સરથી આખું ઘર ભરાયેલું હતું.

રજતે ચોરસમાં પગ દીધો કે માન બંધ થઈ ગયું.

રજતે કહ્યું : ‘ચલાવો, ચલાવો, બંધ કેમ કર્યું ?’

પણ માન ફરી સર થયું નહિ.

રજતે શિશિરને કહ્યું : ‘તારી ‘અંધારણી’ ‘સુકાની’ માં, અને ‘ફૂલશય્યા’ ‘સંમદ’ માં આપી આવ્યો, શિશિર !’

શિશિરે લજ્જાથી મોં નીચું ધાલ્યું. સંખ્યા કે વિદ્યુત કોઈ કંઈ બોલી નહિ. થોડી વાર પહેલાં જ આવી રીતે લેખો છપાવવા આપવા સંબંધમાં અગ્રિય વાતચીત થવા પામી હતી, અને તેને

અપત્નપૂર્વક દાખી દેવા વાસ્તે માનનો આશરો લેવામાં આવ્યો હતો. તેથી કરી એ પ્રસંગને ઉખાડવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી.

પોતે શિશિરના લેખો જાપવાની ગોઠવણ કરીને કેવી ચે મોટી બહાદુરી કરી છે, તથા તેના ઉપર કેવો ચે ભારે ઉપકાર કર્યો છે એવું રજત સમજતો હતો, પરંતુ પોતાના એ કાર્ય માટે કૃતજ્ઞતા કે પ્રશંસાનાં બે વેણુ પણુ માઈએ ક્યાં નહિ એથી રજત મનમાં મનમાં ખૂબ પિગ્ગઈ મયો હતો. વળી પોતાના આવવાથી આ લોકોની મગ્ન મારી મઈ એવું લાગવાથી તે મનમાં મનમાં ઈર્ષ્યા અને અસ્વસ્થતા અનુભવવા લાગ્યો.

ઝોરડામાં બિલકુલ ચૂપકીદી હતી, કાઈના મોમાંથી એક કરકે નીકળતો નહોતો. ચારે જણને એ અજાણતું અને ખોટું લાગતું હતું; છતાં શું બોલવું તેની કાઈને કંઈ સમજ પડતી નહોતી.

પરાબર આ વખતે મુનમની સૌની મહેદે આવી પહોંચી. તેણે ઝોરડામાં આવી કહ્યું: 'શિશિર, તમારું જાવાનું પૂરું થયું? જોડો, હવે નાસ્તો કરવા જોડો!'

શિશિરે જોલા ચર્મ હસીને કહ્યું: 'ચાલ, રજત!'

રજતે મંબીર ભાવે કહ્યું: 'ચાલ.'

: ૧૨ :

આ બનાવ પછી શિશિરના લેખા વિષે દી કંઈ વાત નીકળી નહિ. શનિવારની બેઠકમાં શુધરે એક વખત વાતનેા ઉચ્ચારે કયો હતો, પરંતુ હજી તેમને તેના લેખ વાંચી જોવાનો વખત મળ્યો નહોતો તેથી તે વિષે તેમણે કંઈ ચોક્કસ અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો નહિ. તે પછી તેા રજતના નવી નવલકથાનું નામ પાડવાની વાત નીકળી, અને એ વિષે સૌએ એવા ઉત્સાહથી કાલાહલ કરી મૂક્યો કે એમાં શિશિરના જેવો સામાન્ય માણસ કાંઈને યાદ પશુ રહ્યો નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે રજતના મનમાં શિશિર તરફ જે કંઈ થોડીવણી ઇર્ષ્યા હતી તે દબાઈ ગઈ તથા એની અકૃતચતા જોઈને તેના મનમાં જે અપ્રસન્નતાનો કાંટો ધારે ધારે જાયો થઈ રહ્યો હતો તે પશુ દબાઈ ગયો. પરંતુ એ કાંટાનું મૂળ નષ્ટ થઈ ગયું શિશિરની આ પછીની વર્તણૂકથી.

મહિનો પૂરો થયા પછી એક દિવસ સંધ્યાએ દસ દસ રૂપિયાની બે નોટા લાવીને વિનયથી શિશિરની સામે મૂકી. શિશિરે સ્મિતમુખે સંધ્યાના મોં સામે જોઈ પૂછ્યું : ‘જાણી, આ શું છે ?’

સંખ્યાએ કહ્યું: ' ભેટ સજ્જ તો તમે નહિ વાપરવા દો, એટલે કહું છું કે એ ગુરુદક્ષિણા છે. '

શિશિરે મંબીર બની કહ્યું: ' તમને બધાવવાથી હું રૂપિયા કરતાં વધારે મોઢી ચીજ રાજ રાજ મેળવી રહ્યો છું, બાબી ! રૂપિયા તો મને ઘણા મળ્યા હતા, પણ એ બધાનો હું રવેન્દ્રાએ ત્યાગ કરીને આવતો રહ્યો છું. પરંતુ જીવનમાં જેની મને ખોટ હતી, અને જેને માટે મારું ચિત્ત બિખારીની પેઠે બટકવું હતું, તે તો તમે સૌ મને નિરંતર ખોખે ખોખે આપી રહ્યા છો ! '

સુનયનીએ કહ્યું: ' અમે એવું તને શું આપી રહ્યા છીએ, બાઈ ? '

શિશિરે હિસાબમાં આવી બોલી બેઠ્યો : ' મા, બાઈ અને બહેનનો પ્રેમ કેવો હોય તે હું પહેલી જ વાર અહીં તમારી સૌની પાસેથી શીખ્યો છું. એની કિંમત તુરંત પૈસાટકાથી લઈ શકવાની નથી. '

હવે શિશિરને રૂપિયા લેવાનો આગ્રહ કવી રીતે થઈ શકે ?

સુનયનીએ થોડીવાર ચૂપ રહી કહ્યું: ' તો એક કામ કર, બાઈ ! તારા બધા બાર તારી મા અને બાઈની ઉપર છોડી દે... '

શિશિરે રિમત મુખે કહ્યું: ' છોડી જ દીધેલો છે તો ! મારી બધી આશાઓ ને આકાંક્ષાઓ તમે જ પૂરી કરી છે, હવે ક્યાંય કશું બાકી રહ્યું નથી. '

રજતે કહ્યું: ' મા વનમાલી દાસની વાત કરે છે. એને બધા-વવાનો ખરો પૂરા પાડવાનો બાર તું અમારા હૌસમાં મૂકા દે ! '

શિશિરે ક્ષોભ પામીને કહ્યું: ' એનો બાર મારે માથે જો રહ્યો ! દેશમાં બીજા ઘણા ગરીબ છોકરાઓ છે. '

સુનયનીએ બીજી થઈ શિશિરના ખભે હાથ મૂકી કહ્યું: ' હવે

તું ના કહીશ તે નહિ આલે, બાબા ! વનખાલીને જે મોકલવું પડે છે તે અમે મોકલશું.’

હવે શિશિરથી ના કહેવાઇ નહિ. તે બોલ્યો : ‘ હું એને મહિને દસ રૂપિયાથી વધારે મોકલી શકતો નથી.’

રજતે કહ્યું : ‘ ઠીક છે, ઠીક છે. એ પણ જોયું જશે.’

એવામાં નોકરે આવી ચાલુ મહિનાના કેટલાક નવા માસિક લાવીને રજતના હાથમાં મૂક્યા.

એ જોતા જ સંખ્યા ઉત્સુક બની બોલી કહી : ‘ જોઈ, જોઈ, ‘ મુશ્કની ’ આવ્યું છે ? ઠાકુરપોનો લેખ હપાયો છે ?’

રજતે હાપા શીધીને જોયું તો ‘ મુશ્કની ’ આવ્યું હતું, પણ એમાં શિશિરનો લેખ નહોતો.

રજતનું મોં જોઇને જ સંખ્યા સમજી ગઇ કે શિશિરનો લેખ હપાયો નથી. આથી સંખ્યાને મનમાં તો જરા આનંદ થયો, પણ સાથે સાથે તેને શરમ અને દુઃખની લાગણી પણ થઈ. તેને થયું કે મારા પતિ કરતાં એ એટલો બધો ઉતરતો છે કે બીજી પંક્તિના ‘ સંગ્રહ ’ જેવા માસિકની વાત તો દૂર રહી, પણ ‘ મુશ્કની ’ જેવું હલકામાં હલકા લેખકોના લેખો હપનારું માસિક પણ એનો લેખ હપવું નથી !

એમનું મોં જોઇ શિશિર પણ સમજી ગયો કે મારા લેખની શી દસા થઇ છે. તેણે હસીને કહ્યું : ‘ અધમોદારક ‘ મુશ્કની ’ ને પણ મારો લેખ હપવા જેવો લાગ્યો નહિ—એ સારું થયું ! હવે મારા લેખો વાસ્તે રજત બીજો નીચો નહિ થાય એમ હું માનું છું. હાલ, નિરાંત થઈ ! છૂટ્યો ! આ થોડા દિવસમાં તો મને એણે અડધી કરી નાખ્યો હતો !’

રજત, સંખ્યા અને સુનયની ત્રણેને શિશિરના આ શબ્દોમાં પરાવચની છૂપી વેદનાનો અનુભવ થયો. શિશિરની નિષ્કૃણતાની પશ્ચાત્તબૂમિકામાં રજતની સફળતાનું ચિત્ર ખૂબ સ્પષ્ટ દેખાવાથી તેમને બહુ આનંદ થયો, પણ સાથે સાથે શિશિરને માટે દુઃખ પણ થયું.

રજત એકદમ બોલી ઊઠ્યો: ‘જે મહિનામાં લેખ આપીએ તે જ મહિનામાં તે છપાઈ જાય એવું માનવાનું કારણ નથી. એ મહિનાના લેખો તો અગાઉથી નક્કી થઈ ગયેલા હોય ખરાને !’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘દરેક મહિને એમના અંકે મારા કરતાં બીજા સારા લેખકોના લેખોથી ભરાશે. તે ખાલી મને મારી કાઢીમાંથી ખેંચી કાઢી અડધો કરી નાખ્યો. માટે આમાં તારે શરમાવાનું છે; મારે તો ‘હળદર ને ફટકડી !’

રજતને શિશિરના શબ્દો સાચા લાગ્યા. આથી તો શિશિરના લેખો છપાવવાનો તેનો ઉત્સાહ ખૂબ જ વધી ગયો. તેણે હસીને કહ્યું: ‘તું જોજે તો ખરો, આમાં શરમાવાનું કંઈ કારણ નહિ રહે!—શિશિર ચક્રવર્તીનાં વખાણથી આખો બંગાળ દેશ ભરાઈ જશે. અમે જેનાં વખાણ કરીએ, તેનાં સૌએ અલગત વખાણ કરવા જ જોઈએ !’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘તમે મને એટલો મને આગળ પાંચેને, રજતના પ્રકાશ આગળ શિશિરનો કાંપો કાંપો ઉભસ કાઢીની આંખે અડવાનો નથી.’

રજતે ખુસ થઈને કહ્યું: ‘હું કેટલાં વરસથી લખું છું એ પણ જોવું જોઈએ ને !’

એવે વખતે ત્યાં વિદ્યુતે પ્રવેશ કર્યો. એટલે એ અમીતિ કર પ્રસંન ત્યાં જ અટકી ગયો.

વિદ્યુતને જોતાં જ સંખ્યા હસીને બોલી જાડી: 'કેમ રે. તું આજે આ દિવસે, આ સમયે અહીં ક્યાંથી ?'

વિદ્યુતે કંઈક અચકાતાં જવાબ દીધો: 'માનું શરીર સારું નથી. તેથી માએ મને બોલાવી હતી.'

રજતે સ્થિતિની સામે કટાક્ષ કરી હસીને કહ્યું: 'માંદી માને જોવા વારતે અહીંયાં આવી છે !'

વિદ્યુતે ખૂબ જ બોડી પડીને કહ્યું: 'ના, એવું નથી. એક વખત મેં માની આગળ સ્થિતિ બાથુની વાત કરી હતી, એટલે માએ એમને બોલાવી લાવવા કામળ લખી આપ્યો, ને—

રજતે હસીને કહ્યું: 'અમારી સાથે કેટલો બધો પરિચય છે, પણ મને તો કહીયે તેં તારું ઘર કેખાડ્યું નહિ, મને તો નહિ, પણ સંખ્યાને ચે તેં કહી તારે ઘેર નોતરી નથી. અને સ્થિતિની બાબતમાં આટલો બધો પક્ષપાત !'

રજતનું બોલવું સાંભળી વિદ્યુત ખૂબ લજ્જિત બની મોં લાલ કરી નીચું જોઈ રહી. સ્થિતિ પણ ખૂબ લજ્જાની સાથે એક પ્રકારનો અનિર્વચનીય આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો. પોતાનો લેખ ન છપાયો તેની તમામ ગ્લાનિ ફૂલી મઈ, અને તેનું હૃદય આ આનંદથી ભરાઈ ગયું.

વિદ્યુતને લજ્જાથી ચૂપ બની બેઠેલી જોઈને મુનયનીએ હસીને કહ્યું: 'તું ચોખ્ખું કહી દેને, વિદ્યુત, કે સારી ચીજ સૌને સારી લાગે. એમાં વળા શરમાવાનું શું છે ? મારા સ્થિતિને આગળના પછી જે દિલમાં એના પ્રત્યે વહાલ પેદા ન થાય તો ચઈ રહ્યું ! સ્થિતિના જેવા વર તને બીજો મળવાનો છે ક્યાં ? તારું ચોક્કું બોલવાનું જો બારાથી ન બનતું હોય તો અમને કહેજે, શરમાતી નહિ !'

આટલી હદે વાત થવા પછી હવે અહીં 'એસવું' પણ વિદુતને મહા મુશ્કેલ બની ગયું, અને ત્યાંથી ઊડીને જતા રહેવાનું પણ એટલું જ મુશ્કેલ બની ગયું. આ પહેલાં તેણે આ ત્રિષે આટલો જીંડો વિચાર કરી જોયો નહોતો. તેણે તેની માની આમળ ઉત્સાહમાં આવી શિશિરનાં વખાણ કર્યાં અને તેની જીવનકથા કહી, તે જ દિવસે તેની માએ તેને કહ્યું હતું કે 'એક દિવસ એ છોકરાને અહીં બોલાવી લાવજે, મારે જોવો છે !' આજે તેની માને મિમાર જોઈ તેણે જ વાત કહી હતી કે 'મા, આજે શિશિર બાપુને બોલાવને ! એમની સાથે તું જરા વાતોચીતો કરશે તો તને સારું લાગશે !' એની માએ કહ્યું : 'હીક, તો હું ચિટ્ટી લખી આપું છું, તું જાતે જઈને એને અહીં તેડી લાવ !

એ ચિટ્ટી લખને તે આનંદથી દોડતી શિશિરને પોતાને ઘેર તેડી જવા આવી હતી, ગાડી પણ નીચે જ ઊભી રખાવી હતી—એ જ ગાડીમાં શિશિરને લઇને તેને જવું હતું. શિશિરને પોતાને ઘેર લઈ જવાના ઉત્સાહમાં તે એવી વિહંગ બની ગઈ હતી કે કોઈ આમાં કંઈ મર્મ સમજી પોતાની મજૂરી કરશે એટલો પણ તેને ખ્યાલ આવ્યો નહોતો. અત્યારે રજતના કાબ્દો સાંભળી તેનું મન ઠેકાણે આવી ગયું. હવે તેને લાગ્યું કે બહુ શરમાવા જેવું પગલું ભરાઈ ગયું છે.—આટલાં બધાં વરસ લગી તે સંખ્યાની જોડે બાંધી હતી, અને તે પછી પણ અઠવાડિયામાં એક એ દિવસ તે સંખ્યાને ગાનવાદન શિખવાડવા સંખ્યાને ઘેર આવતી હતી, છતાં કદી પણ તેણે સંખ્યાને કે રજતને પોતાને ઘેર લઈ જવાનો વિચાર ક્યેં નહોતો. પરંતુ શિશિરની સાથે તો હજી તેનો પરિચય પૂરો થયો નહોતો એમ કહીએ તો ચાલે, છતાં માત્ર એ જ દિવસના એ પરિચયમાં તો એ તેને પોતાને ઘેર લઈ જવા આવી હતી—એની આ વર્તણૂકમાં શિશિર પ્રત્યેનો એનો ઉત્સાહ પ્રગટ થઈ જતો હતો. વળી પાછી એ શિશિ-

રને પરાયે ઘેર બેસાવવા આવી હતી ! શિશિરને ઘેર તો એ જઈ શકે એમ નહોતું, અને દરરોજ સાંજે એ અહીં હોમ છે એવી એને ખબર હતી, તેથી અહીં જ આવી હતી. આવી તો ખરી, પણ કેવી મુઝવણમાં પડી ગઈ ! તેને થયું કે શિશિર શી ખબર એના મનમાં શું સમજશે !

આથી વિદ્યુત લજ્જતથી એકદમ લાલ બની બેસી રહી જાણે કોઈ રુપાની પ્રતિમા અગ્નિના તાપથી લાલ બની ગઈ હોય એવી એ લાગતી હતી. હમણાં ઓગળી તે નહિ જાય એવો ભય લાગતો હતો !

એને આ દશામાં જોઈ મુનયનીએ કહ્યું : ‘વિદ્યુત, શિશિરને તારી માને કાગળ નથી આપવો ?’

આવી આપેલા પૂતળાની પેઠે ઊઠીને વિદ્યુતે શિશિરના હાથમાં કાગળ મૂક્યો.

રજત અને મુનયનીના શબ્દો સાંભળી શિશિરના મનની હાલત પણ વિચિત્ર થઈ પડી હતી. એક તરફ પોતાના તરફ વિદ્યુતનો પક્ષપાત જોઈ તેના અંતરમાં આનંદની ભરતી ચડી હતી, તો બીજી તરફ ભયાનક લજ્જતથી તે મૂઠં બની ગયો હતો.

વિદ્યુતના હાથમાંથી કાગળ લેવા તેનો હાથ લાંબો થવાની ના પાડતો હતો જેમ તેમ કરી તેણે કાગળ લીધો, ને ઉઘાડીને વાંચ્યો. પરંતુ આવીશ કે નહિ આવું તેના કંઈ પણ જવાબ તે વિદ્યુતને દઈ શક્યો નહિ, તે માત્ર કાગળ સામે જોઈને બેસી રહ્યો.

કાગળ બહુ ટૂંકો હતો. તેમાં લખ્યું હતું—

ભાઈ,

તારી વાત વિદ્યુતને મોઢે સાંભળી છે ત્યારથી તને જોવાનું મેં મળવાનું બહુ મન રહ્યું કરે છે. તું વિદ્યુતનો મિત્ર છે, એટલે

મારા પુત્ર તોલે છે. તું જો આજે મારે ત્યાં મને મળવા આવશે તો મને બહુ આનંદ થશે.

શિં. શુભેચ્છક શ્રી દુષ્યમલા દેવી (વિદ્યુતની માતા)

શિશિર કંઈ બોલતો નથી એ જોઈ વિદ્યુતની દયા વધારે મુંઝવણભરી બની ગઈ. શિશિરની પાસેથી કંઈ જવાબ લીધા વગર તે ઇટકી શકે પણ કંઈ રીતે ?

મુનવનીએ હસીને કહ્યું : ‘ ખરો શરમાળ છોકરો નીકળ્યો તું તો ! આમ મોં બંધ કરીને ક્યાં લગી બેઠી રહેવું છે, શિશિર ? જા, વિદ્યુતની સાથે જા ! ’

શિશિર કંઈ પણ બોલ્યા વગર ઊડીને ઊભો થયો.

એનું જોઇને વિદ્યુત પણ ઊડી. બંને જણાનાં મોં શરમથી લાલ થઈ ગયાં હતાં. કાંઈની પણ સામું જોયા વગર તેઓ ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયાં. એટલામાં સંધ્યા દોડીને કાણુ જાણે ક્યાંયા એક જાંબ લઈ આવી, તેણે તે વગાડવા માંડ્યો; રજતે પણ હાસ્યકરવ કરીને ‘ ઉચુ ’ પવન કરી ઘર બારો દીધું.

શિશિર અને વિદ્યુત પૂંઠળ નજર સરખીયે ક્યાં વગર શાસ-
બેર દોડી ગયાં.

રેહમરી આંખે તેમની તરફ જોઇને મુનવની હસતી હસતી બોલી : ‘ આ રજઓમાં એમનાં લગન થઈ ગય તો સારું ! ’

રજતે હસીને સંધ્યાને કહ્યું : ‘ તું લગન ગોડવી દે, બહુ સરસ દખણા મળશે. ’

સંધ્યાએ હસીને કહ્યું : ‘ કાંઈએ કશું કરવું નહિ પડે. એવ-
એકબીજાને ખરાબ ઝોળખી ગયાં છે. ’

: ૧૩ :

ગાંધી માલી ત્યાં લગી વિદ્યુત કે શિશિર બેઠાંથી કાઢ કંઈ બોલ્યું નહિ. જે વિદ્યુત આળપણથી ખિસ્તી ઓકરીઓની નિશાળમાં ભણી હતી, અને એમના જ છાત્રાલયમાં રહીને મોટી ચર્ચ હતી, જે એકસી વાટે ઘાટે ફરતી, તે સંકેત કે બચને નામે ઓળખતી નહોતી, તે આજે આ એક માણસની સાથે સ્વાગાતિક ભાવે વર્તી શકતી નહોતી—પણ તેનું કારણ તેને પોતાને કંઈ સમજાતું નહોતું !

શિશિર સંધ્યાની સાથે આખો દિવસ ટકટકારે કર્યા કરતો, પરંતુ આ ઓકરીની આગળ તેનું ચે મોં સિવાઈ ગયું હતું !

વિદ્યુતનું ઘર સ્થામ ખજારમાં હતું. પાતળી ફેમમાં મહેલા ચિત્ર જેવું એ ઘર હતું. ઘર આગળ નાના સરખા ખાગ જેવું હતું. ઘરમાં ધણી પામેલાં પશુપંખીઓ પણ હતા—વાંદરા, ફૂતરા, બિલાડી, કાકડોઆ, મેના, કોયલ, બુલબુલ, કેનેરી વગેરે. '

આડીમાંથી કીતર્પા પછી, પહેલી વિદ્યુત મોલો—કુંકિત મુદ્
સ્વરે : ‘આવો !’

શિશિર એની પાછળ ચાલ્યો, પણ ભોંયતળિયા આગળ જ
ચમકીને ઊભો રહી ગયો.

વિદ્યુતે એ જોઈને ફરીથી કહ્યું : ‘ઉપર આવો.’

શિશિર વિદ્યુતની પાછળ પાછળ ઉપર ગયો. એક ઓરડામાં
દાખલ થતાં જ તેણે જોયું તો એક પલંગ ઉપર એક મોટા તકિ-
યાને અટોલીને એક વિધવા બાઈ આડી પડેલી હતી. એના ચહેરા
જોઈને એની ઉંમરની ખબર પડે એવું નહોતું. કાંઈ એને વિદ્યુતની
મા ન કહે, બહુ તો એની મોટી બહેન કહે ! વિદ્યુતના જોવા જ એને
વર્ણ પણે રૂપા જોવા ઊજળો હતો. એની આંખોમાં એના જ માલકતા
બરેલી હતી, શરીર પણ એવું જ સુડાળ હતું, અને મોં પર ધી અને
શ્રીની ઉજ્જવળતા હતી. પરંતુ એને જોઈને કાણ જાણે કેમ શિશિરને
લાગ્યું કે આ સૌન્દર્યની અંદર કંઈક ખામી છે. એના તરફ ભક્તિ-
ભાવ પેદા થવે તો દૂર રહ્યો, પણ સન્માનની લાગણી પણ
પેદા થઈ નહિ.—રમણીનું મુખ્ય લુપ્ત—લગ્ન—એ જ એનામાં
નહોતું ! વસ્ત્રાલુપ્તમાં પણ ટાપટીપ વધારે હતી; વિલાસિતાની
એ આતશયતાએ શિશિરની રુચિ અને દષ્ટિ બંનેને પીડા આપી. તેણે
ઢાકાની મલમલની, ફૂલકિનારીવાળી સફેદ સાડી પહેરી હતી, ચણિયો
પણ ખૂબ કીમતી સફેદ કપડાનો હતો; છાતી ઉભાડી દેખાય તેવું
ખસાઉક પહેરેલું હતું. સાડી એવી બારીક હતી કે અંદર પહેરેલાં
બધાં કપડાં બહાર દેખાતાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ અંગોએ દેખાઈ
આવતાં હતાં. કપડાંમાં ક્યાંય રંગનું નામ નહોતું, બધાં જ સફેદ
હતાં, તેમ છતાં શી ખબર શાથી શિશિરને થયું કે આ વિલાસનો
વેશ છે, વિધવાનો વેશ નથી; ભદ્રતાની સાથે આ વેશલૂપાનો મેળ

ખાતો નથી. પરંતુ તરત જ એણે મન મનાવ્યું કે બાળપણથી હું વિધવાને માત્ર એક જ કપડું પહેરતી જોતો આવ્યો છું, તેથી આ નવા મુઠની વિધવાઓનો વસ્ત્રાભૂષણનો ઠાઠમાઠ મને વિચિત્ર લાગે છે.

મને તેમ, પણ આ મહિલાને જોઈને શિશિરનું મન પ્રસન્ન. આનંદથી ભરાઈ ગયું નહિ. મુનવની પણ વિધવા હતી, તે પણ ચણિયો યોળી, વજેરે કપડાં પહેરતી હતી. પરંતુ એને જોઈને શિશિરના મનમાં માતૃભાવનો ઉદય થયો હતો, અહીં એવો બાવ એને શોધ્યો જઈયો નહિ. પણ એ વિદુતની મા છે એમ સમજી એણે હાથ જોડી, નીચા નમી જોડે નમસ્કાર કર્યા, પરંતુ મુનવનીના પગમાં માથું મૂક્યું હતું તેમ અહીં તે કરી શક્યો નહિ.

શ્વશુબ્રહ્માએ કહ્યું: ‘આવ, બાઈ, આવ ! વિદુત પંખો ચાલુ કર.’

શિશિર એક સોફામાં બેઠો. વિદુત પંખો ચાલુ કરી, માની જાસે જઈને બેઠી.

શ્વશુબ્રહ્માએ બોલવા માંડ્યું: ‘વિદુત તો આખો દિવસ, તમારી ને તમારી વાત કર્યા કરે છે, કેમે તમારાં વખાણ કરતાં એ ધરાતી જ નથી. પણ એ મારી સાથે નથી રહેતી. કોલેજ બહુ દૂર પડે છે તેથી એ કોલેજના છાત્રાલયમાં જ રહે છે. મને હૃદયનો શોક છે. કોઈ કોઈ વખત એનો કુમલો થઈ આવે છે. કાલે એકદમ બેભાન બની ગઈ હતી, તેથી આને બોલાવી. કાલે પાછી એ છાત્રાલયમાં જતી રહેવાની છે. દર અઠવાડિયે શનિવારે બપોરે એ આવે છે, ને સોમવારે સવારે પાછી ચાલી જાય છે. પણ હવે તો આવે છે ત્યારે બસ, તમારી જ વાત કર્યા કરે છે. મારો શોક એવો છે કે હું આજ છું, એને કાલ નથી. પણ ને હું કોઈ સરખા-તના હાથમાં સોંપી દઈ શકું તો જ હું નિરાતે મરી શકું. અમારું સમુસાબવી શર્ષ નથા. હું નહિ હોઉં તે દિવસે વિદુત આ સંસા-

રમાં એકલી પડી જશે. તેને વખતે એ પોતાને નિગ્રાહાર ન માની
એસે અને મહારાઈ ન જાય એટલા માટે એને બાથાવું હતું. પછી એ
પોતે જ પોતાનું સંભાળી લેશે. તમારા જેવા એને એક એ મિત્ર છે
એટલું જાણીનેયે હું નિરાતિ મરી શકીશ. મને એટલો તો સંતોષ
થશેને કે મારી પાછળ એની સંભાળ રાખનાર કોઈક છે. દર જનિવારે
વિદ્યુત અહીં આવે છે. આખો રવિવાર તે અહીં એકલી રહે છે. તું જો
રવિવારે રવિવારે અહીં આવે તો મને બહુ આનંદ થશે—તમે એક જ
ઠલાસમાં બસો છો એની મને ખબર છે. તને ગાતાં બજાવતાં સારું
આવડે છે એની પણ મને ખબર છે. તું આવે તો વિદ્યુત તારી સાથે
કેટલાય વિષયોની ચર્ચા કરી શકે, ને બહુ જાણી શકે. છોકરી મને તેટલું
બાણે તો પણ એનું બાણતર અધૂરું રહી જાય છે; દારણું પુરુષની
પેઠે એને દુનિયાનો અનુભવ મળતો નથી. એટલે પુરુષના મુખ સિવાય
દુનિયાના સમાચાર જાણવાની જાતે માટે બહુ તક હોતી નથી.
આથી તું કોઈ કોઈ વખત અહીં આવતો રહે તો વિદ્યુત ઉપર
ભારે ઉપકાર થશે, અને તારું પણ અહીં કોઈ સચું સાગવી છે નહિ.
માણસને માણસનો સહવાસ જોઈએ છે. એ વિના એનું મન સુદાવા
મડિ છે. એટલે તું અહીં આવતો રહીશ તો વાતોચીતોમાં તારું
મન પણ સારું રહેશે.

જાણે મોઢે કરેલો પાઠ બોલી જતી હોય તેમ ક્ષણપ્રભા
એકલી બહુ ધડધડ બોલી રહી હતી. એના બોલવામાં દુષ્પી
રીતે શિશિરની સાથે વિદ્યુતનાં લગન કરવાની ઇચ્છા ડાક્યાં કરી
કરી રહી હતી, તેથી વિદ્યુત મોં નીચું કરી ચૂપ થઈને બેસી હતી.
ઝાઝાબોલો શિશિર પણ માથું નીચું કરી ચૂપ બેસી રહ્યો હતો.
અને ક્ષણપ્રભા પણ એમને સંભળાવવા કંઈ બોલતી હોય એવું
લાગતું નહોતું.

ક્ષણપ્રભાની વાત સાંભળી, તોયે શિશિરને કંઈ સારું લાગ્યું
નહિ. પહેલી જ મુલાકાતે પોતાનો હેતુ પ્રગટ કરી દેવાનો પ્રયત્ન

તેને કાઈ દુઃખનદાર પોતાનો માલ અપાવવાનું કરતો હોય એવો લાગ્યો.

શિશિરને મૂગો ખેતી રહેલો જોઈ ક્ષયપ્રભાએ વિદુતને કહ્યું :
‘વિદુત, શિશિરને પાણી તો આપ !’

વિદુતે જોડીને એક નાનું હલકું મેજ ઉપાડીને શિશિરની સામે મૂક્યું. પછી એના ઉપર એક ઘોચેલો ફાલ પાથરીને તે બહાર નીકળી ગઈ.

થોડીક વાર પછી તે એક લાકડાનો જાપાની તાસ લઈને આવી. તાસની અંદર એક રક્ષાળીમાં કંઈક ખાવાનું હતું, બીજી રક્ષાળીમાં ફળમેવો હતો, અને એક કાચના પ્યાલામાં પીવાનું પાણી હતું.

ક્ષયપ્રભાએ કહ્યું : ‘પહેલાં આ આપ !’

વિદુતે શિશિરની સામે જોઈ કહ્યું : ‘તમે ક્યાં આ પીઓ છો !’

શિશિરે કહ્યું : ‘ના.’

ક્ષયપ્રભાએ કહ્યું : ‘તો ગરમ દૂધ આણી આપ.’

શિશિરે વ્યગ્ર બની કહ્યું : ‘ના, હું જાગ્યે જ દૂધ પીઉં છું, અને એ નથી આવતું.’

વિદુતે તેની સામે જોઈ હસીને કહ્યું : ‘હું તર કાઢીને લાવું છું.’

ક્ષયપ્રભાએ નવાઈ પામી પૂછ્યું : ‘તર કાઢીને શું કરવા ?’

વિદુતે હસીને કહ્યું : ‘એમને તર નથી આવતી.’

વિદુત ફરીથી બહાર નીકળી ગઈ.

ક્ષણપ્રભાએ શિશિરને કહ્યું : 'ખાતા થાઓ.'

શિશિરે શરમથી મૂર્ખા મૂર્ખા ખાવા મંજુ.

થોડી વારમાં વિદ્યુત ક્ષયના પ્લાલામાં ગરમ દૂધ લઈને આવી.

ક્ષણપ્રભાએ કહ્યું : 'વિદ્યુતે જાતે આ બધું ખાવાનું બનાવેલું છે, તમારે કશું ઊડવાનું નથી.'

શિશિરે બોંઠા પડી, સહેજ માથું ઊંચું કરી, ક્ષણપ્રભાની સામે પૂરું જોયા વગર જ કહ્યું : 'મારાથી આટલું બધું નહિ ખવાય.'

વિદ્યુતે કહ્યું : 'એમનો ખોરાક બહુ ઓછો છે.'

ક્ષણપ્રભાએ કહ્યું : 'તો પછી થોડી થોડી કરીને બધી ચીજો આખી જીઓ ને વિદ્યુતને કેવું રાધતા પીરસતા આવડે છે તેની પરીક્ષા કરી જીઓ ! છોકરીને મેં માત્ર બણવા બણવાનું જ નથી શીખવ્યું, ધરનું કામકાજ પણ બધું શીખવ્યું છે. એ જોના ધરમાં જશે એનું ઘર બરાબર ચલાવી શકશે.'

શિશિર આહાર સમાપ્ત કરી ઊઠ્યો.

વિદ્યુતે પૂછ્યું : 'બસ, આટલું જ ખાધું ?'

શિશિર શરમિંદુ મોં ઊંચું કરીને બોલ્યો : 'ના, હવે વધારે નહિ ખવાય.'

વિદ્યુતે કહ્યું : 'તો આવો, હાથ ધોવડાવું.'

ક્ષણપ્રભાએ કહ્યું : 'ક્યાં લઈ જાય છે ? અહીં જ ફિંગરબોલ (અહર આંગળી નાખી હાથ ધોવાનો પ્લાસો) આપને !'

વિદ્યુતે શિશિરની સામે જોઈ હસીને કહ્યું : 'ના, એવો એ-અજાબ એમને મમતો નથી.'

ક્ષયપ્રભાએ હસીને કહ્યું: 'તો તું જાણે તારા મિત્રને શું મને છે ને શું નથી મમતું તે. બલે, લઈ જા.''

વિદ્યુત શિશિરને બહાર લઈ મઈ, અને તેના હાથ ઉપર પાણી રેડવા લાગી. શિશિરે મહારાષ્ટ્રને કહ્યું: 'તમે લોટો નીચે મૂકો, હું મારી મેળે પતાવી નાખીશ.'

વિદ્યુતે હસીને કહ્યું: 'નહિ, આજે તમે મારા અતિથિ છો.'

શિશિરે હારીને નીચા નખી હાથ લાંબાવી, રિમત મુખે વિદ્યુતની સામે જોયું. વિદ્યુત પણ્ય તે વખતે શિશિરના હાથ ઉપર પાણી રેડવા માટે નીચી નખી હતી. અનેનાં મોં ખૂબ પાસે પાસે હતાં. શિશિર વિદ્યુતના હાથમાંના લોટામાંથી પડતું પાણી હાથમાં ઝીલતો હતો, પરંતુ તેનું હૃદય તે વખતે રસધારાથી પરિપૂર્ણ થઈ રહ્યું હતું.

શિશિર હાથ ધોષને ટટાર જોતો રહ્યો, એટલે વિદ્યુતે હાથ-મનિ લોટો નીચે મૂકી, ખજા પરથી ધોયેલો ટુવાલ લઈ શિશિરના હાથમાં મૂક્યો. શિશિર હાથમાં લૂછી ટુવાલ વિદ્યુતના હાથમાં પાછો આપી ફરી એમરડામાં આવ્યો.

એની પાછળ પાછળ વિદ્યુત એક નાનકડી કાશીની ધારોમરી-વાળી રક્ષાળીમાં સોપારો એલચી વગેરે મુખવાસ લઈને આવી, ને શિશિરની સામે ધરીને જભી.

ક્ષયપ્રભાએ પૂછ્યું: 'પાન ન લાવી?'

વિદ્યુતે કહ્યું: 'એ પાન નથી ખાતા.'

શિશિરને નવાઈ લાગતી હતી કે થોડાક અમથા પરિચયમાંથી મને શું મને છે ને શું નથી મમતું તે વિદ્યુતે કેવી રીતે જાણી લીધું હશે? હું શું ખાઉં છું, શું નથી ખાતો; અને શું મને છે, શું નથી મમતું તે બરાબર જાણી લઈને તેણે તે પ્રમાણે બધી

તૈયારીઓ કરી હતી. મારી બાબતમાં કેટલો ઉત્સાહ હશે ત્યારે તેણે આટલી બધી માહિતી ભેગી કરી હશે! હમણાં સુધી ક્ષણપ્રભાને જોઈને શિશિરના મનમાં અણુમો પેદા થયો હતો, તે વિદ્યુતની વર્તણૂક જોઈને ઊડી ગયો, અને તેનું મુખ આનંદના ઉન્મસથી ઝળકી ઊઠ્યું.

ક્ષણપ્રભાએ કહ્યું : ‘વિદ્યુત, શિશિરને તારા ઓરડામાં લઈ જા.’

વિદ્યુતની સાથે એકલા તેના ઓરડામાં જવાની વાત સાંભળીને શિશિર મનરાઈને ઊભો થઈ બોલ્યો : ‘આજે તો હું જાઉં, મારે જરા કામ છે.’

ક્ષણપ્રભાએ કહ્યું : ‘તો રવિવારે બપોરે તારે અહીં જમવાનું છે. નિમંત્રણ બૂલતો નહિ !’

શિશિરે કહ્યું : ‘ના, ના, એવું બધું શા માટે ? હું બહુ કામમાં હોઉં છું, વખતે ન ચે અવાય,....’

ક્ષણપ્રભા કંઈ બોલી નહિ, તેણે વધારે આગ્રહ કર્યો નહિ. આ વખતે શિશિરને સુનયની યાદ આવી. સુનયની કદી પણ આવો દીલો આગ્રહ કરતી નહિ, આગ્રહ કર્યા પછી એ આમ સહેજમાં દીલું મૂકતી નહિ, માથે પીઠે હાથ ફેરવીને એ સ્નેહનો હુકમ ફરમાવતી. પછી એ હુકમની અવગણના કરવાનું અવરું બની જતું. પરંતુ અહીં ક્ષણપ્રભાનો આગ્રહ જાણે વિવેક પૂરતો જ દેખાતો હતો, એ આગ્રહમાં દ્વિવનું ખેંચાણ નહોતું.

વધારે થોડા વગર શિશિર ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો. એની સાથે સાથે વિદ્યુત પણ બહાર આવી.

શિશિરે એક વાર વિદ્યુતની સામે નજર કરી લઈ દાદર બિતરવા માંડ્યો.

શિશિર એક પમથિયાં ઊતર્યો હતો, એટલામાં વિદ્યુતે દાદરના કહેલા પરથી ઝૂકીને શુદ્ધ સ્વરે કહ્યું: ‘તમે નહિ આવો!’

બોલતાં બોલતાં વિદ્યુતનું મળું જાણે કાંપડું હતું, તથા સખ્તે બોલતાં બોલતાં પણ જાણે તેનું મળું થાકી મથું હતું.

શિશિરે પૂંઠળ ફરી વિદ્યુતની સામે જાયું જોયું. વિદ્યુતની દષ્ટિમાં એને કાષ્ટ પ્રત્યક્ષ આગ્રહનું દર્શન થયું. તેણે હસીને કહ્યું: ‘આવીશ.’

વિદ્યુતનું મોં આનંદથી ઉજ્જવળ બની ગયું!

આવી રીતે શિક્ષિતને એક બીજા સ્વજનની પ્રાપ્તિ થઈ. રજતની મસ્કરીઓ સહન કરીને, ક્ષણપ્રભા પરના વચર કારણના પ્રબળ અણુમમાની પરવા કર્યા વગર, એ હવે દર શનિવારે, હરીતકી બાગમાં રજતને ઘેર સાહિત્યસમિતિની બેઠક પૂરી થયા પછી, વિદ્યુતને તેના સ્થામનગરવાળા ઘેર પહોંચાડીને, પછી ચોરબાગા-નમાં પોતાના મુકામે જતો, અને દર રવિવારે તે વિદ્યુતને ઘેર જતો.

રવિવારે રાતે ઘેર આવીને તે સંકલ્પ કરતો કે હવે થોડાંક આઠવાડિયાં વિદ્યુતને ઘેર નહિ જઈ, દર શનિવારે એ સંખ્યાને ઘેર મળવાની તો બે જ ને ! પરંતુ શનિવારે વિદ્યુતને એને ઘેર પહોં-ચાડીને એ છૂટો પડતો કે તરત વિદ્યુત એને મીડા મધુર સ્વરે કહેતી: 'કાલે આવજો !'—અને એ સાંભળતાં જ એનો તમામ સંકલ્પ હવામાં ઊડી જતો.

ફરો ફરી જાગ્રાવ કરવાને લીધે ક્ષણપ્રભા ઉપરનો એનો અણુમમો પણ ધણો ઓછો થઈ બચે હતો. રવિવારની સવાર થતાં જ એનું મન બપોર ક્યારે થાય એની રાહ જોવા માંડતું. સંખ્યાને

ત્યાં જઈને એ હસતો, વાતો કરતો, મગ્નક મસ્કરી કરતો, પરંતુ વિદ્યુતને ત્યાં જઈને એ ધણું ખરું ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહેતો ને ધણુ-પ્રજાનું ધોષમાર લાપણુ સાંભળ્યા કરતો, કે પછી વિદ્યુતનું સંગીત સાંભળતો અથવા પોતાનું સંગીત સંભળાવતો.—વિદ્યુતની સાથે વાતો બહુ જ થોડી કરતો. પરંતુ એ થોડી વાતોમાં પણ શિશિરને વિદ્યુતનું વાંચન દેટલું વિશાળ છે, તેનો સાહિત્યરસબોધ દેટલો પકવ છે, તેની છુદ્ધિ દેટલી તીક્ષ્ણ છે, તેનું આરિત્ય દેટલું દઢ છે, અને તેનું હૃદય કેવું કમળ અને જાંડો મમતાથી ભરેલું છે તે દેખાઈ આવતું. વિદ્યુતના આ બધા ગુણોથી ખેંચાઈને જ કદાચ શિશિરનું મન તેની પાસે જવા તરફડતું હતું !

એક શનિવારે શિશિર સંખ્યાને બાણાવતો હતો, પરંતુ તેનું મન હરપળે વિદ્યુતના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યું હતું.

અચાનક શિશિરે કહ્યું : ‘ આજે અહિં જ અટકીએ, બાબી, મન કહ્યું કરતું નથી. ’

સંખ્યાએ કહ્યું : ‘ વિદ્યુતને આવવાની તો હજી વાર છે, ટાકુંપો ! ’

શિશિરે હસીને કહ્યું : ‘ જુઓ બાબી, તમે બધા એવું બોલ બોલ કરીને ખરેખર મારા મનમાં એવો સંદેહ ઉત્પન્ન કરો છો કે હું વિદ્યુતની રાહ જોઈને અધીરો બની બેઠો છું ! ’

સંખ્યાએ હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘ સાચી વાતને વળી સંદેહમાં પૂરી રાખવાથી લાભ શો ? બંને જણાં એકબીજાથી ખેંચાઓ છો, પછી મિલન થવામાં નહે છે શું ? ’

શિશિરે કહ્યું : ‘ ચાની લઉં છું કે બંને જણાં એકબીજાથી ખેંચાઈએ છીએ, પણ વિદ્યુતને પરણીને હું રાખું ક્યાં ?—જાતલયમાં ? ’

શિશિરે પોતાની મરીઆઈની અને નિરાધારતાની વાત યાદ દેવાથી સંધ્યાને બ્યાકુળ કરી નાખી. કંઈ પણ જવાબ ન જડવાથી સંધ્યાએ છલ્લો કરી કહ્યું : 'જાઓ, તમે બહુ ખરાબ છો; તમારી સાથે હું નહિ જોઈશું.'

શિશિરે હસીને કહ્યું : 'કેટલી વાર?'

સંધ્યા હસી પડી. આ પ્રસંગ દાખી દેવા માટે તેણે કહ્યું : 'હા, હીક યાદ આવી ગયું. વિદ્યુતે અને તમારું માપ લઈ રાખવાનું કહ્યું હતું.'

'કંઈ કારણ?'

'હમણાંની તે સીવવાનું શીખવા જાય છે ખરીને, એટલે પહેરણ સીવશે. તમને કહેતાં એ સરમાય છે, એટલે મારા પર બાર નાખી ગઈ.'

શિશિર સમજી ગયો કે મારા જમાની સંધ્યામાં વધારો કરવાની આ બે સખીઓએ આ નવી યુક્તિ કરી છે. કંઈ પણ બોલ્યા વગર તે એસી રહ્યો.

સંધ્યા માપપટ્ટી લેવા ગઈ. એવામાં વિદ્યુત ત્યાં આવી પહોંચી. ઓરડામાં પગ મૂકતાં જ, એકલા શિશિરને જોઈ, ખચકાઈને તેણે પૂછ્યું : 'સંધ્યા ક્યાં છે?'

'પરોપકાર કરવામાં ગુંથાયેલી છે.'

'કંઈ જાતને પરોપકાર?'

'પહેલું, તમારી વતી મારા જમાનું માપ લેવાનું, અને બીજું, મારા જમાની સંધ્યામાં વધારો કરવાનું.'

શિશિરનું બોલવું સાંભળી-સરમાઈને, તથા કંઈક દુઃખ અનુભવીને વિદ્યુતે માથું નીચું ધાડ્યું.

સંખ્યા માપપટી હાથમાં લઇને પાછી આવી. આવતાં જ તે બોલી બીડી : ‘ઝોહો વિદ્યુત ! તું આવી મર્દ ? અરે બાઈ ! તારી ખાતર તો મારા ઠાકુરપો મૂરી મરે છે ! આ લે માપપટી, તારું માપ તું જ માપી લે !’

વિદ્યુત કદાચ શિશિરના જામાનું માપ લઈ શકત; પણ સંખ્યાના બોલવાના ઢંગે તેનો એ રસ્તો એકદમ બંધ કરી નાખ્યો. પરંતુ સંખ્યા ક્યાં છોટે એવી હતી ! વિદ્યુતના હાથમાં માપપટી દાખી, હાથ પકડી ખેંચી તેણે તેને શિશિરની સામે ઊભી કરી દીધી. હવે માપ ન લેવું એ પણ અધરું હતું. વિદ્યુતે નીચું બાલેલું મોં જોયું કરી શિશિરની સામું જોયું. એ જોતાં જ શિશિર વિદ્યુતના મનને આવ સમજી બંધને ઊભો થઈ ગયો. વિદ્યુતે માપ લેવા માંડયું. ને મુદ્દુ સ્વરે તે બોલવા માંડયું, અને સંખ્યાએ હસવું દાખી એ માપ કમળના દુકડા ઉપર લખવા માંડયું.

માપ લખ્યા પછી સંખ્યા ખોટે ખોટું મોઢું ચડાવી બંભીરતા ધારણ કરી બોલી : ‘હું હોત તો ઠાકુરપોને ઊભા કરતાં કરતાં મારો દમ નિકળી જાત—પણ વિદ્યુતવરણી સામે આવીને ઊભી રહી કે ચટ કરતા કેવા એ પોતાની મેળે ઊભા થઈ ગયા ! હં !’

શિશિરે બોઠા પડી કહ્યું : ‘જે બોલે તેની સાથે દલીલ થઈ શકે, પણ બોખડાની સાથે વાક્યબદ્ધ કરવું નકામું છે. ત્યાં તો મૂઝા મૂઝા પોતાની હાર કબૂલ કરી લેવામાં જ શાણપણ છે.’

સંખ્યાએ હસીને કહ્યું : ‘ઠીક બાઈ, તો આજથી હું પણ બોખડી રહીશ.’

શિશિરે બચ દેખાડી કહ્યું : ‘મારા સમ, બાબી, તો તો હું એ બોખડાની હારે પાનું પડતાં મરો જ બંધશ.’

સંખ્યાએ હસીને કહ્યું : ‘અમે જને જણ્યુ જમા સીરીએ છીએ, પછી તમે કાનો જામે સારો કહો છો એ જોઈશું.’

શિશિરે હસીને કહ્યું : ‘બંનેના સારા કહીશ.’

ઝોરડામાં હાસ્યનું મોળું ફરી વળ્યું.

એક્કામાં હાથમાં ‘સુકાની’ નો એક લખને હસતો હસતો રજત ત્યાં આવીને બોલ્યો : ‘શિશિર, શું ખવડાવીશ, બોલ !’

‘લેખ છપાયો છે ! પહેલાં તો તેં કેવી હાંથ આપી છે એ કહે, પછી તને શું ખવડાવવું તે હું નક્કી કરું.’

‘રજતે ગર્વથી કહ્યું : ‘થોડી હાંથ આપવી પડી છે એની ના નહિ—મારો એક ધણુ વખતનો જૂનો લેખ નક્કામે પડ્યો હતો તે પધરાવી દીધો !’

‘ઠીક, તારે તો તારા લેખે છોડું પાડ્યું, એમાં થઈને મારો લેખ ધૂસી ગયો ! એવી રીતે મારા લેખને ધુસાડવા માટે ઇનામમાં તને શુંબો જ આપવો જોઈએ, બીજું કંઈ નહિ !’

રજત અને શિશિર હસવા લાગ્યા. એટલામાં સંખ્યાએ રજતના હાથમાંથી ‘સુકાની’ છીનવી લઈ પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં હતાં, અને વિદ્યુતે નીચું ધાલી તેમાં જોવા માંડ્યું હતું.

શિશિરે પૂછ્યું : ‘સંગ્રહ’માં એક નોટ આપી આગ્યા હતા તેનું શું થયું ?’

‘બુધર બાલુ કહેતા હતા કે હજી તેમને એ વાંચવાનો વખત મળ્યો નથી. કેટલાયે પ્રખ્યાત લેખકોના લેખો હજી છપાયા વગરના પડ્યા છે, એટલે તારો લેખ હમણાં છાપવાનું નહિ બને.’

‘તો નોટ પાછી લઈ આવો !’

‘એવી હતાવળ થી છે ? છાને રહી ! કેટલાયે માણસોના લેખો તથ્ય તથ્ય ચાર ચાર વરસે પ્રગટ થાય છે. તારે તો ઝાડ પર ચડ્યા વગર જ લૂમ પાડવી છે !’

‘મારે તો ઝાડ પર પણ ચડવું નથી, ને લૂમ પણ પાડવી નથી. મારી વતી ઝાડ પર પણ તું ચડે છે, ને લૂમ પણ તું પાડે છે ! આટલી દોડાદોડ કરવી, કાણ જાણે કેમ, તને ગમે છે ! ચિચારી નોટો પેટીમાં બંધ હતી, એને બહાર ખેંચી કાઢી આટલું બધું પ્રાધિક કરવાનું શું કારણ ?’

રજત મુરબ્બીની અસહી તેને દિલાસો આપતાં કહ્યું : ‘હીક હીક, ‘સંઘ’માં પણ વહેલામાં વહેલી તકે કંઈક છપાવ એવું હું કરીશ. ચાલ, બહાર ભૂધર બાણુ વગેરે આવ્યા છે.’

રજત શિશિરનો હાથ પકડીને ખેંચી ગયો. શિશિરે જતાં જતાં વિદ્યુતની સામે નજર કરી લીધી. બરાબર એ જ વખતે વિદ્યુતે ‘સુમતી’નાં પાનાંમાંથી વાંકી નજર કરી છાનાંમાનાં શિશિરની સામે જોઈ લીધું. બંનેની નજર મળતાં જ વિદ્યુતે નજર પાછી વાળી લઈ, માસિકમાં જોયું, અને શિશિર રજતની સાથે સાથે આરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

શિશિરને આવતો જોતાં જ દૂરથી ભૂધર બાણુ કારે અવાજે બોલી ઊઠ્યા : ‘આવો, આવો શિશિર બાણુ ! હું લવિષ્ય બાણુ’ છું કે થોડા વખતમાં તમારી સાહિત્યપ્રતિભાથી આખું બંગાળ ચક્રિત થઈ જશે !’

રજત ભરે ગંભીર બની ગયો. ભૂધર બાણુ આવી રીતે મુક્ત કંઠે કાઢતી પ્રશ્નસા કરે એ તેના માન્યામાં નહોતું આવતું—તેણે એવું કદી જોયું નહોતું. પરંતુ શિશિર સમજ્યો કે ભૂધર બાણુ મશ્કરી

કરે છે. આ વિશ્વનિંદુક આદમી ખરેખર પોતાની પ્રશંસા કરે છે એવું તે માની શક્યો નહિ.

રજતે ઓરડામાં પ્રવેશી પૂછ્યું: ‘આપે શિશિરની નોટ વાંચી કાઢી કે શું?’

બૂધરે કહ્યું: ‘ના’

બૂધરના મુખથી ‘ના’ સાંભળતાં જ તેમનું વાક્ય પણ પૂરું થવાની રાહ જોયા વગર જ રજતે હા હા કરી હસવા માંડ્યું. અને તેની સાથે બીજાઓએ પણ હસવામાં જોડાઈને શિશિરને એકદમ બેઠો પાડી દીધો. કાંઈએ બૂધરનું વાક્ય પૂરું થવાની પણ રાહ જોવાનું મનાસખ ધાર્યું નહિ.

બૂધરે કહ્યું: ‘શિશિર બાળુને લેખ વાંચ્યા વગર જ મેં તે પ્રેસમાં જાપવા મોકલી દીધો છે. ‘સુકની’ માં જે નવલકથાની શરૂઆત થઈ છે તે વાંચીને જ હું સમજી ગયો છું કે શિશિર બાળુની કલ્પમતી મોહિની કંઈ ઓર છે! લાપા પરનું આવું પ્રભુત્વ, આવી શબ્દસંપત્તિ, આવું વાક્યરચનાનું ઐશ્વર્ય, અને આવું ભાવવિષેષણ આવડી હંમેરે બહુ થોડા લેખકો બતાવી શક્યા છે. આનું નામ પ્રતિભા!’

ઓરડામાં એકદમ સૌ ચૂપ! હવે સૌને ખાતરી થઈ કે આ મશ્કરી નથી થતી, હસીને ઉડાવી દેવાની આ વાત નથી. આ દીન દિન કંઠાળ ઓજાઓલા દુઃખળા પાતળા યુવક-શિશિર-ના અંતરમાં એવું ઐશ્વર્ય અને એવી સંપત્તિ ભરી પડી છે કે બૂધરના જેવો કઠોર સમાલોચક પણ તેનાં મુક્તિકંઠે વખાણ કરે છે. આના સોમાં ભાગની પ્રશંસા પણ રજતે પોતાને માટે સાંભળી નહોતી. ‘ફીક છે’ ‘ચાલશે’ ‘ચાલી જશે’ અને બહુ તો ‘ખરાબ નથી’ સુધીની પ્રશંસા રજતના નસીબમાં હતી! એની સાથે આ મુક્ત-કંઠે થતાં વખાણને શી રીતે સરખાવી શકાય?

રજતના આત્મવિશ્વાસને જખરો આઘાત થયો. તેનું મન બૂધર અને શિશિરની ઉપર નારાજ બની ગયું. તેમ છતાં કાદતાની ખાતર હસીને પરાજયમાં પણ પોતાનું મહત્ત્વ દેખાડવા તે બોલ્યો : ‘જેયું’ને શિશિર, તે વખતે તું મારા પર ગુસ્સો કરતો હતો, પણ મારે લીધે જ તારી આ ખ્યાલિ થાય છે !’

શિશિરે કૃતઘટાભરી સ્મિત્ત્વ પ્રસન્ન નજરે તેની સામે જોઈ પ્રમાદ સ્વરે કહ્યું : ‘દહાડે દિવસે હું તારો વધારે ને વધારે ઋણી બનતો જઈ છું : મારું કેવું સદ્ભાગ્ય કે મને અનાયાસે તારા જેવો મિત્ર મળ્યો !’

સોની આગળ શિશિરે ખુલ્લે દિલે રજતને પોતે ઋણી છે તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો, આથી રજતને ખુબ આનંદ થયો; તેમ છતાં શિશિરની આગળ પોતે હારી ગયો છે એ ડાંખ એના મનમાં રહી ગયો.

બૂધરે કહ્યું : ‘શિશિર બાણ, હું કાલે તમારા મુક્કમનો જડતી લેવા આવવાનો છું. તમારો બહાર ખીચના કબજામાં જાય તે પહેલાં હું અધું લૂટી જવા માગું છું. રજત બાણ, કાલે તમે પણ મારી સાથે આવજો !’

રજત જેમ તેમ કરી થોડું થોડું હસતો હતો, પણ આ જખદો સાંગળી તે એકદમ મંબોર બની ગયો. તેણે કહ્યું : ‘કાલે તો મારાથી નહિ આવાય. હું ખુબ કામમાં છું.’

બૂધરે રજતની મંબીરતાની પરવા કર્યા વગર કહ્યું : ‘તો શિશિર બાણ, મારે એકલા આવવું પડશે !’

શિશિરનું મોં પહેલી સફળતાના આનંદથી ઉદ્દીપ્ત થયું હતું, અને પહેલી ખ્યાલિની લજ્જાથી કુદિત પણ થયું હતું. તેણે હસીને કહ્યું : ‘કાલે, પણ કાંઈ રતન હાથ લાગે એવું મને લાગતું નથી.

ભૂધરે હસીને કહ્યું: ' જે મળશે તે જમાળને માટે અતિ દુર્લભ સીજ હશે તમારા મનોમંદિરમાં વિદ્યા અને સુન્દરનું મિલન થયેલું છે.'

રજત અંબીર જની બેઠો હતો, ને વાતમાં લાગ લેતો નહોતો. એટલે તેના દોસ્તો પણ જીભ પર કાચૂ રાખીને બેઠા હતા. ભૂધરની રસિકતાથી પણ તેમનું અંબીર ચળ્યું નહિ. પરિણામે આજની બેઠક બરાબર જામી નહિ. બધા વહેલા વહેલા છૂટા થઈ ગયા.

: ૧૫ :

બેઠક પૂરી થતાં રજત ધરમાં આવ્યો કે તરત સંખ્યાએ હસતા હસતા તેની સામે જઈ કહ્યું: ‘જૂઠા બાબુ શિશિર ઠાકુરપોનાં કેવાં વખાણુ કરતા હતા !’

રજતે જાંબીર ખની કહ્યું: ‘એ બધી તંત્રીઓની ચાલ છે. નવા લેખકને હાથમાં લેવાની યુક્તિ !’

સંખ્યાએ બચાવ કરતાં કહ્યું: ‘મને તો એવું નથી લાગતું. મહેલા તો તેઓ વાંચ્યા વગર જ એમનો લેખ પાછો આપી દેતા હતા, પણ હવે ‘સુકાની’ માં નવલકથા વાંચીને એમને એની ખરી કિંમત સમજાઈ છે !’

રજતે કહ્યું: ‘સુકાની’ માં છપાયું છે તે શું શિશિરનું લખેલું છે ! મેં પ્રૂફ જેતી વખતે કેટલીયે કાપકૂપ કરી છે, અને કેટલુકે નવું ઉમેર્યું છે—ત્યારે આવું થયું છે.’

શિશિરના નામે બહાર પડેલો લેખ ખરેખર શિશિરનો લખેલો નથી, અને રજતે પોતે જ તે છૂપી રીતે મિત્રના નામે લખ્યો છે

એમ સમજવામાં આવતાં સંધ્યાને દુઃખ થયું, અને સુખ પણ થયું. આ લેખ શિશિરનો લખેલો હોત તો તે વધારે સુખી થાત. પણ શિશિરનો નથી જણીને તેને દુઃખ થયું. વળી આ લેખનો ખરો લેખક પોતાનો પતિ છે એમ સમજી, તથા પોતાના પતિનો મિત્રપ્રેમ જોઈ તેને ખૂબ જ આનંદ થયો.

સંધ્યાએ હસીને કહ્યું: ‘એમ ! શું કહો છો ! ખરેખર હું વિચારમાં પડી મૂક હતો કે તમારા કરતાં પણ સારો લેખ કોઈ નવો લેખક કેવી રીતે લખી શકે ! પણ એ જણની મહેનતથી એ લખાયો છે ખરેખર, એટલે તમારા પોતાના લેખ કરતાં પણ એ વધારે સારો થયો છે !’

સ્ત્રીનો આનંદ જોઈ રજત વધારે ખુશ થઈ શક્યો નહિ. ‘હ’ કરીને ગંભીર મોં કરી તેણે ચાલવા માંડ્યું.

પતિનો ગંભીરતાની પરવા કર્યા વગર તથા તેણે ચાલના માંડ્યું તે છતાં, સંધ્યાએ તેની સાથે ચઢીને, હસીને કહ્યું: ‘જુદર બાણ હવે ખરેખરા સપડાશે—જેવા કર્યા વગર લેખ છાપવા મોકલી દીધો છે, પણ હવે પરતાશે. તો અહીં પણ તમે જરા ટુકડાં પૂરકમાં સુધારો કરી આપજોને ! તમારે લીધે એની ખિચારાની કંઈક ખ્યાતિ થાય તો !’

સ્ત્રીના આનંદ-ઉત્સાહને, પોતાની ગંભીરતાના વમળમાં એકદમ થંભાવી દઈને રજતે કહ્યું: ‘તું સ્વર્ગ જા, મારે અત્યારે લખવા બેસવાનું છે.’

પોતાના શબ્દો સાંભળી સંધ્યા એકદમ થંભી મૂક. તે સમજી મૂક કે પતિ બાળે જાંડા વિચારમાં છે, મારો સાથે વાત કરવાનો પણ એમનામાં ઉત્સાહ નથી. તેને થયું કે મારા પતિનું મન

અત્યારે કોઈ લેખના વિચારમાં ફૂળી ગયું છે, તેથી બીજી કોઈ બાબતમાં તેમનું મન લાગતું નથી. મારા પતિ કંઈક નવું લખવાના ચિંતનમાં છે એટલે હવે મને કંઈક નવું વાંચવાનો આનંદ મળશે એમ સમજી તે પથારીમાં આડી પડી.

રજત મેજ આમળવીજળીના પ્રકાશમાં લખવા બેઠો 'સુકાનો' ના નવા અંકની સમાલોચના.

રાતના બારેક વાગ્યા હશે તે વખતે રજતે પોતાનો લેખ પૂરો કર્યો. તરત જ સંખ્યા ફૂદકા મારોને પલંગમાંથી નીચે ઊતરી અને હસતી હસતી ઉત્સાહમાં આવી બોલી : 'શું લખ્યું, જોઈ !'

રજતે નવાઈ પામી કહ્યું : 'તું હજી જાંવી નથી મઈ !'

સંખ્યાએ પ્રેમભર્યા હસું હસું મોઝે સ્વામીની સામું જોઈ કહ્યું : 'જાંવ આવે તોને ? તમારું નવું લખાણ ન વાંચું ત્યાં લગી મારું મન હેઠું બેસતું નથી.'

રજતે બંબીર બની કહ્યું : 'ખાસ નવું કંઈ લખ્યું નથી, માત્ર 'સુકાનો'ના છેલ્લા અંકનો સમાલોચના લખી છે. 'સંપ્રદ'ની માસિક સાહિત્ય-સમાલોચનામાં છપાશે.'

સંખ્યાએ ઉત્સાહથી કહ્યું : 'જોઈ, પોતાના લેખની પોતે કેવી પ્રશંસા કરી છે એ તો જોઈ !'

રજતે જરા બોઠા પડી કહ્યું : 'એમાં શું વાંચવું છે ? હજી તો એમાં લખો ફેરફાર કરવો પડશે.'

સંખ્યાએ નોટ ખેંચી લઈ કહ્યું : 'ફેરફાર કરવો હોય તો કરજોને,

—હું એકવાર વાંચી તો જોઉં. આ વાંચવા વાસ્તે તો હું અડધી રાત થઈ તોયે જાગતી પડી રહી છું.’

રજત ધીરેથી જાડીને સ્પર્શ્યો. સંખ્યાએ સમાલોચના વાંચવા માંડી. એકએક લીટીમાં એક એક લેખનો ફેંસલો લખી નાખીને, તેણે પોતાની વાર્તાની જરા લાંબી સમાલોચના લખી હતી, અને એની ખૂબ ટીકા કરી હતી. છેવટે શિશિરની નવલકથાની સૌથી લાંબી સમાલોચના લખી હતી અને કયાં કયો શબ્દ નક્કો હતો, કયાં સંસ્કૃત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ કયો ખંખાળો શબ્દ ખોટો હતો, અને અશુદ્ધ હતો, નાપક નાધિકનો વાર્તાલાપ ધરમૂળથી જ કેવો અસ્વાભાવિક અને મૂર્ખાઈભરેલો હતો, વર્ણન કેવું અતિશયોક્તિ-ઓથી ભરેલું હોઈ અર્થહીન હતું, લેખકને હલેસાં પણ પકડતાં આવડતાં નથી, ને સુકાન પર બેસવાનો પ્રયાસ કરી તેણે પોતાની કેવી હાંસી કરાવી છે વગેરે વગેરે તીવ્ર કડવાં વાક્યો લખીને તેણે લેખકને નિર્દયપણે ડાહી નાખ્યો હતો.

આ સમાલોચના વાંચી સંખ્યાને જરા પણ સંતોષ થયો નહિ, પણ તેને બહુ બમત પડી. તેણે હસીને કહ્યું: ‘આ શું કર્યું?’ પોતે થઈને પોતાની ને પોતાના મિત્રની ઉપર તોપમારો ચલાવે છે!’

રજતે મંભીરતાપૂર્વક કહ્યું: ‘સમાલોચના લખતી વખતે હું મારા તારાનો સંખંધ રાખી શકતો નથી—તે વખતે લેખક અને વિવેચકનો સંખંધ હોય છે. સાધારણ લેખક તરીકે અમારો મને તેટલી વાહવા બોલાતી હોય, પણ વિવેચકની આગળ સાહિત્યનો એક આદર્શ હોય છે, તેણે તો એ આદર્શની કસોટી પર પરખ કરીને વસ્તુની કિંમત આંકવી જોઈએ.’

સંખ્યાનું મન પતિ પ્રત્યે માનથી ભરાઈ ગયું. તેને થયું: વાહ!

મારા પતિ કેવા નિબપ્ત વિવેચક છે! તે હરખાતી હરખાતી જીભી થઇને પતિને બેચ હાથે વળગી પડી, અને પોતાના હૃદયનો બધો ઉમળકો, પ્રેમ, અને પ્રજ્ઞા તેના હોઠ ઉપર ઢાલવી દીધાં.

તોયે રજત પ્રકુલ બન્યો નહિ. તેણે ગંભીરભાવે કહ્યું: 'હવે સુધી જ, બહુ રાત થઈ, અને તો ઊંઘ આવે છે.'

આ તરફ સમિતિની બેઠક સમાપ્ત થયા પછી શિશિરે વિદ્યુતને એને ઘેર મૂકવા જતો હતો, ત્યાં બાડીમાં વિદ્યુતે શિશિરને કહ્યું: 'બૂધર બાણુએ તમારાં વખાણુ કર્યાં, તે તમારા દોસ્તને ગમ્યું નહિ.'

શિશિરે બહારાઈને કહ્યું: 'ના, ના, મારાં વખાણુમાં મોટે ભાગે એનાં જ વખાણુ છે.'

વિદ્યુતે કહ્યું: 'રજત બાણુ પોતે મોટા લા થઇને જ્યાં સુધી કંઈ કરી શકે ત્યાં સુધી બહુ સારા હોય છે, પરંતુ પોતાના કરતાં બીજાને ટપી જતો જુએ તો એમનાથી એ સહન શત્રુ નથી—એ વરસથી અમે તો એવું જોતાં આવ્યા છીએ.'

શિશિરે સંકોચ પામી કહ્યું: 'ના, ના, તમે રજત વિષે બહુ ઊતરતો અભિપ્રાય બાંધી રાખ્યો છે. તમે એને અન્યાય કરો છો. એ બહુ ઊંચી કક્ષાનો માણસ છે.'

માણસનો સ્વભાવ પારખવાની શિશિરની અશક્તિ અને મનુષ્યસ્વભાવની સારી ઉચ્ચ બાણુ તરફનો એનો અગાધ વિશ્વાસ તથા મિત્રપ્રેમ જોઈ વિદ્યુત એની સરલતા પર મુગ્ધ બની થઈ તે બોલી: 'હા, રજત બાણુ ઊંચ કક્ષાના માણસ છે, પણ ક્યાં સુધી?—જ્યાં સુધી એમને લાગે કે હું બીજાઓ કરતાં ચડિયાતો—ઊંચ કક્ષાનો છું ત્યાં સુધી. પણ જે ધડીએ એમને લાગશે કે બીજો કોઈ કોઈ

આખતમાં એમનાથી આગળ વધી જાય છે તે જ બીજીએ તેઓ પોતે હેઠાં બેઠી જશે, ને બીજાને પણ હેઠાં પાડવા પ્રયત્ન કરશે. શરૂઆતથી જ તમારાં એવાં વખાણુ થાય છે કે તમારા મિત્ર એ બરદાસ્ત કરી લે તો એ નવાઈની વાત બજાશે !’

શિશિરે દુઃખી થઈને કહ્યું : ‘મારો લેખ ન છપાયો હોત તો સારું થાત ! રજતની મૈત્રી કરતાં મને કીર્તિ વધારે આકર્ષક લાગતી નથી. આટલા દિવસ ક્યાં કશું છપાયું હતું, અને કદી નહિ છપાય તોયે શું બગડી જવાનું છે ?’

શિશિરેના નિઃસ્વાર્થ અધુરેમ જોઈ વિચિત્રનું અંતર તેના તરફ બમણા બકિતભાવથી બરાઈ ગયું. તે કંઈ બોલી નહિ.

ખીજે દિવસે બપોરે બૂધર બાણુ શિશિરના મુકામે જમને બિલા. 'સંગ્રહ' ના સંપાદક મહાશય પોતે જાતે શિશિરના લખેા લેવા માટે આવ્યા છે એ અઠ્ઠધ્ય બનાવ જોઇ છાત્રાલયના છોકરાઓને એવી નવાઈ લાગી કે એ મરીબ દુબળા શરમાળ શિશિર તરફનો એમનો તમામ અણુબમો હડી ગયો, અને બિલદું એના તરફ એમને માન પેદા થયું. તેમને થયું કે આ તો કાઈ જબરો છોકરો લાગે છે !

શિશિરે કહ્યું : 'જુઓ બૂધર બાણુ, મારા લેખો છપાવવાનું મને બરાબે મન નથી. મેં રજતને પણ એવું કહ્યું હતું અને આપને પણ કહું છું. મને માફ કરો !'

બૂધરે કહ્યું : 'તમારો આ સંગ્રહ નકામો છે. આજે હું આપની કૃતિ 'ફલનો પંખો' ના પ્રક વાંચીને આવું છું. ફલના પંખા જેવું જ એનું સૌન્દર્ય છે, કામળ ફલકલિકા જેવી જ એની રચના છે, અને ફલની ફેરમ જેવો જ એની અંદર બાવપ્રવાહ વહે છે. બરાબર પાક કામળાબનો હાય છે !

શિશિરે મ્હાન ગંભીર મુખે કહ્યું: ‘રજત એવું મૂર્ખાધિક્યું કામ કરી બેઠો છે કે હું એથી ગભરાઈ ગયો છું. મને હવે વધારે ગભરાવશે નહિ, મારો કાણુવાગણુવાનો વખત છે. આપની મોંઘાડ પ્રશંસાએ જ મને વધારે ગભરાવી મૂક્યો છે.’

બૂધર બાણુ તેમના જાડા અવાજે હો હો કરી હસી પડ્યા. જાત્રાલપમાં રહેતા બધા છોકરાઓ તેમની આસપાસ ભેગા થઈ ગયા હતા—તેઓ પણ હસી પડ્યા.

બૂધર બાણુએ કહ્યું: ‘એકે એક લખાણુ અને સોંપી દો, પછી તમે નિરાતિ તમારું કાણુવાગણુવાનું ચલાવો—બી. એ. પાસ થયા પછી નવું લખજો.’

તો પણ શિશિરે વિનમ્ર સ્વરે કહ્યું: ‘મને માફ કરો, બૂધર બાણુ ! આપના મોઢે વખાણુ પામવાં અને આપ પોતે આહીને લેખો લેવા આવો એવું સૌભાગ્ય આ બંગાળ દેશમાં બહુ થોડા લેખકોનું છે એ હું સમજું છું. તેમ છતાં હું આપને ના કહું છું, તો મારી ‘ના’ નું કોઈ ગંભીર કારણ હશે એટલું તો આપ જરૂર સ્વીકારશો.’

શિશિરનાં વખાણુ સાંભળી કલિદાસ ખુશખુશ થઈ ગયો હતો. તેને થયું કે પહેલા ખોળાના પુત્રને જોઈ દિશારી માતા લગ્ન પામે, તેવી રીતે પોતાનો પહેલો લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં શિશિરને સંકેત થયો છે—આ સિવાય એના સંકેતનું બીજું કોઈ કારણ નથી. તેથી તેણે શિશિરને ખબર ન પડે તેમ તેના લેખોની મોટી લાવીને એકદમ બૂધર બાણુના હાથમાં મૂકી દઈ કહ્યું: ‘આ ભો બૂધર બાણુ, શિશિરના લેખોને થોડો ! બીજા પણ હશે.’

થોડો હાથમાં આવતાં જ બૂધર બાણુ બિંદીને બિલા ચઢી ગોલ્યા: ‘બાહણુ, વાદળ અને પૂર, દક્ષિણા મળે થાય દૂર ! અત્યારે તો આટલું બસ છે, એટલે હવે જાઉં છું. ફરી અવશ્ય મળીશ.’

શિશિરના કમવિદ્ધળ મોં સામે જોઈ હસતાં હસતાં ભૂધર બાણુ ચાલ્યા ગયા. છાત્રાલયના છોકરાઓ કોઈ શિશિરને ખબરે હાથ મૂકી, તો કોઈ તેની પીઠ પંપાળી, તો કોઈ તેનો હાથ પકડી ખેંચી તેને અભિનંદન આપવા લાગ્યા.

શિશિરે હતાશ્વભાવે કાલિદાસની સામે જોઈ કહ્યું : ‘તમે ક્યારે મૂલ કરી છે, કાઈ!—મારે કદાચ એને માટે બહુ સહન કરવું પડશે.’

કાલિદાસે ધાયું કે શિશિર છાપામાં પોતાનાં લખાણોની કડક ટીકા ચવાની બીકે ડરે છે. તેથી તેણે હસીને કહ્યું : ‘સમુદ્રે પાતિતા શય્યા, શિશિરે કિં કરિષ્યતિ? ‘સંમગ્ન’ જેના લેખો માગી માગીને છાપે, તેને પછી બીજા ટીકાખોરોની બીકે ક્યાં રહી?’

શિશિર મંભીર બની ચૂપ :હો.

એવામાં નીચેથી કોઈએ ખૂબ મારી : ‘મશાય, અહીં શિશિર અકબર્તો રહે છે?’

કાલિદાસે કહ્યું : ‘હા, ઉપર પધારો!’

શિશિરે નવાઈ પામી કહ્યું : ‘વળી કોને મારું કામ પડયું?’

બે કદ પુરુષો ઉપર આવ્યા—એક ખૂબ જડો ને ઠીંગણો હતો, ખબરે રેશમી ચાદર નાખી હતી, પણ પરસેવાથી તે મેલી ચયેલી હતી. બીજો પાતળો ને દેખાવડો હતો. તેનો વાન જીવળો હતો, આંખે ચશ્માં હતાં, માથા પર વાંકડિયા વાળ હતા, અસલ બાણુ હતો.

જડા માણસે કહ્યું : ‘મારું નામ શૈલેન્દ્રનાથ સરકાર. હું ‘મંદિર’ માસિકનો સંપાદક છું. અને આ શ્રી શિરીષચંદ્ર મૈત્ર— ‘મુદ્રિકા’ માસિકના સહાયક સંપાદક છે. ‘સુકાની’માં શિશિર-બાણુનો લેખ વાંચી અમે મુગ્ધ બની ગયા છીએ. ભૂધર બાણુને મોઢે

પણ એમનાં બહુ વખાણુ સાંભળ્યાં છે એટલે એમ શિશિર બાણુની પાસે અમારા માસિક માટે લેખની બીજી માગવા આવ્યા છીએ. આપ સૌમાં શિશિર બાણુ કાણુ છે ?

કાલિદાસે હસીને કહ્યું : ‘આવી ઉજ્જવળ પ્રતિભાવાળા આદમીના મોં પર જરૂર પ્રતિભાની છાપ હશે. આપ મોં જોઇને એમને ઓળખી કાઢો જોઇએ !’

શૈલેન્દ્રનું શરીર શૈલેન્દ્ર જેવું જ હતું—એ જોરથી હાકતો હતો. આ સવાલ સાંભળી એ આઘો બની ગયો. આખો ફાટી એ બધાની સામે જોવા લાગ્યો, પણ વિજયમાળા કાના ગળામાં નાખવી તેની તેને સમજ પડતી નહોતી.

શિરીષે કાલિદાસને કહ્યું : ‘તમે પોતે એવો ભાવ ધારણુ કરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે તમે પોતે શિશિર બાણુ નથી એ નક્કી છે. હવે આ બધામાં પેલા એકા છે એમની આખોમાં ઉજ્જવળતાની સાથે સાથે લજ્જાનો ભાવ છે, એટલે એ જ શિશિર બાણુ લાગે છે.’

આમ કહી તેણે શિશિરની તરફ હાથ કર્યો. બધા જોરથી હસી પડ્યા.

કાલિદાસે કહ્યું : ‘આપ પરીક્ષામાં પાસ થયા છો. આવો, અંદર આવો. પણ હમણાં જ બૂધર બાણુ બધો કાંડાર લૂંટી ગયા છે !’

શૈલેન્દ્રે હતાશ થઇને કહ્યું : ‘હે ! બધું લૂંટી ગયા છે ?’

શિરીષે હસીને કહ્યું : ‘પણ લેખકો તો કલ્પવૃક્ષ છે. એમની પૂંજ ખલાસ કરી નાખવાની તાકાત કાઢનામાં નથી. થેલી ખંખેર કે રતનનો ઢમલો થઈ જવાનો. રોજ નવા નવા ચમકાર કરનારી શુદ્ધિ તે પ્રતિભા !’

શિશિર શિરીષની વાકપટુતા અને તેની શુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા જોઈ ખુશ થઈ બોલ્યો : ‘આપ મારા લેખો છાપવા ઇચ્છો છો તેને હું

મારું સૌભાગ્ય સમજું છું. થોડુંકાલ મેં છુપાવી રાખ્યું છે તે તમને કાઢી આપું છું. '

‘ મુદ્રિકા ’ના જેવા પહેલી પંક્તિના ઉચ્ચ આદર્શવાળા માસિક પત્ર તરફથી પણ પોતાના લેખની માગણી થઈ છે એ જોઈ શિશિરને ગૌરવનો અનુભવ થયો—એ ગૌરવના ધક્કાથી એનો તમામ બચ દૂર થઈ ગયો. એ લેખો લાવી તેમાંથી સારો લેખ તેણે શિરીષના હાથમાં મૂક્યો, તથા ઊતરતો શૈલેન્દ્રના હાથમાં મૂક્યો.

લેખ મળતાં શૈલેન્દ્ર ખુશ ખુશ થઈ બોલ્યો : ‘ તમારું સૌજન્ય જોઈ અમે બહુ ખુશ થયા છીએ. આપ કોઈ કોઈ વખત અમારી ઓફિસમાં પધારશો, તો અમને બહુ આનંદ થશે. અમે કામકાજમાં એવા રૂબેલા રહીએ છીએ કે દરેક વખત અમને આવવાનો વખત નહિ મળે. ’

શિરીષે હસીને કહ્યું : ‘ અમે એક ‘ દોઢાલા મંડળ ’ સ્થાપ્યું છે, શિશિર બાબુ ! હું આપને એનો મેમ્બર બનાવી દઈશ—કાં ? અમે દર સોમવારે સાંજે બેગા થઈએ છીએ; મંડળ વાગાફરતી દરેક મેમ્બર ને ઘેર જાય છે; એની કાયમની કોઈ જગા નથી, એ સારું છે, નહિ તો એની પ્રવૃત્તિ સ્થગિત અને સ્થવિર બની જાય. અમે બધાએ ચતુર છીએ—કુનિયામાં એવો કોઈ વિષય નથી, જેની ચર્ચા કરતાં અમે ખીતા હોઈએ—નાસ્તિકતા, એનાર્કિઝમ, લગ્નસંસ્થા અને મૂડીતો નાશ, આવી બાબતોનું પણ સમર્થન કરનારાઓનો અમારા ‘ દોઢાલા મંડળ ’માં અભાવ નથી. એટલે દૂંકમાં હું એટલું કહી શકું છું કે અમારું આ જંગમ મંડળ કોઈ બાંધ્યા નિયમોને વશ નથી, એટલે એની સ્વતંત્રતા અબાધિત છે. ’

શિરીષની વાત કરવાની રીત જોઈ શિશિર તેની તરફ ખેંચાયો હતો. તેણે કહ્યું : ‘ ઠીક તો ! મને પણ તમે દોઢાલા બણીને એક-

હામાં સ્ત્રીકારી લીધો એ જોઈ મને ખૂબ આનંદ થયો છે. બધા વખાણુ કરી કરી મારામાં એવો ખ્યાલ પેદા કરતા હતા કે હું કેવળ કાલો છું, પરંતુ આપે બરાબર ઓળખી લીધો કે હું દોઢકાલો છું !

શિરીષે હસીને કહ્યું : ' તો શુભસ્ય શિદ્ધમ ! કાલથી જ તમે આવજો. '

શિશિરે પૂછ્યું : ' કાલે મંડળ ક્યાં મળવાનું છે ? '

શિરીષે કહ્યું : ' કાલે મારે ઘેર છે. કાલે તમે મારા મિત્ર તરીકે આવજો. મંડળમાં તમારી ઓળખાણુ અપાઈ જાય, તે પછી ખીબા અઠવાડિયાથી તમને નિમંત્રણપત્રિકા મળશે. મહિને ચાર આના ફોના આપવા પડે છે, ને જાહેર કરવું પડે છે કે મને કોઈએ બાંધ્યો નથી, હું તનથી મુક્ત છું, અને મનથી પણ મુક્ત છું... '

શિશિરે હસીને કહ્યું : ' અને ધનથી પણ મુક્ત છું. '

શિરીષે કહ્યું : ' હા, હા, દરેકે દરેક બાબતમાં દરેકે દરેક સ્થળે આપણે મુક્તિના હિમાયતી છીએ. આપણે મનની, વાણીની, અને કાર્યની સ્વતંત્રતા માગીએ છીએ ! આપણે વિધિવિધાનો, આચારો ને પ્રણાલિકાઓને ધિક્કારીએ છીએ ! '

આ માણસની વાત કરવાની રપટ રીત અને એનો મસ્ત આનંદો સ્વભાવ જાંઈ શિશિરને લાગ્યું કે આ તો કોઈ મારો ધણુ વખતનો જૂનો મિત્ર છે !

શિરીષે બોલ્યો ચતાં શિશિરનો હાથ પકડી કહ્યું : ' નમસ્તે ! '

શિશિરે કંઈ પણ બોલ્યા વગર હસતે મોઢે તોમને વિદાય કર્યા. જતાં જતાં શેલેન્દ્ર અને શિરીષે શિશિરને 'મંદિર' અને 'મુદ્રિકા'નાં છેલ્લા વર્ષના અંકો ભેટ ધર્યા.

શિશિર કપડાં બદલી વિદ્યુતને ઘેર જવાનું કરતો હતો, એવામાં ‘સુકાની’ના સંપાદક દક્ષિણા બાણુ કાઠી ગૃહસ્થને સાથે લઈને આવી પહોંચ્યા. શિશિર કાણુ છે એ બાણુી લઈ તેમણે કહ્યું : ‘હું આપને ઓળખતો નથી, અને આપ પણ મને ઓળખતા નથી. પરંતુ આપણે એકબીજાને ઓળખીએ છીએ. હું ‘સુકાની’ના સંપાદક છું!’

શિશિરે કહ્યું : ‘ઓહ!’

દક્ષિણા બાણુએ બોલવા માંડ્યું : ‘આપનો લેખ મળતાં ‘સુકાની’ની શિક્ષા બદલાઈ ગઈ છે. દટલાયે માણસો ઉત્સાહથી આદર થવા લાગ્યા છે. આ મહિનાનો ‘મુદ્રિકા’નો અંક જોયો? તેમાં આપના લેખનાં ખૂબ જ વખાણુ થયાં છે—‘મુદ્રિકા’ના સહાયક સંપાદક શિરીષ મૈત્રે પોતે તેની સમાલોચના લખી છે. એ સમાલોચના વાંચી આહો વધવા લાગ્યા છે.’

શિશિરે કહ્યું : ‘ઓહ! શિરીષ બાણુ હમણાં જ અહીં આવ્યા હતા, પણ એમણે તો કશું કહ્યું નહિ! હા, ‘મુદ્રિકા’ આપી ચલા છે, પણ મેં હજી એ ઉઘાડ્યું નથી.’

આમ કહી શિશિરે ચાલુ મહિનાનો ‘મુદ્રિકા’નો અંક લઈ, સમાલોચનાનું પાનું ખોળતાં ખોળતાં કહ્યું : ‘આપની સૌની મારા પર બારે કૃપા છે.’

દક્ષિણા બાણુએ કહ્યું : ‘અમે આપની આગળ એક કૃપાચાચન કરવા આવ્યા છીએ. આ મારા મિત્ર છે—નામ સ્વામલાલ મુખો-પાખાચ. મુખરજી બેનરજી ચેટરજીની કુંપનીની ચોપડીઓની દુકાન છે તે એમની છે. તેઓ આપની ‘સંપાદક’ના પ્રકાશક થવા માગે છે. એ તમે રજા આપો તો ‘સુકાની’માં છપાતાં છપાતાં જ તે છાપવામાં આવે, અને ‘સુકાની’માં વાર્તા પૂરી થતાં જ તે પુસ્તકાકારે પણ બહાર પડી જાય. તમને તેઓ સેંકડે પચીસ ટકા

શાયલી આપવા તૈયાર છે. કાપીરાષ્ટ્ર પણ લેવા તૈયાર છે. માણસ ખૂબ પ્રામાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર છે. એમની સાથે કામ પાકવામાં તમારે જરાયે હેતરાવું નહિ પડે.’

શિશિરે કહ્યું : ‘ ઠીક, પણ હું તો આ ક્ષેત્રમાં હમણાં જ અને એમિંતાનો આવી પડ્યો છું. જે કંઈ નક્કી કરવું હોય તે આપ રજત બાબુની સાથે નક્કી કરી લેજો.’

‘ રજત બાબુને મેં કહ્યું હતું. પણ તેમણે કહ્યું કે પારકાની વાતમાં હું કંઈ ન જાણું! એમણે તમારી પાસે આવવાનું કહ્યું. તેથી અમે અહીં આવ્યા.’

રજતનો જવાબ સાંભળી શિશિરને બહુ આઘાત થયો. પરંતુ વખતે બહાનના માણસોની આગળ પોતાનું દુઃખ પ્રગટ થઈ જાય એ બીક તેણે કહ્યું : ‘ ઠીક, તો તમારી શરત હું કબૂલ રાખું છું, મને કંઈ વાંધો નથી.’

શ્યામે કહ્યું : ‘ આપને ચોપડીની કેટલી નકલો જોઈશે? ’

શિશિરે જરા વિચાર કરીને કહ્યું : ‘ પચીસેક જોઈશે—મારા દોસ્તદારો કે જોલખીતાઓ વધારે નથી. સમાલોચનાથે’ તો તમે જ મોકલશેને? ’

શ્યામે કહ્યું : ‘ હા. તો નમસ્તે. હવે અમે જઈએ.’

શિશિર તેમને બારણા મુધી વળાવી આવ્યો.

શિશિર પાછો આવ્યો કે કાલિદાસે તેનો હાથ પકડી કહ્યું : ‘ મને તો આનંદથી નાચવાનું મન થઈ આવે છે, બાઈ! આખું જ ક્ષેત્ર તે એકદમ કબજે કરી લીધું છે! પણ એક દિવસ મને જમાડવો પડશે, હો! ’

શિશિરે હસીને કહ્યું : ‘ બલે ! આજે રાતે જ—પણ બધી જોઈવણ કરવાનો ભાર તારે ઉપાડવો પડશે. મારે હમણાં બહાર ગયા વગર ચાલે તેમ નથી. ’

કલિદાસે હસીને કહ્યું : ‘ શિશિરના ભિન્ન ભિન્ન ઉપર વીજળી ચમકે છે ! પણ આજે નહિ, તને ચોપડીના પૈસા મળે તે દિવસે જમણુ આપજે. ’

એટલામાં એક ચડી પહેરેલો માણસ આવી સલામ કરીને બોલો રહ્યો.

શિશિરે પૂછ્યું : ‘ શું કામ છે ? ’

‘ જી, હું ચોપડીઓ બાંધનારો છું. હું રજત બાણનું બધું કામ કરું છું. મને ખબર મળ્યા કે ‘ સુદાની ’ પ્રેક્ષમાં આપની ચોપડી છપાવાની છે. તે બાંધવાનું કામ મને આપો તો મહેરબાની ! ’

શિશિરે હસીને કહ્યું : ‘ એ વિષે હું કશું જાણતો નથી. મુખરજી બેનરજી એટરજીની કુંપની તરફથી ચોપડી છપાવ છે એટલે તેમને ખબર કે દક્ષિણા બાણને ખબર. ’

‘ આપ જો મને કામ આપવાનું કહો તો મને જરૂર મળે. ’

‘ બલે, પણ હું તમને જાણખતો નથી. રજત બાણને પૂછી જોઈશ. ’ શિશિરે કહ્યું.

‘ હું એમની પાસે ગયો હતો, અને તેમણે જ મને આપની પાસે મોકલ્યો છે. તેમણે કહ્યું કે આ બાબતમાં હું કશું જાણતો નથી. ’

‘ ઠીક, પણ હું એમને પૂછીને પછી તમને જવાબ દઈશ. ’

‘ સાહેબજી ! ’

ચોપડીઓ બાંધનારાના ગયા પછી શિશિરે હસીને કહ્યું: 'પ્રખ્યાત થવાની જવાબદારી પણ ઝોછી નથી.'

કાલિદાસે કહ્યું: 'મોટા થવાની સગ્ન પણ ભોગવવી જ પડશે તો !'

શિશિરે ગંભીર બની કહ્યું: 'મને બહુ ખીક લાગે છે બાપ, કે લાગને બદલે મને નુકસાન જ વધારે થશે.'

કાલિદાસે ઉત્સુક બની પૂછ્યું: 'શાથી ?'

શિશિરે કહ્યું: 'રજત ઇર્ષ્યાળુ બની બુદ્ધ પડી જતો લાગે છે.'

કાલિદાસે શિશિરની શંકાને હસીને ઉડાવી દેતાં કહ્યું: 'મડિલો યો ઠાંઈ ! તારી આ સફળતા જોઈ રજતને સૌથી વધારે આનંદ થાય છે, પણ તું એ સમજી શકતો નથી. તું શું તને એવો મોટા બની ગયો ધારે છે કે રજતના જેવો નામાંકિત લેખક તારી ઇર્ષ્યા કરે ?'

કાલિદાસે શિશિરને ઉતારી પાડ્યો, તેથી ખિન્ન થવાને બદલે શિશિર જીલટાને વધારે ખુશ થયો. તેને થયું: હાથ, રજત વિષેની મારી ધારણા બિલકુલ ખોટી ડરી તે સારું થયું ! વિદ્યુતના કહેવાથી એના મનમાં આ ધારણા પેદા થઈ હતી, એટલે એકદમ દોડતા જઈને વિદ્યુતની સાથે ઝંખડો કરવા તે અધીરો બની ગયો.

તે તરત વિદ્યુતના ઘેર જવા નીકળી પડ્યો.

એક પછી એક મુલાકાતીઓના આવવાથી શિશિરને બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. તે વિદ્યુતને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે સાંજ પડી ચર્ષ હતી. ઉપર જઈને ક્ષણપ્રભાના ઓરડામાં પગ દેતાં જ એ ચમકીને ઊભો રહી ગયો. તે વખતે ક્ષણપ્રભા એક મોટા આયનાની સામે ઊભી ઊભી પોતાના રૂપનું પ્રતિબિંબ જોઈને હસતી હતી— એ હાસ્યમાં અને એના મોંના રંગદંભમાં કોઈ ઉમ્ર લાલસા અને વિલાસિતા તરવરતી હતી. આયનામાં શિશિરના લલિત દાસ્ય મુખની છાયા પડતાં જ ક્ષણપ્રભાએ એકદમ માથા પર ઘુમટો ખેંચ્યો, અને બોડી પડી તેની સામે જોઈ કહ્યું: 'આવ શિશિર! વિદ્યુત હમણાં જ બહાર ગઈ. તને આવતાં મોડું થયું, તેથી એ સમજી કે રજત બાથને ઘેર તું રોકાઈ ગયો હોઈશ. તેથી એ ત્યાં ગઈ છે. તને કેમ આવડું મોડું થયું ?

શિશિરે કહ્યું: 'કેટલાક માણસો ઘેર મળવા આવ્યા હતા, તેથી મારાથી વખતસર નીકળાયું નહિ. ઠીક, તો હું જઈ છું.'

ક્ષણપ્રભાએ કહ્યું: 'રજતને ઘેર જા, ત્યાં તને વિદ્યુત મળ્યા બગર નહિ રહે.'

માને મોઢે આવા શબ્દો સાંભળીને શિશિરને બહુ ખરાબ લાગ્યું. આમળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર તે નીચે ઊતરી પડ્યો.

રસ્તા પર આવીને તેણે નક્કી કર્યું કે આજે રજતને ઘેર નથી જવું, પરંતુ સ્વામ્યજ્ઞરથી ચાલતાં ખીડન સ્ટ્રીટના નામ્લ આગળ પહોંચતાં તે તેનું મન તેને ડાખી તરફ ખેંચવા લાગ્યું, અને એમ કરતાં છવટે તે હરીતકી બાગમાં રજતને ઘેર જઈને જ ઊભો રહ્યો. તે દરવાજામાં પગ મૂકે છે એટલામાં જ વિદ્યુતની ગાડી પશ્ચ ત્યાં આવી પહોંચી.

ગાડીમાંથી ઊતરતાં જ વિદ્યુતે કહ્યું : 'તમને શોધતી હું' અહીં આવી છું.'

શિશિરે પણ હસીને કહ્યું : 'હું પણ તમારે ઘેર જઈને અહીં ચાલ્યો આવું છું.'

વિદ્યુતે આગ્રહ કરીને કહ્યું : 'તો ચાલો પાછા આ જ ગાડીમાં !'

શિશિરે હસીને કહ્યું : 'કામના ધરના બારણામાંથી પાછા વળી જવું એ ઠીક કહેવાય ?'

વિદ્યુતને આ ખ્યાલ પણ નહોતો આવ્યો. શિશિરને લઈ જવાના ઉત્સાહમાં તેણે બોલી નાખ્યું હતું. પણ હવે શિશિરના શબ્દો સાંભળી તેને જ્ઞાન આવ્યું એટલે તેનું મોં લજ્જાથી લાલ થઈ ગયું. આમળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર તે ધરમાં લાખલ થઈ શિશિર પણ તેના પાછળ પાછળ ધરમાં ગયો.

ઔરડામાં સુનયની, રજત અને સંખ્યા બેઠા હતાં.

શિશિર અને વિદ્યુતને એક સાથે આવતાં જોઈ સંખ્યાએ હસીને કહ્યું : 'વાહ ! કેવાં જોડાજોડ ચાલે છે !'

વિદ્યુતે એકદમ આગળ ધસી આવી સંજ્ઞાને લાડમાં એક ટપલી મારી દીધી. સંજ્ઞાએ હસીને કહ્યું : ' ઠાકુરપો, આ મહિનાનો 'મુદ્રિકા' નો અંક જોયો ? તમે તો લોકોને ઠીક છેતરવા માંડ્યા છે હો ! પણ અમારી આગળ તમારી દમાઈ ખુલ્લી પડી બઈ છે તો !'

સંજ્ઞા શું કહેવા માગે છે તેની શિશિરને કંઈ સમજ ન પડવાથી તેણે હસીને કહ્યું : ' ફરી રીતે ? '

સંજ્ઞાએ હસતાં હસતાં કહ્યું : ' સુકાની ' માં છપાયેલો લેખ બધો તમારો લખેલો નથી, છતાં વખાણ બધે તમારો થાય છે !'

શિશિરે નવાઈ પામી કહ્યું : ' તમને કાણે કહ્યું કે એ લેખ મારો લખેલો નથી ? '

સંજ્ઞા મોં પર એવો ને એવો વિનોદનો બાવ રાખી હાસ્ય રેલાવીને બોલી : ' તમારા સહાયકે, તમારા મણેશ—પૂર્વ જોતી વખતે જોણે તમારો લેખ આખો કાપકૂપ ને મુદ્રાણવધારે કરી ફેરવી નાખ્યો છે તેણે, તમારા મિત્રે !'

આમ કહી સંજ્ઞાએ રજતની સામે નજર કરી.

શિશિર પળવાર ચૂપ થઈ ગયો, પણ પછી રજતના નૂર વગરના મોં સામે નજર પડતાં જ, તેણે સંજ્ઞાની સામે જોઈ હસીને કહ્યું : ' ઓહ ! રજતે બધો ભેદ બોલી નાખ્યો લાગે છે ! મેં કેટ-કેટલી ના કહી, મંત્ર છૂપો રાખવાનું કહ્યું, પણ બધું ખલાસ ! હવે તમને ખબર પડી ગઈ છે તો મારે છુપાવીને શું કામ છે ?—જાણો છો બાબી, એ ' અંપાકળા ' નું મથાળું અને મારું નામ—આ બે સિવાય અંદરના લખાણનો પંદર આની બાગ રજતે પોતે લખેલો છે. મેં તો એને બધું કહ્યું કે એમાં મારી કશી મહેનત નથી, તો પછી એ તારા જ નામે છપાવે ! પણ એ સાંભળે તોને ?

કહે કે શરૂઆત તો તે કરેલી છેને ! પછી મેં એ જાણનાં નામ મૂકવાનું કર્યું, ત્યારે મને ધમકાવીને તેણે વાત ઉડાવી દીધી. કહે, મારે બધાને ચમકાવવા છે ! પણ જુઓ, ચોરી કેટલા દિવસ ઢાંકી રહેવાની ?

૧ તમારી આગળ હું પકડાઈ ગયો, વિદ્યુતને પણ ખબર પડી, અને બટકર્જો મિલકે મંજ્રા:—કાલે બધાં જાણશે. તે વખતે શરમથી હું મોં નહિ દેખાડી શકું !

સંખ્યાએ ગંભીર બની એને દિલાસો દેતાં કર્યું : ‘ના, ના, આપણે ધરનાં માણસો સિવાય બહાર કાઢને કેવી રીતે ખબર પડવાની છે ?’

રજત ધીરથી બહીને ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગયો.

સુનયની પુત્રનો મિત્રપ્રેમ જોઈ હરખધેલી થઈ બોલી : ‘એમાં થઈ શું ગયું, શિશિર ! તું શું રજતને મન પરાયો છે ?’

શિશિરે મ્હાન મુખે સુનયનીની સામે જોઈ કર્યું : ‘હું એ કંઈ નથી જાણતો, મા !’

સંખ્યાએ હસીને કર્યું : ‘ખીજ પણ એક મમત થઈ છે, જાણો છો ? એમણે ‘સંપ્રદ’ ની માસિક સાહિત્યસમાલોચનામાં ‘સુકાની’ ની સમાલોચના લખી છે, અને તેમાં પોતાના લેખની અને તમારા નામે છપાયેલા પોતાના લેખની, એ એ લેખોની એવી સખત ઝાટકણી કાઢી છે કે શું વાત કરું ! વાંચતાં જ વાચકને થઈ ગય કે આ વિવેચક કેવળ ઇર્ષ્યાને લીધે કમર હસીને નિંદા કરવા બેઠો છે ! અને પરિણામે એનું મન આપોઆપ લેખક પ્રત્યે સહાનુભૂતિથી ભરાઈ ગય ! લોકોને હેતરવાની કેવી મજામ મુક્તિ !’

શિશિર અંતરની તીવ્ર વેદના છુપાવી, હસીને બોલ્યો : ‘રજતને આવી મુક્તિઓ લાડવર્તા પણ આવડે છે ! મને પ્રખ્યાત કરી મૂક્યા વગર એ જાણીને એસે એવું લાગતું નથી !’

સુનયનીએ કહ્યું: 'એનું તો એ કર્તવ્ય છે, બાબા ! એ પોતે પ્રખ્યાત થયો છે, અને હવે પોતાના ભાઈને પણ પ્રખ્યાત કરવા માગે છે.'

વિદ્યુત છાની માની બેસી રહી હતી. ભય, હજળ, વેદના અને શયથી તે થંભી ગઈ હતી. શિશિર ધરમૂળથી જૂઠી વાત બનાવી કાઢીને કહે છે એવું તે સ્પષ્ટ સમજી ગઈ હતી. આ જૂઠાણાનો પડદો ચીરીને જો રજતની ઇર્ષ્યા નબ્ત સ્વરૂપમાં બહાર પડી જાય તો સુનયની અને સંખ્યાને કેટલું દુઃખ થાય, અને પોતાની મા અને પત્નીની આગળ રજત કેટલો તિરસ્કારપાત્ર બની જાય, તેના વિચાર કરતાં વિદ્યુતનું મન અસ્વસ્થ બની ગયું હતું. તે ચટ કંઈને જોઈ થઈ જઈ બોલી: 'મારું શરીર ઠીક નથી, હું ઘેર જાઉં છું.'

સુનયનીએ મહારાઈને તેના ઉદાસ મોં સામે જોઈ કહ્યું: 'શું થયું, હેં !'

વિદ્યુતે કહ્યું: 'માથું બહુ દુખે છે અને છાતીમાં કંઈ કંઈ થાય છે. મને આવું ધણીવાર થાય છે.'

સ્નેહથી તેના શરીર પર હાથ મૂકી સંખ્યાએ કામળસ્વરે કહ્યું: 'અહીં જરા સૂઈ રહે ! કંઈક ઠીક થાય, પછી ઘેર જાઓ !'

'ના, હું જાઉં છું.' કહી વિદ્યુત ધરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

શિશિર વિદ્યુતની તબિયત સારી નથી એવું સાંભળી મનમાં બહુ વિહ્વળ બની ગયો હતો, પણ આવી જગ્યાએ વિહ્વળતા બતાવવી અભુગતી છે એમ સમજી તે મુપચુપ ઊભો હતો.

વિદ્યુતને એકલી જતી જોઈ તેની વ્યાકુળતા ખૂબ જ વધી રહી હતી. પરંતુ શરમથી તે તેની સાથે પણ જઈ શકતો નહોતો. આવી હાલતમાં તેની વહારે ધાઈ સુનયની. તેણે એકદમ કહ્યું: 'અરે

શિશિર, વિદ્યુતની સાથે જા, એને ઘેર પહોંચાડો આવ ! એનું શરીર સારું નથી એવે વખતે એ એકલી જાય એ ઠીક નથી. '

હુકમ ચતાં જ શિશિર દોડ્યો.

સુનયનીએ સંધ્યાને કહ્યું : છોકરીને કદાચ માનો રામ થયો હશે — હાર્ટ ડિસિઝ કંઈ સાધારણ રામ નથી. '

પોતાની ગોઠણને આવી મદદગી લાગુ પડવાનો સંભવ જોઈ દુઃખી થઈ, સંધ્યાએ સાસુની સામે જોઈ કહ્યું : ' કદાચ મરમીને લીધે પણ એને એવું થતું હોય ! ' પણ તરત જ પાછી તે હસીને બોલી : ' શિશિર ઠાકુરપોને લઈને જામવાની યુક્તિ પણ હોય ! '

સુનયની વહુનું બોલવું સાંભળી હસવા લાગી.

માડીમાં બેઠા પછી વિદ્યુતે શિશિરને કહ્યું : ' આમ જૂઠું બોલીને મિત્રનું ક્યાં લગી રક્ષણ કરી શકશો ? '

વિદ્યુતની ખુદિ અને વિચક્ષણતા જોઈ શિશિરે મનમાં મનમાં ખુશ થઈ કહ્યું : ' જૂઠું થું બોલ્યો ? '

વિદ્યુતે શબ્દો પર જાર દઈને કહ્યું : ' મારાથી પણ તમારે છુપાવવું છે ? મને શું રજત યાત્રુનો શૈલીની ખબર નથી ? ' 'અંખા-કળી' માં એક અક્ષરે રજત યાત્રુનો લખેલો નથી. આવું લખતાં આવડતું હોત તો તેમને કશું ન લાગત, પણ નથી આવડતું તેથી તો ઇર્ષ્યા કરે છે ! '

શિશિરે નીચું જોઈ નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું : ' શી ખબર ક્યા ખરાબ ચોર્લાડે મારા લેખોનો ચોકડો રજતના હાથમાં આપ્યો ! હવે તો એ અટકાવવાનો કોઈ રસ્તો નથી ! આજે તો પાછા 'સંત્રહ' 'મુદ્રિત' અને 'મંદિર' વાળા પણ આવીને લેખો લઈ ગયા છે. '

વિદ્યુત આનંદમાં આવી બોલી ઊઠી: ‘ મુદ્રિકા ’ વાળા પથ્થુ બધ મરા છે ? બહુ સરસ ! એની સાથે તો રજત બાશુને બોલવા વહેવાર પથ્થુ નથી. હવે કેવી રીતે કહેશે કે મેં ‘ મુદ્રિકા ’ નાં પ્રૂફ જોતી વખતે બધું સુધારી નાખ્યું છે !’

શિક્ષિત જરા વિચારમાં પડી ઠહ્યું: ‘ હું પ્રૂફ મગાવી લઉંશ; મને જોતાં આવડતું નથી, એટલે રજતની પાસે જોવડાવીશ. ’

વિદ્યુત શિક્ષિતની મોટાઈ જોઈ આજી બની, તેના મોં સામે જોઈ રહી. .

ગાડી જોરથી દોડી રહી હતી, પરંતુ અંદર બેઠેલાં બંને ચૂપ હતાં.

બીજે દિવસે કોલેજમાં જતાં જ ખજેન મેલું ધોતિયું અને મદો જમો પહેરીને શિશિરની અડોઅડ ઊભો રહી, પોતાના સ્વ-ભાવ પ્રમાણે જૂમ પાડીને બોલ્યો: ‘રજત બાણુએ તો તને એક રાતમાં પ્રખ્યાત કરી નાખ્યો !’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘રજતનું ચાલે તો મને રાજા બનાવી દે! પહેલે જ દિવસે એનું ઓળખાણ થતાં હું એ સમજી ગયો છું !’

ખજેન મુરખીની અદાથી કહ્યું: ‘રજત બાણુમાં કેવી અબળ શક્તિ છે ! પોતાની શૈલીની દ્રષ્ટિને ખજરે ન પડે એવી રીતે, અને તમારી શૈલીમાં બળી જાય એવી રીતે તમારો લેખ સુધારી નાખ્યો !’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘એથી જ રજતની આટલી પ્રખ્યાતિ છે. એનામાં ગબળ શક્તિ છે !’

રજત ત્યાંથી આવેા ખસી ગયો. ખજેન ગળગળા થઈ જઈને કહ્યું: ‘રજત બાણુને આત્મપ્રશંસા સાંભળવી ગમતી નથી.’

કાલિદાસ આભો બની અત્યાર સુધી ખગેન અને શિશિરની વાતચીત સાંભળતો હતો. તેણે કહ્યું: ‘તને કાણે કહ્યું કે ‘સંપા-કળી’ માં રજતની કલમ છે? શું એ સાચી વાત છે, શિશિર?’

શિશિર કંઈ બોલે તે પહેલાં જ ખગેન એકદમ બોલી ઊઠ્યો: ‘શિશિર બાણુ ઋણુનો સ્વીકાર કરે એવું માનશો નહિ! રજત બાણુ બિચારા બહુ દુઃખી થઈને કહેતા હતા કે હું શિશિરને ખાવાનું આપું છું, પહેરવાનું આપું છું, ઊનાલમના ઘરવાળાએ બાકું આપું કર્યું છે એમ કહીને છૂપી રીતે એની ઓરડીનું બાકું ચૂકવું છું, એનું નામ થાય એટલા વાસ્તે જાતે નવલકથા લખાને એના નામે છાપાનું છું, પણ શિશિર એવો નિમકહરામ છે કે કદી કશાનો જાહેર સ્વીકાર કરતો નથી. રજત બાણુને મોઝે જ અમે આ બધું સાંભળ્યું છે!’

માથે વજ્ર પડ્યું હોય તેમ શિશિરે સ્તબ્ધ બની કાલિદાસની સામે જોયું. કાલિદાસે શિશિરના મન ઉપર થયેલા આવીતને રૂઝવા લીધેથી કહ્યું: ‘બધુ જૂઠું છે! આટલી બધી નોટો સુધારીને ફરીથી લખવાનો રજતને વખત ક્યાંથી મળ્યો? બૂધર બાણુ પોતે અમારા ઊનાલમમાં આવીને શિશિરનાં વખાણુ કરતા હતા તે મેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે!’

ખગેને કહ્યું: ‘હવે બૂધર ફૂધરની વાત! જવા દોને. સંપાદકો તો રચની ધમ્મ જેવા છે—પોતે કશું કરે નહિ, પણ સૌની ઉપર બેસીને પોતે રુવામ કરે, અને સૌના પહેલાં લોકોની નબરે ચડે! બૂધર બાણુએ જોયું કે શિશિર ચક્રવર્તી પ્રખ્યાત થયો છે, એટલે તરત પોતાનું કામ પકવવા તેમણે એની પ્રશંસા કરવા માંડી. પોતાના ખપામાં જેનો લેખ છપાય તે સારામાં સારો લેખક!’

કાલિદાસે કહ્યું: ‘પણ લેખ તો પહેલો ‘સુકાની’ માં પ્રગટ

ચયો છે, અને 'સુકાની' વાળો લેખ વખાણવાલાયક લાગ્યો ત્યાર-
પછી જ તેમણે પોતાના છાપામાં લેખ છાપવા લીધો. નહિ તો એ
લેખ ક્યારનો એ એમણે વાંચ્યા વગર નાખી મૂક્યો હતો !'

મગને મોટેથી હસીને કહ્યું : 'સુકાની' માં છપાયેલો લેખ
કેવો વખાણવાલાયક છે તે આ મહિનાનું 'સંગ્રહ' બહાર પડશે
ત્યારે ખબર પડશે !'

શિશિરને સંખ્યાના જીવંદો યાદ આવ્યા. કડવી ટીકાનાં એ
તીક્ષ્ણ ખાણુ સનનન કરતાં આતી રહ્યાં છે, અને શિખંડીની પાછળ
છુપાયેલા અનુનનાં ખાણુથી જેમ બીધમ ધવાયા હતા, સુગ્રીવની પાછળ
છુપાયેલા રામચંદ્રનાં ખાણુથી જેમ વાલી ધવાયો હતો, તેમ 'સંગ્રહ'ની
પાછળથી આવતાં રજતનાં ખાણુ પોતાને ધાયલ કરશે એવું તેને
લાગવા માંડ્યું હતું. હજી પણ વધારે અગ્રિય વેણુ સાંભળવાં પડશે
એ બીક તે ત્યાંથી જતો રહ્યો.

કલિદાસ પણ ખગેતના બોલવાના હંમ જોઇ, ખિન્નપને
ત્યાંથી ખસી ગયો. વનમાલી હા હા હા હા કરી ખગેતની સાથે
હસવા લાગ્યો. રજતે વનમાલીને રાજસાહી કોલેજમાંથી બદલાવી
કલકત્તામાં આપ્યો હતો, અને હવે તેના બાણુવાનો ખરચો તે
આપતો હતો.

કોલેજમાંથી છાત્રાલયમાં જતાં જ શિશિરે રડું રડું સ્વરે
કલિદાસને કહ્યું : 'રજત મને અનેક રીતે મદદ કરી રહ્યો છે. તે
હું કબૂલ કરું છું, પણ તું જ કહે, હું કહી પણ એની પાસે મદદની

બીજા માગવા ગયો હતો? સ્નેહના નામે દબાવ્યું કરીને તે મારી પાસે દાન લેવાડાવે છે એમ સમજીને હું તે સ્વીકારતો હતો—અને તે વ પથ્ય મેં મફતમાં લીધું નથી. એના બદલામાં શું મેં એને કશું નથી આપ્યું?'

કાલિદાસે કહ્યું: 'રજત એવું કદી બોલે નહિ. અને તો એ બધા ખજેનના બળાપા લાગે છે. તું એવું કશું કાને ધરતો નહિ!'

શિશિરે કુદ્ધ સ્વરે કહ્યું: 'ગમે તેમ કહો, બાઈ! પણ બ્યારે વાત જાગી છે ત્યારે હું કાંઈને કશું કહેવા બારી મળે એવું નહિ રાખું!'

શિશિરે પોતાની પથારીમાં બેસીને કાગળ લખવા માંડ્યો. જે માસિકપત્રવાળાઓ તેના લેખો લઈ ગયા હતા તે દરેકને તેણે કાગળ લખી નાખ્યા કે હવે પછી મારા એક પથ્ય લેખ ન જાપવાનો મારો ખાસ આમ્રહ છે. મુખરજી બેનરજી ચેટરજીની કુંપનીને પથ્ય લખી નાખ્યું કે ચોપડી જાપાવવાની નથી.

તે પછી તે ઘરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો.

પહેલાં તે વિદ્યુતને ઘેર ગયો. આજે વિદ્યુત ઘેર નહિ હોય એવું તે જાણતો હતો, છતાં કદાચ હોય તો એ એને કહેવા ગયો કે મારા જમાનું માપ બસે લીધું, પથ્ય જામો બનાવવાનો નથી. વિદ્યુત નહિ માને તો એની માને કહેતો આવીશ એવું તેના મનમાં હતું. તેણે નિર્ણય કર્યો હતો કે હવે કદી પથ્ય હું કાંઈની ચે આગળ લાથ લાગો નહિ કરું!

વિદ્યુતને ઘેર જઈને જોયું તો વિદ્યુત પથ્ય નહોતી અને ક્ષણપ્રભા પથ્ય નહોતી; માત્ર એમનો નોકર ઘરમાં હતો. ક્ષણપ્રભા ક્યાં

હશે એમ પૂછતાં નોકરે જવાબ હીધા: ‘દુસરા જાગ્યાને ગિયે હૈં, જનિયરકા સવેરે આયેગે.’

શિશિર ત્યાંથી પાછો ફર્યો. રસ્તામાં બહુ વાર સુધી બિભા રહી તેણે વિચાર કર્યો કે રજતને ઘેર જવું કે નહિ ! છેવટે અન્ય-મનરકભાવે, કંઈ પણ સાફ નિશ્ચય ન કરી શકવા છતાં, માત્ર ટેવને હીધી તે રજતના ઘર તરફ વળ્યો.

રજતના ઘરમાં તે સીધો સંધ્યા કે સુનયની પાસે પહોંચી જતો; પરંતુ આજે તેણે રજતના બેઠકખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ખજેન, વનમાલી, હેમ અને પૂર્ણ વગેરે બેઠા બેઠા કંઈ વાતો કરતા હતા તે ખડખડ હસતા હતા. શિશિરને આવતો જોઈ બધા એકદમ ચૂપ થઈ ગયા, પરંતુ તેમના ચહેરા પરનું હાસ્ય તેમનું તેમ રહ્યું.

શિશિરે ખંડમાં પગ રતાં જ, લાગલું કહ્યું: ‘ભાઈ રજત, તું મહિને મહિને મારી ઓરડીનું ભાડું આપે છે તેની અને ખજર નહોતી...’

ખજેને પૂછના કાનમાં કહ્યું: ‘ખજર નહોતી ! ખરો નફ્ત !’

શબ્દો શિશિરના કાને પહોંચ્યા, પણ એ લોકો તરફ ધ્યાન આપ્યા વગર તેણે રજતને જ કહેવા માંડ્યું: ‘હવે ઘરવાળાને ફક્ત આપશો નહિ, કારણકે હું એ જગ્યા છોડીને જઈ છું.....’

ખજેને આખો મીચકાવી, ફરી આડું જોઈ, ધીરથી પણ શિશિર સાંભળે એ રીતે કહ્યું: ‘વિદુતસુન્દરીને ઘેર ને ?’

એ લોકોની પરવા કર્યા વગર જ શિશિર પોતાની વાત કરતો રહ્યો: ‘અને વનમાલીને તમે પૈસા આપશો નહિ—’

વનમાલી વચમાં બોલી બેઠ્યો: ‘કેમ ભાઈ. મારો શો યુનો મથો છે ?’

શિશિરે હઠ ગંભીર સ્વરે કહ્યું: ‘ યુનો તારો નથી થયો, પણ મારો થયો છે. મારે લીધે રજત તને રૂપિયા આપે છે, પણ હજી મારે એની પાસેથી કેટલું લેવું? લીધું એટલું થોડું છે? તું રાજ-શાહી પાછો જતો રહે! હું પહેલાં મોકલતો, તેમ તને ત્યાં મહિને દશ રૂપિયા મોકલતો રહીશ ’

વનમાલી આટલા વિવેક આ દશ રૂપિયાની મદદને મોટી મદદ સમજી શિશિરનો અનહદ ઉપકાર સમજતો હતો. એને કલકતામાં આવે હજી તો એક જ મહિનો થયો હતો, પણ એટલા વખતમાં રજતે ઉદાર હાથે એને મદદ કરી હતી. તેથી તેના મનની મુરદ વધી ગઈ હતી, અને તેનો સ્વભાવ બદલાઈ ગયો હતો. શિશિરના શબ્દો સાંભળી ગભરાઈને તેણે રજતના મોં સામે જોયું. તેણે જોયું તો શિશિરના શબ્દોથી ગુસ્સે ન થતાં રજત મરક મરક હસતો હતો. એ જોઈને કાલુ જાણે કેવી રીતે વનમાલીમાં હિંમત આવી. તેણે બોલી નાખ્યું: ‘ તમારી મહેરબાની હવે મારે નથી જોઈતી! દશ રૂપિયા પણ નહિ આપો તો ચાલશે. બહુ મોટી રકમ આપતા હતા ખરાને, તે પાછા મહેણું મારવા નીકળ્યા છા ! ’

વનમાલીનું બોલવું સાંભળી શિશિર સ્તબ્ધ બની ગયો. પગવાર તેના મોં સામે તાકીને જોઈ રહ્યા પછી તેણે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું: ‘ બસે, તો તે’ મને આ ઋણમાંથી મુક્ત કર્યો ! જે બાઈ રજત, જે છાપવાળાઓ મારા લેખો લઈ ગયા છે તે બધાઓને મેં તે છાપવાની મના લખી નાખી છે. હું એ બધાની ઓફિસોમાં પણ જવાતો છું. તું પણ જરા મદદ કર, જેથી એ લોકો કાઈ કશું જાપે નહિ.....’

હવે રજત બોલ્યો. તેણે હસીને કહ્યું: ‘ હા, એટલે લોકો સમજે કે રજત રાખથી શિશિર ચક્રવર્તીની ખ્યાતિ વધે તે જોવાનું

નથી, તેથી સંપાદકને ફેડવાનું કરતા ફરે છે. હું તો એ લોકો તારા લેખો પાછા ન આપે એવું જ કરવાનો !’

શિશિરે હતાશાનું મ્હાન હાસ્ય કરીને કહ્યું : ‘ તું મારા પર ઝડપીનો બોલો વધારતો જ જવાનો !’

શિશિર ધીરે ધીરે ઝોરડામાંથી બહાર આવી, ઓસરીમાં બેઠો રહીને વિચાર કરવા લાગ્યો કે અંતઃપુરમાં જવું કે નહિ ! ધડીબર તેને યયું કે આ લોકોની સાથેના તમામ સંબંધ ખતમ કરી નાખીને હમણાં ને હમણાં બહાર જતો રહું. પરંતુ સુનયની અને સંખ્યાને આમ એકદમ છોડીને જતા રહેતાં એનો જીવ ચાલતો નહોતો— એનું હૈયું રડતું હતું. તે હળવે પળે અંતઃપુરમાં ગયો.

તેનું બેઠેલું મ્હાન મોં જોઈ સંખ્યા બોલી બીઠી : ‘ ઠાકુરપો, તમારી તબિયત દીક નથી કે શું ?’

શિશિરે ખિન્ન હાસ્ય કરીને તેને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયાસ કરતાં કહ્યું : ‘ ઠીક છે, બાબી !’

સુનયનીએ સંખ્યાને કહ્યું : ‘ તું મૂરખ થઈ કે શું ! કોલેજમાંથી સીધો આવે છે, એટલે જૂખથી મોં સુકાયેલું દેખાય છે. આવ, બામા, ખાવા બેસ !’

શિશિરની આંખો બીની થઈ આવી. તેણે કહ્યું : ‘ હવે હું નથી આવતો, મા ! ચાલો, બાબી ! બહુવા ચાલો !’

શિશિરનો મુખભાવ જોઈ સુનયની સમજી ગઈ કે કંઈક બન્યું છે. તેણે પાસે આવી શિશિરના ખભા પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું : ‘ શું થયું છે, શિશિર ?’

એવામાં રજત પશુ ઘરમાં આવી બેઠો. એને જોઈને સુનયનીએ

પૂછ્યું: 'અરે રજત, શું થયું છે તે શિશિર ખાવાની ના કહે છે ?'

રજતે કહ્યું: 'શું થયું છે ? હું તો કશું જાણતો નથી !'

સુનયનીએ ફરી શિશિરની સામે જોઈ કહ્યું: 'શું થયું છે ? મને નહિ કહે, બાબા ?'

શિશિરે સ્થાન મુખે રજતની સામે જોયું. પછી નીચું મોં કરી તે બોલ્યો: 'કોલેજના છોકરાઓ મારી મશ્કરી કરીને કહેતા હતા કે રજત મને ખાવાનું આપે છે, પહેરવાનું આપે છે, ધરતું બાકું આપે છે.....!'

સુનયનીએ ગુસ્સે થઈ, અંગાર ઝરતી આંખે રજતની સામે જોઈ કહોર સ્વરે પૂછ્યું: 'રજત, છોકરાઓ આવું બોલે એનું કંઈ કારણ ?'

રજતે હસીને કહ્યું: 'તું ખાલી ગુસ્સે થાય છે, મા ! બોલો બોલો એમાં આપણે શું કરી શકીએ ?'

સુનયનીએ તેવા જ તીવ્ર સ્વરે પૂછ્યું: 'ધરબાકાની વાતની તેમને કવી રીતે ખબર પડી ?'

રજતે જાણે કશું જાણતો ન હોય તેવી રીતે કહ્યું: 'જાના જાણના કોઈ છોકરાએ કહ્યું હશે !'

સુનયનીએ તીવ્ર દષ્ટિ કરી પુત્રની સામે જોઈ, શિશિરના હાથ પોતાના હાથમાં લઈ કહ્યું: 'બાઈ શિશિર, તારા તેજસ્વી ત્યાગનું અને તેં સ્વેચ્છાએ અપનાવેલી દરિદ્રતાનું અમે ધનના મદમાં, સ્નેહને નામે અપમાન કર્યું છે. તું અમને ક્ષમા કર.....'

શિશિરે સુનયનીના પગમાં પડી બોલ્યો: 'આ શું, મા, આ શું ! હું તો તમારો દીકરો છું !'

રજત વાત બમડી ગઇ જોઈ સાંધી ઇટકી ગયો.

સુનયનીએ નીચાં નમી શિશિરને પગ ઉપરથી ઉઠાડીને કહ્યું:
'હું તારી મા છું, એનો મને ગર્વ છે. એટલે તને હલકો પાડવામાં
મારે જ હલકા પડવાનું થાય છે. પરંતુ તું અમારો સંબંધ એકદમ
છોડી દેતો નહિ.'

શિશિરે કહ્યું: 'ના, મા, હું રોજ બાબીને બણાવવા આવીશ.'

સુનયનીએ કહ્યું: 'તારી પાસેથી અમે કેવળ દેશું, પણ તને
કશું દેશું નહિ. અમે પૈસાદાર છીએ, અમને માત્ર ભેતાં જ
આવડે છે!'

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'તમારી પાસેથી મને જે મળ્યું છે,
મા, તે આ ખાલના જોડા સિવડાવું તોયે હું નહિ વાળી શકું!'

સુનયની ખૂબ ગંભીર બની ત્યાંથી જતી રહી—તેની આંખોમાં
આંસુ ભરાઈ આવ્યાં હતાં.

સુનયનીની આ ન્યાયપરાયણતા અને ગરીબાઈ તરફની માન-
યુક્તિ જોઈ શિશિરનું હૃદય ભક્તિભાવથી ભરાઈ ગયું. તમામ ક્ષોભ
બૂલી જઈને પ્રસન્ન હાસ્ય કરી તેણે સંખ્યાને કહ્યું: 'આલો,
બાબી, બણવા!'

લગ્ન અને ક્ષોભથી સંખ્યા મરું મરું થઇ ગઈ હતી. તે
ધીરે ધીરે પોતાના ઓરડામાં જઈને ચોપડી લઇને બેઠી. પરંતુ હમે-
શની પેઠે આજે બણવામાં તેનું મન લાગ્યું નહિ. હમેશનો હાસ્ય
વિનોદ આજે જતો રહ્યો હતો—આજે શિશિર માસ્તર હતો
અને સંખ્યા શિષ્ય હતી; શિશિર વક્તા હતો, તે સંખ્યા કેવળ શ્રોત્રી
હતી. આ સિવાય બન્ને વચ્ચે બીજો કોઈ સંબંધ ન હતો.

: ૧૯ :

શિશિર નિયમિત સંધ્યાને કાણાવવા આવતો હતો, પરંતુ સુનયની કે સંધ્યા એમાંથી કાઢી તેને હવે ખાવાનો આગ્રહ કરતું નહિ. રજત યોરની પેઠે આવી, એકલો એકલો જમીને, એકકખંડમાં દોડી જતો, કે કચાક બહાર ફરવા નીકળી જતો. એની માનો અને સોનો સ્વભાવ એવો ગંભીર બની ગયો હતો કે તેનાથી ટકાતું નહોતું. શિશિરને મોં દેખાડવાનું તો એને માટે એમાંથી વધારે અવરુ બની ગયું હતું.

રજતની આવી વર્તણૂક જોઈ સુનયની અને સંધ્યા બંનેને એવું લાગ્યું હતું કે શિશિરનું અપમાન કરવામાં રજતનો પણ હાથ છે. તેથી રજતની આગળ શિશિર વિષે કંઈપણ વાત કાઢતાં તેમને શંકા થતો હતો, અને મનની વાત મનમાં દબાવી રાખવી પડતી હતી. તેથી રજતની સાથે પણ તેઓ દિલ જોલીને વાત કરી શકતાં નહિ.

આવી રીતે રજત પોતાના ધરમાં, પોતાની મા અને સોની

આમળ પણ પરાયા જેવો થતો જતો હતો. શિશિરને લીધે જ આવું બને છે એમ સમજી રજતનું મન શિશિરની ઉપર વધારે ને વધારે નાપુસ્તક અને વિરોધી બનતું ગયું.

શિશિરને પણ હવે આ ઘરમાં પહેલાંના જેવું જોડતું નહોતું. તે પહેલાંની પેઠે નિઃસંકાય ઘરની અંદર માથ્યો આવતો નહિ; બહારથી ખખર કહેવડાવતો, અને કાઈ બોલાવવા આવે ત્યારે જ તે અંદર સંખ્યાને બહાવવા જતો. સંખ્યા પણ હવે પહેલાંની પેઠે હાસ્યવિનોદ કરીને તેનો સત્કાર કરી શકતી નહિ, વિદ્યાર્થીની પેઠે માત્ર બણવા માટે જ તે શિશિરની પાસે આવી બેસતી. આવી હાલત શિશિરને કલેશકર લાગતી હતી, છતાં પણ તે રોજ આવતો હતો. કારણકે તે માનતો કે હું ઝણી છું, ઝણુ જેટલું વાળી શકું તેટલું મારે વાળવું જોઈએ; અને આ ઝણુ વાળતાં મને જેમ વધારે કલેશ થાય, મારે જેમ વધારે દુઃખ સહેવું પડે તેમ સાદું, કારણકે તેથી ઝણુનો ભાર હલકો થઈ જાય છે ને મન પ્રકુલ્લ બની જાય છે.

તે દિવસે શનિવાર હતો. શિશિર ખમર કહેવડાવી ઘરમાં આવ્યો કે તરત સંખ્યા પહેલાંની પેઠે પ્રકુલ્લ મુખડે હસીને બોલી બહી : 'કાકુરપો, આ મહિનાનો 'સંગ્રહ'નો અંક જોયો ? હમણાં જ આવ્યો !'

સંખ્યાના પ્રકુલ્લ હાસ્યથી, છેલ્લા સાત દિવસનો બાળીમનો ભાર, દખણાદા વાચરાથી ચોમાસાનો અધકાર ખસી જાય, તેમ મહીકમાં ખસી ગયો. બધી દિશાઓ હાસ્યના ઉગ્મસથી સાફ સ્વચ્છ બની ગઈ. શિશિરની છાતી પરથી એક વિરાટ શિલા ખસી પડી.

તેણે પણ હસતાં હસતાં કહ્યું : 'મને તો હજીએ મળ્યો નથી, બાબી ! મારા લેખની પેલી ટીકા છપાઈ લાગે છે !'

સંખ્યાએ હસતા હસતા કહ્યું : ‘હા, ટીકા જરા વાંચી તો જુઓ ! તમારી ‘ફલનો પંખો’ નવલકથા પણ આ મહિનાથી શરૂ થઈ છે.’

સંખ્યાએ શિશિરના હાથમાં ‘સંગ્રહ’નો અંક મૂક્યો. શિશિરે સમાલોચનાનું પાનું કાઢી વાંચવાં માંડ્યું. વાંચતાં વાંચતાં તેનો ચહેરો વિસ્મય અને આનંદથી જેમ ઉર્જવળ બનતો જતો હતો, તેમ સંખ્યાનો ચહેરો પણ ઉર્જવળ બનતો જતો હતો. શિશિરે જોયું તો ‘સુકાની’ની સમાલોચના કરતાં લેખનારે રજતના લેખની નિંદા કરી હતી, અને શિશિરની નવલકથાની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી હતી. પોતાના મિત્રને જોયે ચડાવવા માટે, રજત પોતાને ઉતારી પાડી, કેવું અપૂર્વ કઠોર કાર્ય નિઃસ્વાર્થભાવે કરી રહ્યો હતો તેનો વિચાર કરતાં શિશિરનું મન રજત પ્રત્યે માનની લાગણીથી ભરાઈ ગયું. પોતાનું મન આ પહેલાં રજતથી જરા પણ જીંચું થયું હતું એ તેને પોતાનો ભારે અપરાધ લાગ્યો, અને એ અપરાધનો તેને પારાવાર પસ્તાવો થયો, તથા મનમાં ને મનમાં તે રજતની અસંખ્ય વાર માફી માગવા લાગ્યો.

શિશિર અને સંખ્યાના મુખનો ભાવ જોઈ, તેમના આનંદમાં ભાગ પડાવવા માટે સુનયનીએ હસીને પૂછ્યું : ‘શું થયું છે, શિશિર ?’

સુનયનીના મુખે પહેલાંના જેવું વહાલબરું સંબોધન સાંભળીને, અતિશય આનંદથી પ્રલકિત બની જઈને શિશિર બોલી ઊઠ્યો : ‘જુઓ, જુઓ, મા ! રજતનું કામ ! પોતાના લેખની વગરકારણે ખોટી ટીકા કરી છે, ને મારા નમાલા લેખનાં વખાણુ કરી મને સાતમા આસમાને ચડાવી દીધો છે. મેં તમામ છાપાઓને મારા લેખો છાપવાની મના લખી નાખી હતી, અને મધ્ય જ લેખો પાછા મગાવ્યા હતા, ત્યારે એ જઈને મધ્યાને કહી આવ્યો કે કોઈએ મારું

માનવું નહિ, એટલે હવે એકે એકે બધાં જાણ્યાં મારા લેખો છપાવાના, અને એ આમ મારાં વખાણુ કયાં કરવાનો!—આવું એણે નક્કી કર્યું લાગે છે. ’

સુનયની પુત્રનો વાંક બૂલી જઈ, તેના આ પ્રાયશ્ચિતની વાર્તા સાંભળી ખુશ થઈ વાતસલ્યભરપૂર હૃદયે સ્નેહાદ્ર સ્વરે બોલી : ‘રજતને તારા પર લાઈના જેવો પ્રેમ છે. જેને જેના પર પ્રેમ હોય તે તેને પોતાના કરતાં પણ ચડિયાતો જેવાની ઇચ્છા રાખે છે. ’

એવામાં રજત ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને બધાને પ્રકુલ્લ જોઈ, એકદમ ગંભીર બની ચમકીને ઊભો રહ્યો. શિશિરે એકદમ આગળ આવી બોલ્યો : ‘આ તે કેવો અન્યાય કર્યો કહેવાય, રજત ? ’

રજતે ગંભીર બની કહ્યું : ‘એમાં અન્યાય જ્ઞાનો ? મિત્ર હો કે મમે તે હો, પણ સાચું લાગે તે કહેવું પડે ! સમાજોચકને બહુ ઠોર કર્તવ્ય બળવવાનું હોય છે. ’

શિશિરે હસીને કહ્યું : ‘એટલે આમ પક્ષપાત કરવાનો ? પોતાના લેખની થાય એટલી નિંદા, અને મિત્રના લેખની થાય એટલી પ્રશંસા ! ખરું પૂછે તો તારા જેવું તો હજી અને લખતાં ચે નથી આવડતું ! ’

‘રજતે નવાઈ પામી હાથ લાંબાવી કહ્યું : ‘જોઈ, ક્યાં છે ? ’

રજતની આ નવાઈ જોઈ સૌને હૃદયમાં જરા આચંકા લાગ્યો.

સંખ્યા એકદમ બોલી ઊઠી : ‘પહેલાં તો તમે બનેલી ટીકા કરી હતી, પછી આ બદલ્યું ક્યારે ? ’

‘સંપ્રદ’માં સમાજોચકના વાંચતાં વાંચતાં રજતે ગંભીર બની કહ્યું : ‘પાછળથી મેં બદલી નાખ્યું હતું. ’

સંખ્યાના હાથમાં ‘સંપ્રદ’ પાછું મૂકી, ચાલ્યા જતાં જતાં શુષ્ક હાસ્ય કરી રજતે કહ્યું : ‘તમને બધાને કેવાં છેતર્યાં ! ’

રજતના વિસ્ત્રમ અને ગંભીરો જે આંચકો કાઢાયો હતો તે રજતના આ હાથે નિર્મૂળ કરી નાખ્યો.

એવામાં વિદ્યુત આવી પહોંચી. તેને જોતાં જ સંખ્યાએ હસીને કહ્યું : ‘વિદ્યુત, આ મહિનાનો ‘સંમ્રદ’નો અંક જોયો ? એમાં ઠાકુરપોની ‘ફલનો પ્રાંખો’ નવલકથા શરૂ થઈ છે, અને ‘ચંપાકળા’ના ખુબખૂબ વખાણ આગ્યા છે !’

વિદ્યુતનું મોં આનંદથી ઉજ્જવળ બની ગયું. તેણે શિશિર તરફ એક નજર કરી લઈ સંખ્યાના હાથમાંથી ‘સંમ્રદ’ લીધું. પછી સમાલોચના વાંચીને કહ્યું : ‘એક અક્ષરે વધારે પડતો નથી.’

શિશિરે સંખ્યાની સામે જોઈ કહ્યું : ‘અક્ષરે અક્ષર મિત્રપ્રેમને લીધે વધારે પડતો લખેલો છે.’

શિશિરનું ખોલવું સાંભળી મનમાં મનમાં ખુશ થઈ, સંખ્યાએ પતિસૌભાગ્યની લબ્ધિ છુપાવવા, વિદ્યુતની તરફ મોં કરી કહ્યું : ‘તારા હાથમાં આ શું છે ?’

વિદ્યુતે શિશિરની સામે કટાક્ષ કરી કહ્યું : ‘જમો સીવીને લાવી છું. તારો સિવાઈ રહ્યો ?’

સંખ્યા સુસ્તીખતમાં પડી ગઈ. તેણે શિશિરનો જમો સીવીને રાખી મૂક્યો હતો, પણ વચમાં મન જાંચાં થયાં એટલે તે શિશિરને આપવાની તેની હિંમત ચાલી નહોતી. એ અપ્રીતિકર ઘટનાની સ્મૃતિને તે અત્યાર સુધી હસવામાં કબાવો દેવાની કોશીશ કરતી હતી, પરંતુ વિદ્યુતે અળણે એ સ્મૃતિને જ પાછી જમૂત કરી નાખી હતી. આથી સંખ્યાએ એકદમ ગંભીર બની, વિદ્યુતનો પગ દાબ્યો. સંખ્યાનો ઇશારો થતાં જ વિદ્યુતે પણ એકદમ અચકાઈને, ગભરાઈને, સંખ્યાના ગંભીર મોં સામે નજર કરી, તરત શિશિરની સામે જોયું.

શિશિરે હસીને સંખ્યાને કહ્યું: ‘તમારું કામ દેખાડો, બાબી, અત્યારે વિદ્યાની પરીક્ષા થવાની છે.’

શિશિરના મોં પર સહજ હાસ્ય જોઈ, તથા સહજભાવે એને બોલતો સંજ્ઞા, સંખ્યાનો ભય હતી ગયો; તે દોડતી જઈને જમો લઈ આવી.

વિદ્યુત એ તસરના જમમાં સીવી લાવી હતી, અને સંખ્યાએ એ લાલ રેશમના સોબ્યા હતા.

એ જોતાં જ શિશિર બોલી ઊઠ્યો: ‘બાબી જીતી ગયા! એમણે પોતાના સ્નેહના રંબમાં જમાને રંગી નાખ્યો છે! જાઓ, બાબી, રજતને પકડી લાવો, એને ‘જતાવું’ તમને મારા પર કેટલો સ્નેહ છે તે!

ત્રણે જણાં ખુશ થઈને હસવા લાગ્યાં. સંખ્યા ઊઠીને રજતને શોધવા ગઈ.

વિદ્યુતને એકલી જોઈ શિશિરે કહ્યું: ‘તમને મારે એક વિનંતિ કરવાની છે.’

વિદ્યુતે શિશિરની સામે પ્રામણ નજરે જોયું.

શિશિરે બચબીત મુખે કહ્યું: ‘હું ક્યારેય ન જાઉં ત્યાં જગી તમારે ઘેર આવવાનો નથી, અને તમે પણ કોઈ મને એવો આમહ કરશો નહિ. આ હરમાં પણ મારું ચાહે તો હું ન આવું, પણ મા, બાબી અને તમને ત્રણેને એક જાણે મળવાનું થાય છે એટલે આવું છું!’

શિશિરે રજતનું નામ ન દીધું, એટલે વિદ્યુત સમજી ગઈ કે રજતે એને ક્યાંક બંધા કરી છે, અને એ વેદનાએ જ એ સ્વાભિમાનીને બચબીત બનાવી દીધો છે. વિદ્યુતે પોતે જ એક દિવસ રજતના શેષ તરફ શિશિરનું ખ્યાન એમું હતું એ માદ આવતાં વિદ્યુતને

જરા આત્મસંતોષ થયો, પણ શિશિરની મનોવેદના પ્રત્યે સહાનુ-
ભૂતિથી અને હવે પછી દર ગવિવારે શિશિર પોતાને ત્યાં નહિ આવે
એ ખ્યાલથી તેનું મન બહુ ખિન્ન બની ગયું. તેણે મ્હાન નજરે
શિશિરનો સામે જોઈ તરત નજર નીચી ધાલી.

સંખ્યાએ પાછી આવી હસીને કહ્યું: ‘મને આહીથી કાઢી
મૂકીને એ જાણ્યા શું ગુસપુસ કરવા લાગી ગયાં? તમારા બાઈ ક્યાંક
જતા રહ્યા છે, ઠાકુરપો! પાછા આવે ત્યારે મારા સ્નેહના સમા-
ચાર તેમને સંભળાવજો, હમણાં તો તમારા પોતાના સ્નેહની ખબર
હો. હું જતી રહું!.....’

સંખ્યાએ ચાલ્યા જવાનો ઢોંગ કર્યો. વિદ્યુતે તેનો હાથ પકડી
રાખ્યો. પણ વિદ્યુતની સામે નજર પડતાં જ તેના મોં પરનું હાસ્ય
ભીડી ગયું. વિદ્યુતનું મોં એકદમ ખિન્ન અને મ્હાન બની ગયું હતું—
જાણે એમાંથી વેદના ઝરી પડતી હતી! તેણે શિશિરની સામે નજર
કરી તો શિશિરનું મોં હસતું દેખાયું, પણ એ હાસ્ય રુદ્ધ કરતાયે
વધારે કચળું હતું.

સંખ્યાનું મોં પણ એકદમ નિસ્તેજ બની ગયું. તેને થયું કે
કાંઈ અમંગલ ઘટીનો અંધકાર અમને ચારે તરફથી ઘેરી રહ્યો
છે! આટઆટલા પ્રયત્નો કરવા છતાંયે, પ્રસન્ન હારમના પ્રકાશ
બડે એ અંધકારને દૂર કરી, અમંગલનાં વાદળોને હઠાવી શકતાં નથી!

તેનો સ્વર બચથી દર્દમય બની ગયો. તેણે વિદ્યુતને પૂછ્યું:
‘શું થયું રે?’

વિદ્યુતે હસીને વેદનાને દાખી દેવાને મિથ્યા પ્રયત્ન કરી કહ્યું:
‘ચાલ શું? કશું નહિ!’

એવામાં રજતના નોકરે આવીને શિશિરને કહ્યું કે માહી-
વાળો આવીને કહે છે કે બાપુ નાટક જોવા ગયા છે. બહાર જતીન
બાપુ અને કાલિદાસ બાપુ આવ્યા છે. તેઓ આપને બોલાવે છે.

શિશિર ઊડીને જતો રહ્યો.

સંધ્યાએ નવાઈ પામી કહ્યું: 'તેઓ નાટક જોવા ગયા છે? એ તો કદી નાટક જોવા જતા નથી. આજે સમિતિની બેઠક છે, એ મૂકીને એ નાટક જોવા ગયા!'

વિદ્યુતે જડ મુખ ઊંચું કરી સંધ્યાની સામે જોયું. સંધ્યાના મોં પર કોઈ અનર્થી અમંગલની આશંકા ફૂટી નીકળેલી જોઈ તેણે બે હાથે તેને ખેંચીને પોતાની પાસે બેસાડી. અન્નેનાં હૃદય અનેક લાગણીઓના આવેગથી એવાં વિક્ષુબ્ધ બની ગયાં હતાં કે કોઈ એક અક્ષર પણ બોલી શક્યું નહિ.

: ૨૦ :

‘સંઘ’ માં શિશિરના વખાણ વાંચ્યા કે તરત રજત બાદી જોડાવીને ‘સંઘ’ ની ઓફિસમાં પહોંચી ગયો. ઓફિસમાં થયેલા જોડાણ તેણે ભૂધર બાણને કહ્યું: ‘તમે મારા લેખ આવી રીતે બદલ્યો કેમ?’

ભૂધર બાણએ કહ્યું: ‘સાવ જોડું હું ફેવી રીતે છાપી શકું’!—
વળી સમાલોચના સંપાદકના નામે છપાય છે!’

‘તો પછી મારી વાર્તાની ટીકા કેમ રહેવા દીધી?’

‘એમાં કશું જોડું નહોતું એટલે.’

રજતે ગુસ્સે થઈને બોલી નાખ્યું: ‘શિશિરના લેખો મળતા નહોતા તે વખતે તો તમે કદી આવી હિંમત બતાવી નથી!’

આ અપમાનથી ગુસ્સે થવા છતાં પણ ભૂધર બાણએ પોતાની સ્વાભાવિક મંજીરતા સાચવીને કહ્યું: ‘જુઓ રજત બાણ, ‘સંઘ’ના

સંપ્રદાય બૂધર અદરાજમાં હિંમત નથી એવા કહ્યો જોલવાની ધૃષ્ટતા અંશજ દેશમાં એક તમારા જેવા બિનઅનુભવી બાલક સિવાય બીજા કોઈમાં નથી. તમારામાં કક્ષિત જોઈ મેં તમારા લેખો જાપવા માંડ્યા હતા, પણ એથી તો તમારો દંબ એટલો વધી ગયો કે તમે તમને પોતાને એક જગ્યા આજન્મ લેખક માનવા લાગી ગયા ! બાકી તમે લખી લખીને ધરડા થઈ જશો અને તમારી કલમ થરડાઈ જશે તોયે શિશિર બાહ્ય જેવું આજે લખે છે તેવું તમે લખી શકવાના નથી !

રજત અપમાનિત થઈને કહ્યું : ' તો હવે તમારા એ અસાધારણ લેખક શિશિરને લખને ખેસી રહેજો, તમારી સાથે હવે હું કોઈ જાતનો સંબંધ રાખવાનો નથી મેં છૂપી રીતે કેટલાં આક્રોશના નામે લવાજમના કેટલાં રૂપિયા 'સંપ્રદ' ને આપ્યા છે તે ખબર છે ? '

બૂધર બાહ્યે કહ્યું : ' હવે પછી તમે સંબંધ રાખવા માગો તો પણ મારાથી રાખવાનું અને એમ નથી, અને તમારી દમાનું દાન નહિ મળે તો પણ 'સંપ્રદ' ચાલશે, જે એનામાં ગુણ હશે તો ! '

રજત ગુસ્સામાં પથ પછાડતો બહાર નીકળી ગયો. પછી ખરેખર, પૂર્ણ, હેમ, વનમાલી વગેરે પોતાના પ્રશંસકોને એકે એક બેમા કરીને તેણે તે બધાની આગળ બૂધર બાહ્યની હિંમતનું વર્ણન કર્યું, અને તે સૌને શિશિર તથા બૂધરનાં સામે ખૂબ જ ઉસ્કેરી મૂક્યા. પછી ઉસ્કેરાયેલા મળજને જ્ઞાત કરવા રસ્તામાં આવેલી એક હોટેલમાં જઈને તેમણે પેટ ભરીને ખાધું. હજી પણ રજતને ઘેર પાછા ફરવાનું મન થતું નહોતું; કારણકે બધા અનિષ્ટનું મૂળ શિશિર હજી ઘેર બેઠો હતો, અને સંખ્યા પણ કદાચ હજી શિશિરનાં વખાણ કરી ગુસ્સામાં વધારો કરે એવો ભય હતો.

તેણે દોસ્તોને પૂછ્યું: 'ઘેર જવાનું મન થતું નથી, ક્યાં જશું?'

સૌએ એક સ્વરે કહ્યું: 'આજે શનિવાર છે, ચાલો નાટક જોવા જઈએ.'

રજતે જરા વિચાર કરીને કહ્યું: 'ચાલો!'

રજત દોસ્તોને લઈ નાટક જોવા ગયો. બુધર બાપુ તો બધે સંબંધ પૂરા કરી નાખીને બેઠા હતા, એટલે બેઠકમાં આજે બેઠકો ખાલી રહી. માત્ર જતીન અને કાલિદાસ આવ્યા હતા.

કાલિદાસે શિશિરને બોલાવીને કહ્યું: 'થયું છે શું? બજમાન નાટક જોવા ગયા છે, ને મેમાનો કોઈ દેખાતા નથી, એનો અર્થ શો? મંડળ બાગી તો નથી ગયું ને?'

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'મને કેવી રીતે ખબર પડે, બાઈ?'

'તો ખાવાનું મગાવો, ખાઈને વિદાય થઈએ. છાત્રાલયમાંથી ખાધા વગર નીકળ્યો છું.'

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'આ ધરની સાથે મારો કોઈ સંબંધ નથી. હું પણ તારા જોવા જ બહારનો માણસ છું.'

'તો રસ્તો માપીએ!' આમ કહી કાલિદાસ અને જતીન ચાલી ગયા.

સુનયનીએ નોકરને બહાર ખાવાનો થાળીઓ લઈ જવાનું કહ્યું, પણ નોકરે ખબર આપ્યા કે માત્ર બે બાપુઓ આવ્યા હતા અને તે થે જતા રહ્યા છે.

સુનયની વિચારમાં પડી મઠી ઢબલો ખાવાનું આજે એમનું એમ પડી રહ્યું.

શિશિરે ઘરમાં પાછા આવેને જોયું તો ચારે તરફ ખાવાનાની થાળીઓ કાઢીને સુનયની તેની વચમાં ગુપચુપ બેઠી હતી; તેની

ખાજીમાં સંધ્યા દુઃખથી પાપાણીની પ્રતિમા જેવી બનીને બાંધી હતી, અને વિદ્યુત ઝોરડામાં એકલી શનમૂન બેઠી હતી.

શિશિરને થયું કે મારે લીધે આ લોકોનો સુખનો મેળો લાંબી જવા બેઠો છે. તેણે કહ્યું: 'શનિની દૃષ્ટિ જેવો હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં તમામ આનંદ અને સુખનો નાશ કરી નાખું છું, એટલે હું જ્યાંની રજા માગું છું, મા! હું નહિ આવું તો કદાચ બધું બાકું પહેલાંના જેવું થઈ જશે.'

સુનમૂનને સ્થાન મુખે કેવળ શિશિરની સામે જોઈ રહી, તે કંઈ જ બોલી નહિ. તેની છાતીમાં તે વખતે રુદન ઉછાળા મારતું હતું.

શિશિરે સુનમૂનની પ્રશ્ન મ કરી તેના પગની રજ લીધી. પછી તેણે સંધ્યાની સામે જોઈ કહ્યું: 'બાબી, તમારે સૌનો સ્નેહ મારા જીવનનો સૌથી મોટી મૂડી બની રહેશે. અજણો મારાથી અપરાધ થઈ ગયો છે, મને આફ કરો!'

શિશિરે બંધું બેધું તો સંધ્યાની આંખો છલકાઈ આવી હતી. શિશિર પણ પોતાની આંખોનાં આંસુ છુપાવવા વાસ્તે પાછો ફરી ગયો. નીચે જમને બેધું તો કાઈ ને કંઈ પણ કહ્યા વગર વિદ્યુત ચાલી આવો હતી, અને ગાડીમાં બેસવા જતી હતી.

શિશિરે ગાડીનું ખાચું પોતે બંધ કરીને પૂછ્યું: 'એકલાં જશે?'

વિદ્યુતે ખિન્ન સ્વરે કહ્યું: 'પહેલાં પણ એકલી જતી, અને હવે પણ એકલી જઈશ'

શિશિરે અજણો ગાડીની ખારીમાંથી વિદ્યુતની સામે હાથ લાંબો કર્યો. વિદ્યુતે પોતાનો જમણો હાથ શિશિરના હાથમાં મૂક્યો. શિશિરે હૃદયના પ્રખળ આવેશથી તે હાથ પકડી રાખીને કહ્યું: 'આ છેલ્લો મેળાપ છે. ફરી સંગમ થાય ત્યારે ખરો!'

વિદ્યુતે ધીરે ધીરે હાથ પાછો ખેંચી લઇ આડીવાળાને કહ્યું :
' ચલાવો ! '

ગાડી ચાલવા માંડી. એની પાછળ પાછળ શિશિર પણ રજ-
તના ધરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેને થતું હતું કે છેલ્લામાં છેલ્લું જે
મળવાનું તે આજે મળી ગયું. માણસને હવે આનાથી વધારે શું
સુખ જોઈએ ? શું આનંદ જોઈએ ? મુનયનીનાં લાડ, સંધ્યાનો
સ્નેહ અને વિદ્યુતનો મૂંગો પ્રેમ પૂરા એક મહિના લગી—ત્રીસ ત્રીસ
દિવસ સુધી મેં ભોગવ્યો છે. એ અતિ દુર્લભ સૌભાગ્ય કાયમ રાખીને
હું મારી જીવનયાત્રામાં આગળ વધું છું. એટલે હવે મને તેવાં
દુઃખ પડે તો પણ સુખની આ અનુપમ રમૂતિને લીધે હું તે
દુઃખોને સહેલીથી તુચ્છ મણી કાઢીશ. રજતની જે ગ્રાંટ મેત્રી મેં
પ્રાપ્ત કરી હતી, તે તૂટે તે પહેલાં જ હું વચમાંથી સરી જઈ છું.
મેં મનમાં બહુ મોટી આશાઓ બાંધી હતી તેથી જ ભગવાને મને
આ સગ્ન કરી છે. મને તેમ પણ આટલી બધી મૂડી બચાવી રાખીને
હું છોટો પડું છું એ ઓછું નથી.

તે રસ્તામાં આવીને જિબો ત્યારે માથા પર ચમકતા તારાઓ,
અને રસ્તા પર ઝમઝમતા દીવા જોઈ તેને થયું કે આવી જ સંધ્યાના
નિર્મળ સ્નેહની ઉત્તજવળ દૃષ્ટિ છે; સાંજનો શીતળ પવન તેને મુન-
યનીના હાથના સ્પર્શ જેવો લાગ્યો. દુકાને દુકાને આવી રહેલા
પૂજા (દેશેરા) ના તહેવારની સામગ્રીઓ જોઈ તેને વિદ્યુતના નીરવ
હૃદયનું ઐશ્વર્ય યાદ આવ્યું. આખી સૃષ્ટિમાં તેને આ ત્રણ વ્યક્તિ-
ઓના સ્નેહનું ચિત્ર દેખાવા લાગ્યું. એ જોતો જોતો તે એ ત્રણેથી
ધીરે ધીરે વધારે ને વધારે આધો જઇ રહ્યો હતો. રસ્તા પર એક
જગ્યાએ રજનીમધ્યાની તીવ્ર સુવાસે જેમ પવનને પાગલ કરી નાખ્યો
હતો, તેમ શિશિરનું ચંન પણ સુખદુઃખની તીવ્ર લાગણીથી પાગલ
બની ગયું હતું.

જે પોતાનો કોઈ સગો ન હતો, અને મહિનો માસ પહેલાં જોતે કોઈ ઝાળખતું પણ નહોતું, તે શિશિર ટેટલો બધો પોતાનો બની ગયો હતો તેની આજે સુનયની અને સંધ્યાને બરાબર ખમર પડી. શિશિરને ખોઈ બેસવાની વેદના વધારે ને વધારે પ્રયત્ન બનતી જતી હતી, કારણકે એમાં રજતની સાથે પણ અણબનાવ થવાનો સંભવ દેખાવા કરતો હતો. સુનયની ખાવાનાની થાળીઓ પાથરીને સ્નગ્ધ બની બેસી રહી હતી, સંધ્યા તેની પાછળ બારણું પકડીને જડવત બેઠી રહી હતી—શિશિર જાણે એમની પ્રાણશક્તિનું હરણ કરી ગયો હતો !

એવામાં રજતનો ટાલાદહ સંભળાયો. તે પોતાના દોસ્તોની સાથે ઘેર પાછો ફર્યો હતો. રજતનો અવાજ સંભળતાં જ અકિત થઈને સુનયનીએ વહુની સામે જોયું. સંધ્યાના મોં પરથી એકદમ ખોટી આશંકાનો અધકાર દૂર થઈ ગયો, અને એનું સદાપ્રકૃષ્ણ મુખ કરી ખીલી બેઠું.

રજત દોરતોના આગ્રહથી નાટક જોવા ગયો ખરો, પણ ત્યાં એને એન પડયું નહોતું. ઘેર ખેડમાં આવેલા સાહિત્યકાર મિત્રો રાહ જોતા હશે, માં એને જો ચિંતા કરતાં હશે, શિશિર કદાચ સમજતો હશે કે મારો બીકે એ નાસી ગયો છે—આવા બધા વિચારોથી રજતનું મન અશાંત બની ગયું હતું.

ખગેન અને વનમાલી બૃધરની હિંમત અને ‘સંગ્રહ’નો ફંલ દેખાવી દેવાના અનેક રસ્તાઓ શોધી શોધીને રજતને સંભળાવતા હતા. તેવામાં રજત ખોલી બેઠ્યો: ‘આપણે એક સાસિક કાઢીએ તો કેવું?’

ખગેન ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી જોરથી તાળી પાડીને ખૂમ પાડી બેઠ્યો: ‘વાહ વાહ! ખરો ઇલાજ શોધી કાઢ્યો!’

એનો અવાજ સાંભળી ખિન્નઈને નાટકના બીજા પ્રેક્ષકોએ ખૂમ પાડી: ‘આસ્તે, મશાય! આસ્તે.’

રજત આ વખતે બોલો થઈને ખોલી બેઠ્યો: ‘ચાલો, ઘેર જઈએ. આજ ને આજ પ્લાન ઘડી કાઢીએ!’

ખગેને ઉત્સાહમાં આવી કહ્યું: ‘હા, હા, ચાલો!’

પૂર્ણ અને હેમને તે ગમ્યું નહિ. તેમણે ખિન્ન સ્વરે કહ્યું: ‘આજે નાટક જોઈએ, અને કાલે પ્લાન કરીએ તો નહિ ચાલે?’

ખગેને રોકડો જવાગ દીધો: ‘નહિ, નહિ, શુભસ્ય શિદ્ધમ.’

એટલે છેવટે અચકાતે મને પણ તેમને નાટક છોડી રજતની પાછળ પાછળ બહાર નીકળવું પડ્યું.

ઘેર આવીને રજતે જોયું તો ખેડકમાં કાંઈ મળે નહિ. નોકરને પૂછતાં ખબર મળ્યા કે ખે જણ આવ્યા હતા, પણ તે ખાધા વગર

જ પાછા જતા રહ્યા છે. શિશિર પણ જતો રહ્યો છે; અને મા ખાવાનું કાઢીને હજી બેસી રહ્યા છે.

બચ અને લજ્જાથી રજતનું મોં સુકાઈ ગયું. મિત્રોને બેસવાનું કહી તે સૂકા મોં પર જેમ તેમ કરી હસવું ખેંચી આણીને, ધરમાં દાખલ થયા. તેને જોતાં જ સુનયનીએ તીક્ષ્ણ નજરે તેની સામે જોયું. રજતે બચની લામણીને જોર કરી દબાવી દઈ, સ્વાભાવિક ભાવે જ બોલવા પ્રયત્ન કર્યો: 'બેઠકના સભાસદો ખાધા વખર જતા રહ્યા, મા ! શિશિર હતો એટલે મને થયું કે મારે ચિંતા કરવાનું કંઈ કારણ નથી, પણ શિશિર તો ખરો !'

સુનયનીએ તીવ્ર સ્વરે પૂછ્યું: 'તું તો નાટક જોવા ગયો હતો ને ?'

રજત જરા શરમાયો, પણ શરમનો ભાવ દેખાવા દીધા વિના જ તેણે કહ્યું: 'હા. મા ! અસરો થિયેટરનો મેનેજર મને ધણી દિવસથી એક નાટક લખી આપવાનું કહ્યા કરે છે, તેથી એ વિષે તેની સાથે થોડી વાત કરવા ગયો હતો ! કદાચ મને આવતાં મોકું થાય એ બીક મેં ગાડીવાળાના સાથે શિશિરને ખંખર કહેવડાવ્યા હતા !'

આખી રાતના ઉકળાટ પછી સવારના પહોરમાં પવનથી જેમ આરામ લાગે, તેમ રજતના શબ્દો સાંભળી સુનયની હાશ કરી બેઠી. તેણે હસીને કહ્યું: 'ઓહ ! આમ વાત છે ! મારો રીસાળ શિશિર તો બેઠું સમજી રડીરડાવીને જતો રહ્યો !'

જોકું બોલીને મા અને પત્નીને ખુશી કર્યાં ન કર્યાં ત્યાં તો ફરી રજત બચથી મૂઠ બની ગયો. તેણે શુષ્ક મુખે પૂછ્યું: 'ક્યાંથી ?'

શિશિર જતો રહ્યો એવું સાબળતાં જ રજતનું મોં પડી ગયું, એ જોઇ સુખનો અનુભવ કરી સુનયનીએ કહ્યું: ‘એનું શું કહેવું, બાઈ? એ મારો ગાંડો છોકરો છે જ એવો રીસાળ—વાતવાતમાં એને ખોટું લાગી જાય છે! એણે માની લીધું કે તું એના પર ગુસ્સે થઈને જતો રહ્યો! અત્યારે તો રાત પણ ઘણી થઈ છે, નહિ તો એને ખોલાવવા મોકલત.’

રજતે મોં ખસાડી કહ્યું: ‘કાલે એની મેળે આવશે, અને નહિ આવે તો રહ્યો!’

રજત મૈત્રીની રીસમાં આવું ખોલે છે એમ સમજી સુનયનીએ હસતાં હસતાં કહ્યું: ‘એ તો જાણે પત્યું, પણ આ આટલું બધું ખાવાનું તૈયાર પડ્યું છે એનું શું?’

રજત બહાર નીકળતાં નીકળતાં કહેતો ગયો—‘ડીક, તો મોક્ષી આપો બહાર, મારા સુદાં પાંચ જણ છીએ.’

આખી કચોળી મોંમાં મૂકીને ખજેને કહ્યું: ‘આપણા છ.પાના સંબાદક રજત બાણુ થશે એ તો જાણે નક્કી જ છે, પણ છાપાનું નામ શું રાખશું?’

રજતે હસીને કહ્યું: ‘પહેલાં તમે બધા કહો.’

ખજેને એક પૂરીની અંદર સાક ભરીને બીડું વાળી મોંમાં મૂકી, હાઉ હાઉ કરીને આવતાં આવતાં કહ્યું: ‘છાપાનું નામ રાખો ‘સંજ્ઞા’!’

રજતે હસીને કહ્યું: ‘એના કરતાં ધનંજય વધારે સારું છે. ધનંજયની સાથે મારામારીના સંબંધ છે.’

પૂર્ણે કહ્યું : ' નારદ ' નામ રાખો. '

હેમે કહ્યું : ' નહિ, નહિ, જનમતા જ ઝગડાને નોતરવાની જરૂર નથી. '

રજતે હસીને કહ્યું : ' ઝગડામાંથી તો એનો જનમ છે. '

એ સાંભળીને બધાએ હિસાહમાં આવી કહ્યું : ' સરસ નામ છે, નારદ રાખો ! '

રજતે કહ્યું : ' મેં એક નામ નક્કી કરી રાખ્યું હતું—જહનમ ! પણ છાપાનું નામ નારદ જ ઠીક છે. સમાલોચના-વિભાગનું નામ જહનમ રાખ્યું તો ચાલશે. '

આ સાંભળી બધા એવા ખુશ થઈ ગયા, અને અદ્વૈતસ્ય કરી એવો કોલાહલ કરવા લાગી ગયા કે કારણ ન જાણવા છતાં પણ ધરની અંદર ખેડેલી સંખ્યાએ આનંદમાં આવી હસીને સુનયનીને કહ્યું : ' તોફાનીઓ ભેગા થઈને કરે છે શું ? '

કેટલા ફર્માનું છાપું થશે, કયા કયા લેખકોના લેખો છાપવા, ચિત્રો રાખવા કે નહિ, પૂઠું કેવું રાખવું, કયા છાપખાનામાં છાપવું, કેવો આકાર રાખવો, કેટલા રતલનો કાગળ વાપરવો, અને એન્ટિક વાપરવો કે આઈવરીફિનિશ વાપરવો વગેરે અનેક પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરતાં કરતાં રાતના બાર વાગી ગયા, તોયે કરી નિર્ણય થયો નહિ.

છેવટે એવું નક્કી થયું કે આવતી કાલે બપોરે મળવું, તે આનો છેવટનો નિર્ણય કરી નાખી, આ મહિનામાં જ અંક બહાર પાડી દેવો.

દોસ્તોને વિદાય કરી રજત ઓરડામાં સૂરા આવ્યો કે સંખ્યાએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું : ' મધરાત લગી આ જ્ઞાની ધમાધમ હતી ? '

રજતે હસીને કહ્યું: ‘અમે એક છાપું કાઢવાનો કસાવ કર્યો છે.’

સંખ્યાએ ખુશ થઈ કહ્યું: ‘ક્યારથી કાઢો છો ? શું નામ રાખ્યું ?’

રજતે વિનોદમાં હસીને કહ્યું: ‘આ મહિનામાં જ બહાર પડશે. એનું નામ ‘સંખ્યા’ રાખવાનો વિચાર કર્યો છે !’

સંખ્યાએ ખુશ થઈ, પતિના ખમા પર માથું ઢાળી, સ્નેહાળ સ્વરે કહ્યું: ‘ના, મા, બધા શું ખારે ?’

રજતે પત્નીને ચુંબન કરી હસીને કહ્યું: ‘ધારશે કે સંખ્યાના માલિક અને સંપાદક શ્રી રજતચંદ્ર રાય છે.’

સંખ્યાએ સુખથી ગદગદ થઈને પૂછ્યું: ‘તમે એકલા સંપાદક થશો કે સાથે શિશિર કાકુરપોનું નામ પણ મૂકશો ?’

રજતે ગંભીર બની જઈ કહ્યું: ‘રજત રાય એકલા સંખ્યાના સંપાદક હોય તો નહિ ચાલે, કે સાથે શિશિર ચક્રવર્તીને ખેંચવા પડે ?’

રજતના ગંભીર્ય તરફ લક્ષ આપ્યા વગર, તે કેવળ ગમત કરે છે એમ સમજી, સંખ્યાએ, તેના બળે હાથ વીંટળી કહ્યું: ‘ના, મરફતી નહિ, સાચું ખોલોને ! શિશિર કાકુરપોનું નામ છાપાના સંપાદક તરીકે મૂકશો કે નહિ ? તમારા બે બચ્ચાનાં નામ હશે તો સરસ લાગશે.’

રજતે ગંભીર બની કહ્યું: ‘એ નવો લેખક કહેવાય, એને કેટલા ઝોળખે ?’

સંખ્યાએ ખચાવ કરતાં કહ્યું: ‘પણ તમારા કરતાં આબકાશ તેમનું નામ વધારે જાણીતું થયેલું છે ! જેને તેને મોઢે હમણાંનું

તેમનું નામ સંભળાય છે, અને ખરું પૂછો તો શિશિર ઠાકુરપો લખે છે એ તમારા કરતાં વધારે સારું !'

પ્રખ્યાતી બળવા છતાં પણ રજતે કામળ સ્વરે કહ્યું : 'પરંતુ એક વખત મારા લેખો તને સૌથી સારા લાગતા હતા, સંખ્યા !'

પતિના મનનો ભાવ ન સમજી, સંખ્યાએ હસીને કહ્યું : 'તમારી જ કવિતાની બે લીટીમાં તમારા સવાલનો જવાબ છે—

આગિયા ને તારા પેલા ઝગમગ થાય,
સરજ ઝગે કે બધા કહો ડૂબી જાય !

રજતે ખિન્ન થઈને કહ્યું : 'ખીજા કહે એ સહન થાય, પણ સંખ્યા, તુમે શિશિરનો પણ ખેંચીને મને ઊતારી પાડવાની ! હું તારો પતિ છું, શિશિર તારો કાણુ ?'

પતિના કાતર સ્વરને કૃત્રિમ સમજી સંખ્યાએ કહ્યું : 'યાદ નથી ? જે દિવસે તમે શિશિર ઠાકુરપોને લાઇ આવ્યા, તે દિવસે તમે જ તેની 'સંખ્યાના શિશિર' તરીકે ઓળખાણ આપી હતી ને ! આજે મેં શિશિર ઠાકુરપોને લાઇ જામો આવ્યો ત્યારે ઠાકુરપો કહે કે આ જામો તો મારી બાબીના સ્નેહના રંગથી રંગાયેલો છે. તમે મારા પતિ, અને એ મારા ઠાકુરપો—એય આરે તો પોતાનાં છે, એટલે સાચું લાગે તે કહેવું પડે ને !'

રજત મૂંઝો બની પૂંઠ કરી જામો કાઢવા લાગ્યો.

રજતના મોં ઉપર પ્રલયનો અધકાર ધસી આવ્યો છે એ જોયા વગર જ સંખ્યા પોતાના મનમનથી બોલે જતી હતી : આહા ! તમે જો આ જામું એક મહિના પહેલાં કાઢ્યું હોત તો શિશિર ઠાકુરપોના આટઆટલા લેખો ખીજના હાથમાં જાત નહિ. પહેલા જ અંકથી આપણા જામોનો વટ પડત !

એકદમ તેની સાથું જોઈ કોપયુક્ત સ્વરે રજત બોલી બેઠયોઃ
‘શિશિરના વખાણનારાઓને હું દેખાડી આપીશ કે એના લેખ વગર
પણ જાપાનો વટ પડે છે કે નહિ! બંગાળ દેશમાં શું એકમાત્ર
તમારા શિશિરને જ લખતા આવડે છે, અને બીજા કાશને નથી
આવડતું? એના લેખોમાં કશો દમ નથી એ હું તારા જેવા મૂરખ
માણસોને આખમાં આગળી નાખીને બતાવી આપીશ.’

રજતને ગુસ્સો જોઈ સંખ્યા ખૂબ બોડી પડી ગઈ. તે અત્યાર
સુધી મિત્રની આગળ મિત્રનાં વખાણ કરીને વિનોદ માણતી હતી,
પરંતુ શિશિરનાં વખાણ સાંભળી રજત આટલો બધો અસહિષ્ણુ
અને ગરમ થઈ ગયો એ જોઈ સંખ્યાના હોલ અને લજ્જાનો પાર
રહ્યો નહિ. તે ચોખ્ખું જોઈ શકી કે રજત શિશિરની શ્રેષ્ઠતાનો
સ્વીકાર કરવા ઈચ્છતો નથી, અને બીજા કરે તો એને દુઃખ થાય
છે. સાચું બોલીને પોતે પોતાના પતિના અણગમતાનું પાત્ર બની
એનું સંખ્યાને દુઃખ થયું, પણ એને વધારે દુઃખ એ વાતથી થયું કે
શિશિરનો પક્ષ કરીને હું રજતના મનને શિશિરની જ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી
મૂકવાના કારણરૂપ બની! તેણે ખૂબ દુઃખી થઈને પ્રતિજ્ઞા કરી કે
હવે પછી કદીપણ રજતની આગળ શિશિરનાં વખાણ નહિ કરું—
જોકું બોલીને તેની નિંદા પણ નહિ કરું, પરંતુ સત્ય પ્રગટ
નહિ કરું.

રજતને સાન્તવનના બે શબ્દો કહેવાના પણ સંખ્યાને જડયા
નહિ. તે જડસડ બની, વ્યથાની પ્રતિમા સમી બનીને બેઠી રહી.

રજત પણ આગળ કંઈ બોલ્યા વગર પથારીમાં આડો પડયો.
તેણે સંખ્યાને બોલાવી પણ નહિ. સંખ્યા થોડીવાર બેઠી રહી, પછી
ઘોરની પેઠે વીજળીના ઢીવાનું બટન દાખી, ઘોરડામાં અંધારું કરી,
ધીરથી જઈને પથારીમાં એક ખૂણે પડી રહી.

: ૨૨ :

ગુરીય શિશિરને મદદ કરીને રજતે જે પ્રમાણમાં આત્મ-
પ્રસાદ અનુભવ્યો હતો, સર્ગસાગવી વિનાના એકાકી શિશિરને આ
અને પત્નીનો પરિચય કરાવીને જે પ્રમાણમાં તેણે અહંકાર અનુભવ્યો
હતો, તે જ પ્રમાણમાં આજે, પોતાનું સ્થાપિત ગૌરવ હણાતા,
અને ધરતી ફાટીને ઓમિતાના નાકળો પડેલા ચક્ષુસ્વીની આગળ
પોતાની હાર થતાં, તે ઈર્ષ્યા અને ક્રોધ અનુભવી રહ્યો હતો.
સંખ્યાને મોઢે શિશિરનાં વખાણ સાંભળી રજત વધારે આઘાત પામ્યો
હતો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જમે તેમ કરીને પણ હું શિશિરના ચક્ષુની
આ હિલત ધજનને ધૂળભેગી કર્યા વગર નહિ રહું.

બીજે દિવસે પોતાના મુખ્ય પ્રશ્નચક્ર ખગેનની સાથે વાટાવાટ
કરવા માટે, રજત વહેલો વહેલો જમીને બહાર નીકળવાનું કરતો
હતો. એવામાં સુનયતીએ કહ્યું: ‘અરે રજત, તું પહેલાં શિશિરને
મોલાવી આવ, પછી તારા છાપાના કામે જા!’

રજતે અંબીર બની કહ્યું: ‘જેઠું છું, બનશે તો જઈશ.’

રજત ઓરડામાં આવ્યો જમો પહેરતો હતો. સંખ્યાએ ધ્યાન-

મુખે આવીને પૂછ્યું: 'મા શિશિર ઠાકુરપોને કામળ લખવાનું કહે છે. લખું?'

સંખ્યાની સામું જોયા વગર જ રજતે જામામાં હાથ નાખતાં નાખતાં કહ્યું: 'લખવો કે નહિ તે તું જાણે! આ પહેલાં ફેટકી ચે વાર તે કામળો લખ્યા છે, તે વખતે રજ માગવા આવી હતી?'

સંખ્યાએ કહ્યું: 'તે વખતે તમે એમની ઉપર ખુશ હતા.'

રજતે ભેદા પડી કહ્યું: 'આનું નામ ઓળખીદિ! કોઇનો લેખ અમને ન મળ્યો એટલે શું અમે એની ઉપર નાખુશ થઈ ગયા એમ માની લેવાનું? જેવો શિશિર વાતવાતમાં મોઢું ચડાવે છે, એવા તમે બધા છો!'

રજતના આ સજ્જોથી ખુશ થઈ સંખ્યા કામળ લખવા બેઠી: ઠાકુરપો,

તમારી સમજ ખોટી છે, તમારી જૂલ થાય છે! મા તમને આવવાનું કહે છે, હું તમને આવવાનું કહું છું, અને તમારા બાઈ પોતે તમને બોલાવવા આવે છે! મારા સમ, ન આવો તો! નહિ આવો તો માને બહુ દુઃખ થશે, અને મને ગુસ્સો ચડશે,—વધારે લખતી નથી.

લિ.

તમારી સ્નેહમુગ્ધ બાબી

સંખ્યાએ કામળ લખીને રજતના હાથમાં મૂક્યો. રજત બહાર નીકળી ગયો.

રજતે શિશિરના મુકામે જઈ, તેને સંખ્યાનો કામળ આપી, તેની આજ્ઞા ઠાકુર કરી, તેની રીસ જુલાવી દીધી. શિશિરે ફરી સરળ બાવે પ્રફુલ્લ બની રજતની સામે બેસ્યું.

રજતે કહ્યું: 'તે સાંભળ્યું તો હશે, અમે એક સુકિત કરી છે.'

શિશિરે ઉત્સુક બની પૂછ્યું: 'શું?'

રજતે કહ્યું: 'અમે એક છાપું કાઢીએ છીએ. આ મહિનાથી જ બહાર પડશે. એનું નામ 'નારદ', એનું કામ જગડા કરવાનું! જ્યાં કંઈ અન્યાય કે બૂલ માલમ પડી ત્યાં એ ફરી વળશે. તને પણ મિત્ર સમજીને છોડશે નહિ, એટલું યાદ રાખજો.'

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'તો તો બહુ સરસ! કાઢીકર્તા પ્રખ્યાત બની જવાશે.'

રજતે મંકીર બની મુરખીની અદાથી કહ્યું: 'અમારી સમાલોચનાનો આદર્શ અમે ખૂબ ઊંચો રાખ્યો છે.'

શિશિરે તેવા હસમુખા મોંએ કહ્યું: 'બહુ સરસ! એવું જ હોવું જોઈએ.'

રજતે કહ્યું: 'આજે બહુ સરસ કહે છે, પણ તે વખતે ખોટું લગાડીશ તો નહિ ચાલે, એ તને કહી દીધું. હું 'નારદ'ના કામમાં શંકાચેલો છું, બહિષ્કૃત છું.'

શિશિર રજતને બારણાં સુધી વળાવવા ગયો.

રજતને વિદાય કર્યા પછી શિશિર, સંખ્યાના નિમંત્રણથી મનમાં હર્ષ પામતો એકદમ ધરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો.

શિશિર ધરમાં દાખલ થયો કે સંખ્યા હસતી હસતી આગળ આવી, તેની સામે હાથ લાગે કરી બોલી: 'ઈનામ?'

શિશિરે કૌતુકપૂર્વક હસીને કહ્યું: 'જ્ઞાન?'

સંખ્યાએ હસીને કહ્યું: 'જે મળતાં તમે સૌથી વધારે ખુશ થાઓ તે આપું તો?'

શિશિરે ઉત્સુક બની ઓરડામાં ચાર તરફ નજર કરી લઈ, પછી સંધ્યાના મોં સામે જોયું.

સંધ્યાએ મંદ મંદ હસતાં હસતાં કહ્યું: ‘ઓરડામાં વિદ્યુત છે કે નહિ એ જોવા ફૂફાં મારા છે ને? ઠીક, તો તમારે માટે એને પહેલેથી જ અહીં જોલાવી રાખી છે. એનું જ હું ઇનામ માગું છું.’

શિશિરે કૃતચતાથી આદ્રં સ્વરે કહ્યું: ‘દરરોજ હું તમારી પાસેથી જ વજ્રમાગ્યો અણધાર્યો આનંદ પામી રહ્યો છું, બાબી, એના બદલામાં હું મારું સર્વસ્વ ધરી દઈને બેઠો છું. એ પછી પણ જો કંઈ આપવાનું બાકી રહેતું હોય તો રાગ્ન હરિશ્ચંદ્રની પેઠે જાતે વેચાઈને આપવાનું મારાથી અને તેમ નથી, કારણકે હું પોતે તો તમારી સૌની આમળ ક્યારનો એ વેચાઈ ગયેલો છું!’

સંધ્યાની આંખોમાં તોફાનની વીજળી રમી ગઈ. વિનોદી હાસ્યથી મોં ઉજ્જવળ કરી તે બોલી: ‘તો તમે મારા વેચાણ છો. તમારા ઉપર મારો અધિકાર છે. હું તમને વેચી નાખું કે કાઢીને દાનમાં પણ આપી દઉં. ચાલો, અહીં આવો!’

આમ કહી શિશિરનો હાથ પકડી સંધ્યા તેને અંદર ખેંચી ગઈ, અને વિદ્યુતના હાથમાં તેનો હાથ મૂકી બોલી: ‘લે જાઈ વિદ્યુત, આ હું તને દઈ દઉં છું. સાચવીને રાખજે, આવું રત્ન બહુ પુણ્ય કર્યાં હોય તો હાથ લાગે!’

સંધ્યાની આ ભૂમિકાથી સુખનાં મોજાં ઊઠ્યાં, અને હાસ્ય-વિનોદ, ગમ્મત, તથા ગાનવાદનના પ્રબળ પ્રવાહમાં સૌ તણાઈ ગયાં.

મનની રજેરજ ગ્લાનિ દૂર કરીને, સાંજે શિશિર રંગ લઈને જવાનું કરતો હતો, ત્યાં મુનક્ષીએ તેને બોલાવ્યો: ‘શિશિર, જરા અહીં આવ તો!’

શિશિરને બાલુના ઓરડામાં બોલાવીને સુનયનીએ પૂછ્યું:
'હાં રે, તું બધીબધીને નોકરી કરવા બહુજ ત્યારે પમાર લેવાનો કે
મફતમાં વૈતરું ફટવાનો?'

સુનયનીના સવાલનો બાવાર્થ સમજી શિશિર માત્ર હસ્યો.

સુનયનીએ બોલવા માંડ્યું: 'પમાર લઇજ તો શું લોકો તે
વખતે તારી નિંદા કરશે?'

શિશિર સુનયનીની સ્નેહબ્યાકુળતા જોઈ ખુશ થઈ બોલ્યો:
'મા, મને તો અત્યારે કશાની ખોટ નથી! શિખવૃત્તિમાંથી માતું ખરચ
નીકળે છે. વળી છાપામાં લેખો છપાય છે, તેમાંથી પણ કંઈક મળે
છે. ચોપડીઓવાળા આમળથી થોડા રૂપિયા પણ આપી જાય છે.
અને વનમાલીને હવે કશું આપવું પડતું નથી.'

આ સાંભળી સુનયનીએ સંતુષ્ટ થઈ કહ્યું: 'પણ કાલિદાસ
તો કહેતો હતો કે તેં એક વનમાલીને બદલે દસ વનમાલી બોલા
કર્માં છે—ક્યા છોકરાની પાસે ચોપડીઓ ખરીદવાના પૈસા નથી,
કોની પાસે લુગડાં નથી; કાણ ફી આપી શકે તેમ નથી, કષ્ટ વિધ-
વાને પેટ ભરવાના સાંસા છે, એ બધું તું શોધતો ફરે છે!'

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'ગરીબાઇનું દુઃખ કેવું હોય છે તેની
મને ખબર છે ને, મા!'

સુનયનીએ કહ્યું: 'એટલે તો હું કહેતી હતી કે તારા આશ્રિ-
તોનું તારી પુછ્યા પૂરું ન થઈ શકતું હોય તો મને કહેજે!'

શિશિરે પ્રણામ કરી કહ્યું: 'અનપૂર્યોના પ્રસાદ લેવા માટે
મારા જેવા લગ્ન કર્માંજોને હું અહીં ખેંચી લાવીશ, મા!'

શિશિર અને વિદ્યુતના ગયા પછી થોડીવારે રજત ઘેર પાછો

આવ્યો. પહેલાં રજત બહારથી ઘેર આવતા જ સીધા અંતઃપુરમાં આવતો, મા અને પત્નીની સાથે બે અક્ષર વાતચીત કર્યા વગર તે કહી પશુ કામમાં પ્રવેશવાતો નહિ. પરંતુ હવે તે પહેલાંનો પેઠો મા અને પત્નીની પાસે ફોડી જતો નહોતો—તે બહારના બેઠકખંડમાં જ બેસી રહેતો, ખાવા સુવાનો વખત થાય ત્યારે જ તે અંદર આવતો. તે વખતે પશુ તેને કેટલી ખુશ પાડીને ઉઠાડવો પડતો.

આજે તે ઘેર આવ્યો ત્યારે સંખ્યાએ ધાર્યું કે આજે તો તેણે જાતે શિશિરને અહીં મોકલ્યો છે એટલે શિશિરના ખખર કાઢવા તે તરત જ ઘરમાં આવશે. શિશિર જતો રહ્યો છે એવું જાણે તો પશુ બહાર બારાઈ રહેવા જેવો સંકેત એણે મનમાં રાખી મૂકવાનું કંઈ કારણ નથી. એટલે સંખ્યા આતુરતાપૂર્વક તેની રાહ જોઈ રહી, પરંતુ રજત ઘરમાં ગયો જ નહિ. અંદરથી સંખ્યા રજતના લખવા વાંચવાના ઓરડામાં દીવો બળતો જોઈ ચક્રતી હતી. બહુ વાર સુધી રાહ જોયા પછી છેવટે નિઃશ્વાસ નાખી તે ધીરે ધીરે બહારના ઓરડામાં આવી.

રજત એકલો તે ઓરડામાં પુરશીમાં શ્વનમૂન બેઠો હતો. જૂતથી બીને માથુસ જેમ ચમકી પડે, તેમ રજત સંખ્યાને ઉઠાસ મોઝે ઓરડામાં દાખલ થતી જોતાં જ ચમકીને બોલી ઊઠ્યો. ‘તું અહીં કેમ?’

સંખ્યાએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું: ‘તમે તો મને અહીં ખેંચી આણી છે. અહીં ન આવું તો તમારાં દર્શન થતા નથી.’

રજતે બેપરવા ભાવે કહ્યું: ‘હું સંખ્યા, અત્યારે શું આવી શેતલ વાતોમાં પડ્યા રહેવાની જિંમર અને વખત છે? છાપું કાઢવાનું છે, એટલે અત્યારે તો એ સિવાય બીજો કોઈ જ વિચાર મારા મગજમાં આવતો નથી.’

સંધ્યાએ પતિના શબ્દોથી પીડા અનુભવીને કહ્યું: 'તમે ક્યાં કશું કરો છો તે? શનમૂન બેસી રહ્યા છો! આટલો વખત ઘરમાં ન બેસાત?'

રજતે કહ્યું: 'સ્ત્રીઓને લોકો અમથા મૂરખ નથી કહેતા! વિચાર ન કરીએ તો કામ થાય કેવી રીતે? વિચાર એ જ કામનું મૂળ છે.'

ખોલતાં ખોલતાં સંધ્યાની નજર મેજ ઉપર પડેલા એક કામળ ઉપર પડી હતી. તે કામળ ઉપર શિશિરનું નામ જોઈ, આકર્ષાઈને તેણે તે વાંચવા માંડ્યો હતો—

'શિશિર આશુના લેખની ખોટી નિંદા હું 'સંઘર્ષ' માં છાપી શકું તેમ નહોતો, તેમ જ મેં તમારી ધૃષ્ટિથી ધન્યવંતી કદુ સમાલોચના દાદી નાખીને, તેને બદલે મારો પોતાનો અભિપ્રાય છાપ્યો હતો. તેને લીધે તમે મારી ઓફિસમાં આવીને જાંઘલીની પેઠે મને અપમાનકારક શબ્દો સંભળાવી ગયા ને ઝગડો કરી ગયા...

અટલું વાંચતાં એનું કુતૂહલ વધી ગયું એટલે વધારે વાંચવા વાસ્તે તેણે હાથ લાંબો કર્યો. સંધ્યાને બેધ્યાન જોઈ તેની દૃષ્ટિનું અનુસરણ કરતાં રજતે તેની નજર ક્યાં પડી હતી તે જોઈ લીધું. તે જ વખતે સંધ્યાએ કામળ લેવા હાથ લાંબો કર્યો.

રજતે એકદમ બૂધર આશુના કામળ ખેંચી લઈ કહ્યું: 'જે તે પૂરે તારે નજર નાખવાનું કારણ?'

સંધ્યાએ છાતી ચીરી નાખે તેવો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું: 'માન્યથી તમારે કંઈ છુપાવવાનું હોય છે એવું આજ લગી હું જાણતી નહોતી.'

રજત કંઈ બોલ્યો નહિ. સંધ્યા મેજ ઉપર બે હાથ ટેકવીને

માથું નીચું ઢાલી બેઠી રહી. તેના સ્વમાન ઉપર આવાત થવાથી તેનું સમસ્ત અંતઃકરણ ફેન વાટે વહી જવાનું કરતું હતું. બહુ વાર પછી રજત બોલ્યો: 'ધરમા જા, હમણાં કોઈ આવી પહોંચશે.'

સંધ્યા પતિના મોં સામે જોઈ દીર્ઘનિઃશ્વાસ દબાવી દઈ, ધીરે ધીરે ત્યાંથી જતી રહી. પોતાને ઓરડામાંથી કાઢી મૂકવા માટે પતિને અધીરો બનેલો જોઈ તેને બહુ આઘાત થયો. એ વરસથી તેઓ સાથે રહેતાં હતાં, પણ આજ લગી પતિના હાથની પકડમાંથી પાલવ ઓડાવવા બહુ આજીજી વિનંતિ કરવી પડતી! કેટલું કરે ત્યારે સાસુને ધરકામમાં મદદ કરવા જવાની એને રજા મળતી. એને આજે ચાહીને એ એમની પાસે ગઈ, તો પણ એની સાથે વડી વાત કરવાની એમને કુરસદ નહોતી. બેઠા એને કાઢી મૂકવા તે અધીરો બન્યા હતા. સંધ્યાની આંખોમાંથી પાણી પડવા માંડ્યું. એનું મન વિહ્વળ બની બનીને એને પૂછતું હતું કે આપું કેમ થયું? આપું શાથી થયું?

હવે સંધ્યાને વાદ આબ્યું કે 'સંગ્રહ' માં શિશિરના લખાણ છપાયાં છે એવું જાણતાં જ રજત ચમકી ઊઠ્યો હતો, એને તરત જ ધરમાંથી બહાર નીકળી ગયો હતો. તેને હવે સમજ પડી કે બૃધર આણુ કેમ હવે અહીં આવતા નથી, રજતની સાહિત્યસભા શાથી ભાગી પડી, એને શાથી એણે પોતે નવું છાપું કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો છે! આ બધાનું કારણ બધા સાલસ નિર્દોષ શિશિર પ્રત્યેની રજતને ઇર્ષ્યા છે એ સમજતાં પણ સંધ્યાને વાર લાગી નહિ. જેમ જેમ એ શિશિરના લેખો વાંચતી હતી, તેમ તેમ એને વધારે ને વધારે ખાતરી થતી જતી હતી કે 'સુકાની' માં શિશિરના નામે પ્રગટ થયેલો લેખ આશે લખેલો છે એવું રજતે કહ્યું ત્યારે તે નરાતાળ બહુ જ બોલ્યો હતો. તેને થયું કે હું તો એ બુઢાણાને સાચું માની લઉં, શિશિ-

રને બેઠો પાડવા ગઈ હતી, પણ શિશિરે મારા પતિનો મિથ્યા આરોપ દેવો પ્રસન્ન મુખે સહન કર્યો હતો—મને એણે સાચી વાતની ખબર પડવા દીધી નહોતી ! શિશિરના મહત્વનો તુલનામાં પોતાના પતિની આ કુદરતા જોઈ તે ખિન્ન બની ગઈ, અને તેનું હૃદય શિશિર તરફ કરુણા અને સન્માનથી ભરાઈ ગયું. પોતાના પતિના અપરાધને લાંબે, પોતે શિશિરનો અપરાધ કર્યો છે, એવું માની તે મનમાં લજ્જા અનુભવવા લાગી. શિશિર હમણાં જ અમારે ઘેર આવીને હસી, વાતો કરી, ગાન વાદન કરીને ગયો ! રજત શું કરી રહ્યો છે તેની કદાચ તેને ખબર પણ હશે. તેના હૃદયની આ મોટાઈ અને આનંદમય ક્ષમા સંખ્યાની નજરે પરમ સુંદર દેખાયા—તે જોઈ તેનું મન મુગ્ધ બની ગયું. પોતાના પતિની સાથે તુલના કરી જોતાં તેને શિશિર ખૂબ ચડિયાતો લાગવા માંડ્યો.

શિશિર સંખ્યા અને સુનયનીની રજા લઈને પોતાના મુકામે જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં તેને બૂધર બાળુ મળી ગયા. બૂધર બાળુએ હસીને કહ્યું : ‘ નમસ્તે શિશિર બાળુ, તમારા દોસ્તને તમે ગોડા કરી મૂક્યો છે ! ’

શિશિરે હસીને પૂછ્યું ‘ કવી રીતે ? ’

‘ તેણે તમારા લેખની બહોળા ભરેલી સમાલોચના લખીને ‘સંમહ’ માં છાપવા મોકલી હતી. પણ મેં એ ન છાપી, અને મારી મરજી પ્રમાણે સમાલોચના લખીને છાપી, તેથી તે આવીને મારી સાથે ઝગડો કરી ગયો ! હવે કહે છે કે તમને ગાળો દેવાનું ફાવે એટલા માટે તે એક છાપું કાઢવાનો છે. ’

બૂધર બાળુને મોંએ રજતની આ નિષ્કૃષ્ટ કુદરતનો પરિચય મળતાં શિશિરને ખૂબ દુઃખ થયું. તેમ છતાં તે દુઃખ છુપાવીને બોલ્યો :

‘માણસ માણસના મત જુદા હોય છે, અને જુદા જ રહેવાના.....
આજે તો મને માફ કરો, બૂધર બાપુ, હું અત્યારે બહુ કમમાં છું.’

આમ કહી એ ભૂવરના હાથમાંથી છટકી તો ગયો, પણ રજત-
ની વર્તણૂક પર એને ખૂબ જ શરમનો અનુભવ થતો હતો. કોઈ
રજતની નિંદા કરે તો તેથી એને દુઃખ થતું હતું, એથી એને
શરમાવા જેવું લાગતું હતું. આ નિંદાનું પરોક્ષ કારણ પોતે હતો
તેથી નહિ, પરંતુ રજત તેનો પરમ હિતેચ્છુ મિત્ર હતો, રજતની
મા અને સ્ત્રી તેનાં સ્વજન હતાં તેથી.

શિશિરના મનમાં માત્ર એક જ સવાલ ધોળાવા લાગ્યો: ‘રજત
મા માટે આવું કરે છે ? એને શું જોઈએ છે ?’

આખા અંગાળને બપક્ષદાર દીવાલપત્રોથી છાપ નાખીને દરેક દરેક છાપામાં 'તમ' પ્રત્યયવાળા વિશેષણોના ઢગલા સાથે જહેર ખખરો છપાવીને પોતાના માણસોની જીભે જીભે, બંટાનાદ કરાવી મહા ધામધૂમપૂર્વક રજતે 'નારદ' નું પ્રાગટ્ય કર્યું. અંગાળનાં તમામ માસિકપત્રો કરતાં એ મોટું હતું, તમામ કરતાં એમાં વધારે ચિત્રો હતાં, તમામ કરતાં એમાં વપરાયેલા કાગળ ઊંચી જાતના હતા, લેખોમાં માત્ર વાર્તાઓ, નવલકથાઓ ને દ્રશ્યકા—લોકોના વિચારો અને માન્યતાઓની ચિરુદ્ધ એક અક્ષરે નહિ. ચિત્રકાલના સંસ્કારોનું સમર્થન કરવા માટે સનાતન હિંદુ ધર્મની જયધોષણા અને સસ્તી ગુલબગીનો એમાં પાર ન હતો. ઉપરાંત એમાં ખીજાં તમામ માસિક પત્રોની અતિ કડક સમાલોચના કરેલી હતી. આથી કરીને 'નારદ' બહાર પડતાંવેંત આવકાર પામવા લાગ્યું, એકી સાથે આટલી બધી વાતો વાંચવાના લોકોએ સ્ત્રીઓએ એનો પ્રચાર વધારી દીધો. હિંદુ મંદિરો રક્ષક તરીકે સનાતનોઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. તમામ માસિકોના

કડક સમાલોચક તરીકે યુવાનોમાં એનું માન થયું. ચિત્રોથી બરપૂર જોઈને બાળકો અને નિરક્ષરો પણ એનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. તમામ શ્રેણી અને તમામ અવસ્થાના માણસો ઉત્સાહથી ‘નારદ’ ખરીદવા લાગ્યા—કાંઈ એ છૂટક અંક ખરીદ્યો, તો કાંઈએ વરસનું લવાજમ બન્યું.

અવિરત પ્રશ્નસાનો ઢોલ પીટી પીટીને આખા બંગાળમાં ઘેરઘેર સૌનાં મનમાં કુતૂહલ અને ઉત્સાહ જગાડવામાં આવ્યો હતો, તેથી જાળમાં માછલાં દોડી આવે તેમ ઘણાં લોકો સંહેલાઈથી ‘નારદ’ તરફ આકર્ષાયા હતા. આખા બંગાળમાં ‘નારદ’નો જનમયકાર બોલાઈ ગયો હતો. ઘેર ઘેર નારદ પહોંચી ગયું. જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકોના હાથમાં ‘નારદ’ જેવા મળે ! માસિકપત્રનું નામ પડતાં જ લોકો પહેલું ‘નારદ’ નું નામ દેતા—લૈને ખાતરી હતી કે આવું પત્ર ન મૂતો ન મંચિણ્યતિ ।

સૌના કરતાં વધારે આનંદ સંખ્યાને થયો હતો. પરંતુ એનો એ આનંદ નિર્મળ અને અખંડ રહી શક્યો નહિ કારણકે પહેલાં જ અંકથી સમાલોચનામાં લીટીએ લીટીએ શિશિરના લેખો વિષે સ્લેષ, અંગ, અને કટૂકિતના પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા, એટલે પત્રના આ છાપાથી એને ગર્વ થયો હતો, છતાં પણ તે દિશ ખોલીને પોતાનો આનંદ પ્રગટ કરી શકી નહિ.

‘નારદ’ હાથમાં લઈને શિશિરે હસતાં હસતાં આવીને કહ્યું :
‘ભાભી, જોયું, મારો ભાઈ દંઈ જેવો તેવો છે ?’

પણ આ સાંભળી સંખ્યાના મોં પર આનંદને બદલે શરમ ધસી આવી. તેને થયું કે રજતે હવે શિશિરને ખૂબ ગાળો દીધી છે તેનો ઉલ્લેખ કરીને શિશિરે એની મક્કરો કરે છે ! બંને રજત અસ્થિ-સમાલોચનાના બે આદર્શની મોટી મોટી બડાઈઓ હાકે, પણ

શ્રાવ્ય એક મૂરખ નહોતી, તે પણ સાહિત્યમાં સાદું, ખોટું સમજી શકતી હતી, શિશિરના લેખોને તે કેમે નકામા, તુચ્છ અને અર્થહીન કહી શકતી નહોતી. તે કામળ હૃદયની હતી, અને શિશિર પ્રત્યે તેને મમતા હતી. તેથી તેનાથી થોડી પક્ષપાતની અતિશયતા થતી હોય તે બાદ કરોને જોતાં પણ શિશિરના લખાણ તરફ તે રજતના જેવી નિર્દય અને કઠોર બની શકતી નહોતી. પોતાના પતિની આ સમાલોચનામાં તેને ન્યાયપરાયણતાને બદલે વધારે તો વ્યક્તિગત ગુસ્સો અને ઈર્ષ્યા જ દેખાતાં હતાં. પોતાના પતિની આ કુદ્રશયતા જોઈ તે એવી સરમાતી હતી કે પોતે પોતાને શિશિરની અપરાધજ્ઞ માનવા લાગી હતી.

પરંતુ 'નારદ'ની કઠોર સમાલોચનાથી શિશિરને નુકસાન થવાને બદલે જીલટો ફાયદો થયો. 'નારદ' સિવાયના બીજા બધાં છાપામાં શિશિરની ખૂબ ખૂબ પ્રશંસા આવતી, અને એકમાત્ર 'નારદ'માં તેની ખૂબ ખૂબ નિંદા આવતી. આ સ્તુતિ અને નિંદાએ સૌની આગળ સિદ્ધ કરી દીધું કે શિશિર કાલે નવો લેખક રહ્યો, પણ એ કાર્મ સાધારણ લેખક નથી. કેટલાક માસિકપત્રો એટલાં બધાં અનિયમિત હતાં કે બંને ત્રણ ત્રણ મહિને તેમને અંક પ્રગટ થતો; તેમના સંપાદકોએ પણ હવે શિશિરનો લેખ વહેલો વહેલો પ્રગટ કરી દેવાના ઉત્સાહમાં એકીસાથે બંને ત્રણ ત્રણ અંકો છાપાવીને પ્રગટ કરી નાખ્યા, અને જોયા પ્રકારનાં માસિકપત્રોમાં પોતાનાં માસિકની ગણતાર કરાવી દીધી. વાચકો પણ એકીસાથે અનેક છાપાના અનેક અંકોમાં શિશિરના લેખો જોઈને તેની શક્તિનો સારો પરિચય પામી, તેના તરફ આકર્ષાયા, તે મુગ્ધ બન્યા. તેમના એ ભક્તિભાવ ઉપર આધાર કરીને એક તરફ નારદે સૌને શિશિરના વધારે અનુરાગી બનાવ્યા અને બીજી તરફ તેમનામાં, શિશિર બાણને 'નારદે' આજે કદાચ જાણ દીધી છે એ જોવાનું કુતુહલ પેદા થયું.

આ અણુધારી સફળતાથી રજતનો ગર્વ, દંભ, અને અહંકાર ખૂબ વધી ગયો પરંતુ શિશિરની આગળ તેનો વિનયમર્વ પાંગળો બની જતો. શિશિરને જોતા જ તેને શરમનો અનુભવ થતો, પોતે અન્યાય કરી રહ્યો છે તેવું લાગતું; શિશિર હસતે મોઢે 'નારદ'નાં વખાણ કરતો તે તેનાથી સહેવાતાં નહિ, શિશિરને મોઢે 'નારદ'નાં વખાણ તેને મશ્કરી જેવાં લાગતાં.

શિશિરને 'નારદ'નાં વખાણ કરતો જોઈ એક વખત ખગેને મલોફાંમાં પાનનો ડૂચો બરીને ખૂમ પાડી પૂછ્યું: 'શિશિર બાણુ, સમાલોચના કેવી લાગી ?'

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'એકંદરે ખરાબ નહિ. શાક ચટણીના જેવી લહેજતદાર લાગી !'

રજત આ સાંભળતો હતો. પણ તે વખતે શિશિરની સામે જોવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ.

ખગેને કહ્યું: 'સુકાની'ની સમાલોચના વનમાલીએ લખી છે મેં 'સુદ્રિકા'ની લખી છે, અને રજત બાણુએ 'સંમ્રહ'ની લખી છે.'

શિશિરે રજતની સામે જોઈ હસીને કહ્યું: 'સંમ્રહ'ની સમાલોચના રજતે લખી છે તે હું તેના તીખા તમતમાટ પરથી જ સમજી ગયો હતો. આવો મસાલો પાકો કલમ સિવાય મળવો મુશ્કેલ. વનમાલી પણ મને માળો દઇને કલમ કસતો લાંગે છે.'

વનમાલી શરમ અને કોષથી કાળો પડી ગયો. તેણે નીચું જોયું. રજત કંઈ પણ બોલ્યા વગર જીડીને જતો રહ્યો.

રજત ઘરમાં આવ્યો ત્યારે સંખ્યાએ ખીતાં ખીતાં, સફળતાના ગર્વથી મહિમાગાન બનેલા પતિની પાસે જઇને કુંડિત મુખે કહ્યું:

‘શિશિર કાકુરપોને આવી રીતે ગાળો ઘડને ઉતારી પાડવાનું
કેમ છે તે તમને શોભતું નથી.’

રજત સંખ્યાની સામે તીવ્ર નજર ફેંકી, કંઈપણ જોત્યા વગર
ત્યાંથી જતો રહ્યો.

ઝોરકામાંથી બહાર નીકળતાં જ સુનયનીએ કહ્યું: ‘અરે રજત,
તારા છાપામાં શિશિરને આવી ગાળો બાંડવાનું શું કારણ? આ
તું શું કરે છે?’

અહીંથી પણ હડસેલો ખાંધને રજત છટકી ગયો.

આવી રીતે ‘નારદ’ના જોટલા અંકા બહાર પડે તે બધાયમાં
મોટે ભાગે શિશિરની જ કક્ક ટીકા થતી. રજત કેમ એ પ્રવૃત્તિને
હાથી શકતો નહોતો—તે હાથવા માગે તો ખજેન અને વનમાલી
એને ઉશ્કેરી મૂકી કહેતા કે આ ટીકાના પ્રતાપે તો ‘નારદ’ની
આટલી પ્રતિષ્ઠા છે, હવે શિશિરની ક્યા ખાંધને આત્મહત્યા કરવી
છે શું? પરંતુ જેમ જેમ શિશિરની ઉપર વધારે ને વધારે અપ-
માનનો વરસાદ વરસાવવામાં આવતો, તેમ તેમ શિશિરને હસતું
મોં દેખાડતાં તેને શરમ આવતી હતી. તેની મા હવે કંઈ કહેતી
નહોતી, પરંતુ માની ગંભીર મૂર્તિ જોઈને તેનું મન ત્રાસી જતું
હતું. સંખ્યા પણ કશું કહેતી નહોતી, પરંતુ તે પણ હવે પહેલાંની
પેઠે રજતના લેખોનાં કાગળિયાં પડાવી લઈને ઉત્સાહથી વાંચવા
બેસી જતી નહોતી; રજતના લેખમાં શી ખબર શું અપ્રિય વાત
લખેલી હશે એ ખીકે તે એ તરફ ડોકિયું કરતાં પણ ગભરાતી હતી.
તે હવે પહેલાંની પેઠે પતિની સાથે ઉત્સાહથી સાહિત્યની ચર્ચા પણ
કરતી નહિ આખો દિવસ તે ઉદાસ રહેતી, અને પતિને અપરાધીની
કાટીમાં મૂકી દેતી. તે ખીજાં છાપાંમાં છપાતા શિશિરના લેખો
રજતથી છૂપી રીતે વાંચતી, અને રજત આવી ચડે તો એકદમ

અયું બંધ કરી દેતી. તે વખતે રજતને થતું કે ‘મારું’ પ્રગટ કરેલ
મેં બહાર મને એવી બહાદુરી ખતાવી હોય, અને વાહવા મેળવી
હોય. પણ મારા ધરમાં તો હું વધારે ને વધારે પર બની રહ્યો છું.
મારાં સ્વજનોના મનમાં મારી રીતભાતને લીધે કાંઈ છૂપી વેદના
પળેપળે મારા પ્રત્યે અણુમમે પેદા કરી રહી છે.

જો શિશિરે પણ રજતની ઉપર એવો અણુમમે ખતાવ્યો
હોત, અને એ એનાથી આધે રહ્યો હોત, તો કદાચ રજત પોતાના
સ્વજનોથી આટલો દૂર ન પડી મયો હોત. પરંતુ શિશિરનું પ્રસન્ન
હસતું મુખ જોઈ, રજત પોતાને સ્વસ્થ રાખી શકતો નહોતો. કોઈ
વખત તેને થતું કે શિશિર મારા આ મરણિયા પ્રયત્નની નિષ્ફળતા
જોઈ અને હસે છે,—તે વખતે શિશિરને છૂંદીને નામશેષ કરી નાખ-
વાનો તેનો સંકલ્પ વધારે પ્રબળ બની જતો. વળી કોઈ વખત તેને
થતું કે શિશિરે મારો આ અપરાધ જ્ઞાત ઉદાર ભાવે માફ કર્યો છે,
અને તમામ અપમાનોની વેદના તે હસીને બરદાસ્ત કરી રહ્યો છે—
તે વખતે શિશિરના ચારિત્ર્યબળ આગળ પોતાને હીન અને હારેલો
જોઈ રજત દુઃખ અને ક્ષોભથી વધારે ઉમ્મ બની જતો. કોઈ માણસ
કોઈ બાબતમાં મારા કરતાં આગળ વધી, બહાદુરી લઈ જાય એ
ખ્યાલ પણ એનાથી વેદાતો નહિ. હું મારી મા અને સ્ત્રીની આગળ
આ શિશિરની ખાતર પરાયો બની રહ્યો છું, અને એ શિશિર તેમને
લાડેલો બની રહ્યો છે, તથા તેઓ તેને સ્નેહ અને મમતાથી નવ-
રાવી રહ્યાં છે, એ જોઈ રજતનું ચિત્ત ગરમ અને ઈર્ષ્યાળુ બની જતું.
હવે તે શિશિરને ફાંસ સમજવા લાગ્યો હતો, તે માથી ખીતો હતો,
અને સ્ત્રીની આગળ સંકેત અનુભવતો હતો. તેને ધેર બરાતી
સમિતિની એકે બંધ થઈ ગઈ હતી, શાનવાદન અને આનંદવિનોદ
બંધ થઈ ગયાં હતાં. પોતાનું જ ધર તેને હવે બયાનક લાગતું હતું.
—આ ધરમાં શિશિર આવતો હતો, વિદ્યુત આવતી હતી, મા હતી,

મી હતી, પણ એમાંના કોઈની પણ સામે એ આંખો જાંચકીને
જોઈ શકતો નહોતો ! શિશિર હસતો, વિદ્યુત મંભીર રહેતી, આ
હી હતી, અને મી વિચારવશ હતી. તેઓ આખી દુનિયાની વાતો
કરતાં, પણ સાહિત્યની વાત ન કાઢતાં; માસિકપત્રોની, 'નારદ'ની
કે સમાલોચનાની વાત ન કાઢતાં—અને રજતને તો એ સિવાય
બીજું કંઈ સંજ્ઞા નહોતું. શિશિર કોઈ વખત એ વાત કાઢવાનો
પ્રયાસ કરતો, તો રજતને થતું કે આમાં આનો કોઈ ફુટ હેતુ છે,
આમ કરીને કદાચ એ મારી હાંસી કરવા માગે છે. આ પ્રસંગ
ની કળતા જ વિદ્યુત એકદમ મંભીર બની જતી, સંખ્યા ઉઠાસ બની
ત્યાંથી જીડી જતી, અને સુનયની તરત જ એ વાતને તાબી દેવા
બીજી વાત કાઢતી. રજત લજ્જા, ક્રોધ, અને ઉશ્કેરાટને લીધે મનમાં
મનમાં બળી રહેતો. આવી રીતે આ લોકોની સાથે રહેવું તેને માટે
બહુ અધરું અને દુઃખદાયક બની ગયું હતું. તેથી હવે તે એમનાથી
આંધો ને આંધો રહેવાનું કરતો હતો. જાપાનનું, લેબનનું, ઓફિસ,
વગેરેની પાછળ દોડાદોડી કરવામાં હવે એનો બધો વખત જતો
હતો. જ્યારે કયાંય જવાનું ન જડે ત્યારે તે પોતાના સાથીદારોને
લપને નાટક કે સિનેમા જોવા જીપડી જતો, તો કોઈ કોઈ વખત
નર્તિકાઓને ઘેર નાચાનના જલસાઓમાં પણ ફિલ્મ બહેલાવવા
જતો. તેણે હવે કોલેજ છોડી દીધી હતી, અને આ બધામાં
પડ્યો હતો.

શિશિર મોઢે તો હસતો, પણ ધીમે ધીમે રજતનું અધઃપતન
થઈ રહેલું જોઈ તેના અંતરમાં અપાર વેદના થતી હતી. આને
માટે તે પોતાને જ જવાબદાર ગણતો. એના પર રજતને ઈર્ષ્યા
પેદા થઈ, અને એમાંથી જ એની આ ખરાબીની શરૂઆત થઈ
હતી, પણ એ અટકાવવાનો કોઈ પણ ઉપાય એને જડતો નહોતો.
તે સમજી શકતો હતો કે મારાથી દૂર રહેવા વારતે જ રજત બહાર

બટકતો રહે છે, અને મારા તરફ મમતા હોવાને લીધે જ રજતની મા અને સ્ત્રી પણ રજતથી અસંતુષ્ટ બની ગયાં છે અને એથી જ રજત પણ તેમનાથી દૂર ભાગે છે. પરંતુ વખતે સંખ્યા અને સુન-યનીને વધારે દુઃખ થાય એ બીકે તે પોતાનો સંખ્ય એકદમ તોડી નાખી શકતો પણ નહોતો, તેમ છતાં બની શકે તેટલો સંખ્ય કાપી નાખવાનો તે હમેશાં પ્રયત્ન કરતો જ રહેતો હતો. પરીક્ષા પાસે આવી છે કહીને તેણે હવે રાજ આવવાનું માંડી વાળ્યું હતું. પરંતુ રજતની રીતભાતથી મને ખોટું લાગ્યું છે માટે હું નથી આવતો એવું એમને ન લાગે એટલા માટે તેણે આવવાનું છેક અંધ પણ કરી નાખ્યું નહોતું. 'નારદ' નો અંધ બહાર પડતાં જ શિશિર હસતો હસતો આવીને ઊભો રહેતો,—કદાચ કદાચ અવતાર 'નારદ' નાં શબ્દઆશુ તેને દેવર્ષિ નારદની વીણાના સ્વર જેવાં મીઠાં લાગતાં હશે ! સંખ્યા હસીને તેના સત્કાર કરતી, પણ એ હાસ્યમાં દુઃખની છાયા પડેલી રહેતી; તેની વર્તણૂકમાં પહેલાના જેવા આનંદનો ઊભરો નહોતો, અને વાણીમાં કૃતિ નહોતી. યુવતી સંખ્યા આ થોડાક મહિનામાં પ્રૌઢા જેવી અંબીર બની ગઈ હતી.

આનંદમયી સુનયની પુત્રવિયોગના શોકથી મૂઢ બનેલી હતી. તે મહા મુસીબતે હસી શકતી. આ નિરાનંદપુરીમાં શિશિર બળાત્કારે હસતો, ખચકો, માતો બળવતો, અને એમ બે કસાક જૂની સુખ-સ્મૃતિ જાગવીને, આનંદ કરવાનો પ્રયત્ન કરીને તે હસતે મોઢે ફટો પડતો—જાણે અસંગત કે અપ્રોતિકર કશું બન્યું જ નથી એવો એનો ભાવ હતો. પરંતુ દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં જ તે આંખો લૂછતો, ઘરની અંદરના અજવાળામાંથી નીકળતાં જ બહારનો ધૂળ-ધુમાકાવાળો અંધકાર તેના અંતરને ઘેરી લેતો.

ધીમેધીમે 'નારદ'ની સાહિત્ય-સમાલોચના અકિતબત સમાલોચના બની ગઈ, ખાસ કરીને શિશિરની બાબતમાં.

શિશિર એટલે ઝાકળ. તે ઝાકળનું ખિંકું છે, અને વૃષ્ટિધાત્રી તોલે પહોંચવાની હાથ બીડે છે. એના હૃદયમાં પરાયું અન્નવાળું પડે ત્યારે જ એ ચળકે છે; પણ એ ઝાકળ બૂલી જઈને એ રબરતની સ્વાભાવિક ઉન્નવળતાને હરાવવાની હોડ બંધ છે. એ ખાલી માત્ર શીશી છે, કાચા કાચની સાધારણ શીશી થઈને એ કરતુરીનો આધાર થવાની હોંશ રાખે છે. એ છોકરું છે, હજી તો કોલેજમાં ગયું છે, અને સાહિત્યસમ્રાટ થવાની અભિલાષા રાખે છે. જેની પાસે એક કાણી ટાડી નથી, એ શરાફીની દુકાન કાઢીને ખેસવાના મનસૂબા રાખે છે, ઝાકળનું એક ખિંકું સાહિત્યની ટંકશાળમાં છપાઈને જેની કિંમત નક્કી થઈ ગઈ છે એવા રબરતની તોલે આવવાની ખવાયેશ રાખે છે ! આવી આવી કંઈ કંઈ ટીકાઓ લખાવા માંડી.

આ વાંચી શિશિરે રબરતને ઘેર બેઠને કહ્યું : ‘ રબરત, તારા ‘ નારદે ’ હવે આ શું શરૂ કર્યું ? લેખના ગુણદોષની સમાલોચના કરતાં કરતાં લેખકની પણ સમાલોચના કરવા માંડી ? વ્યક્તિગત આક્ષેપ કરવો એ ઠીક છે ? ’

રબરતે કહ્યું : ‘ આમાં ક્યાં કોઈની બદનક્ષી કરી છે ? બદનક્ષી ન થાય ત્યાં સુધી મને એમાં કંઈ દોષ દેખાતો નથી, અને જે કોઈને લાગે કે એમાં બદનક્ષી થઈ છે તો કોરટનાં ખારણાં ઉઘાડાં છે, એ બઈ શકે છે ! ’

શિશિરે હસીને કહ્યું : ‘ ઠીક, તો હું કોરટમાં જઈશ. ન્યાયાધીશ તું ! મા અને બાબી બુરી ! ’

રબરતે ગુસ્સે થઈને કહ્યું : ‘ બધી વાતે બૈરાં આગળ શરૂ છે તું ! પુરુષો પુરુષો શક્તિની પરીક્ષા કરે, તેમાં બૈરાં આગળ ફરિયાદ કરી શકેલ કરવાનું કોઈ કારણ ? આમ કરી કરીને તેં મા અને સંખાને મારા ઉપર ગુસ્સે કરી મૂક્યા છે ! ’

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'આમાં તારી જૂઝ થાય છે, રજત! છતવાનું તો વિધાતાએ મારા કપાળમાં લખેલું જ નથી, જનમથી હું હારતો જ આવું છું. જેનો વિધાતા જ વાકી છે તે કાની પાસે ફરિયાદ કરવા જવાનો છે, અને કયું આશાએ ?'

રજત મૂંગો બની બેઠો. શિશિર ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયો. મારી મા અને સ્ત્રી શિશિરની ઉશ્કેરણીથી મારી ઉપર અણબમો બતાવે છે એવું રજતને માનના બેઠા શિશિરને દુઃખ થયું. અને આનંદ પણ થયો. તેને થયું કે સુનયતી અને સંખ્યા એટલા બધા નિષ્પક્ષ છે અને મારા તરફ એટલી બધી મમતા ધરાવે છે કે તેઓ પોતાના પુત્ર અને પતિનો આ સાધારણ અપરાધ પણ ક્ષમા કરી શકતાં નથી.

શિશિર હવે અઠવાડિયે કે પખવાડિયે રજતને ઘેર આવતો, પણ હજીયે તેણે આવવાનું એાછું કરી દેવાનો ઠરાવ કર્યો.

'નારદ' માં હવે વ્યક્તિગત આશ્રેયો વધવા માંડ્યા હતા. શિશિર ગરીબ છે, માએ એને કાઠી મૂક્યો હતો. બાપે વેચી માર્યો હતો, દત્તક પુત્ર થયો, અને ત્યાંથી પણ ઝાડુ મળ્યું! એ પારકાનું ખાધને જીવે છે વગેરે વગેરે શબ્દોમાં તેનો લાગે પરિચય અપાતા મંડ્યો.

સંખ્યા હાથમાં 'નારદ' લઈને રજતની પાસે જઈને ચ્વાન મુખે બોલી રહી. લખતાં લખતાં રજતે એક પળ તેની સામું બેઠું લઈ કહ્યું: 'કપકો દેવા આવી છો ?'

સંખ્યાએ દુઃખી સ્વરે કહ્યું: 'હું તમારી પાસે આવું એટલે કપકો દેવા જ આવું છું એમ માની લેવાનું ?'

રજતે રાષમાં કહ્યું: 'આજકાલ એ સિસય તમારી સાથે મારો કોઈ સંબંધ દેખાતો નથી.'

સંખ્યાએ પણ રાખનાર્થી કંઈ કહ્યું: 'તમે પણ ક્યાં પહેલાંની સંખ્યા રાખ્યો છે?...'

રજત કંઈક બોલવા જતો હતો, પણ સંખ્યાએ એને બોલવા દીધા વગર જ એકદમ કહ્યું: 'હું લડવા આવી નથી, દપકા દેવાયે આવી નથી, હું તો તમારી પાસે એક બીજા માગવા આવી છું.— 'નારદ' બંધ કરી દે, આ બધી રસાક્સી, ને દેવાદેવી છોડી દે, ફરી આપણો પહેલાંની આનંદ પાછો લાવો! શિશિર ઠાકુરણેએ તમારું એવું શું બગાડ્યું છે કે તમે એમની સામે આમ લાગ્યા છો?'

રજતે ગુસ્સે થઈ, લખવાનું રહેવા દઈ, સંખ્યાની સામે ફરી, તીખા સ્વરે બોલી નાખ્યું: 'બગાડ્યું નથી એમ? એણે મારી માનો અને મારી જીનો પ્રેમ સુધા પડાવી લીધો છે, એણે મારી કીર્તિનો નાશ કર્યો છે—

રજતનો ઉત્કેશયેલો અવાજ સાંભળીને સુનયનીએ ઓરડામાં આવી કહ્યું: 'પણ એમાં તો તારો પોતાનો જ વાંક છે.'

માને આવતી જોતાં જ રજત બીજે બારણેથી પલાયન થઈ ગયો.

સંખ્યા પણ પ્રતિના દુઃખની શરમથી સામુની આગળ મોં છુપાવતી. તે પણ નીચું માથું કરી બહાર જતી રહી.

પોતાના ઓરડામાં બેઠાંને સંખ્યા શિશિરને ઠામળ લખવા બેઠી:

ઠાકુરણે,

જે લોકો તમારા જીવે ફરકતા યશોધનને ધૂળભેગા કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ પોતે જ ધૂળભેગા થઈને પોતાની અશક્તિનો પરિચય કરાવી રહ્યા છે. તમે તેજસ્વી કિંવાકર છો, ધૂળ ઊડાડી તમારા તેજને ઢાંકી દેવાની કુરાહી રાખ-

નારાઓની ઝેવટે દુર્દશા જ થશે. તમે એ મૂખે અશક્તોને પ્રસન્ન મનથી સ્થમા કરી શકો છો એ જ એમનો સૌથી મોટો પરાજય છે.

લિ० તમારી દુઃખી બાબી

સુનયનીએ પણ શિશિરને કામળ લખ્યો :

આમા,

મારા પેટના દીકરાના દુષ્કર્મથી હું એવી શરમાઉં છું કે એ શરમનો બાર, કેવળ મારા સ્નેહના દીકરાની માણુસાર્થના ગૌરવથી જ હું સહી શકું છું.

તારી મા

રજતના હલકા આચરણથી શિશિરના મનમાં જે દુઃખ અને ઝલાનિ પેદા થયાં હતાં, તે સુનયની અને સંધ્યાના આ બે સ્નેહભર્યા પત્રોથી દૂર થઈ ગયાં. એ વાંચતાં જ શિશિર એકદમ દોડતો આવ્યો, અને સુનયની અને સંધ્યાની સાથે હમેશના સ્નાનાવિક્ક હસતા મેચ્છે વાતો કરવા લાગ્યો—કંઈક બની ગયું છે, અથવા તો અને તમારા કામળો મળ્યા છે એવો ઇશારો સુદ્ધા તેણે કર્યો નહિ. તે વખતે સુનયની અને સંધ્યાને થયું કે આને કામળ ન લખ્યો હોત તો ચે આલત—આ આશુતોષ પોતે હસતે મોઢે ઝેર પીવાનો, ને ખીજને અમૃત પાવાનો !

આવા અકાદ્ર આક્રમણ પછી પણ શિશિર પોતાને ઘેર આવે છે અને હસીને વાતો કરે છે એ જાણી રજતે કહ્યું : ‘ અસલ બેશરમ ! આવો નશ્વરગો કાઈ જોયો નહિ ! ’

વનમાલી બોલી બહુયો : ‘ તે ન હોય ? કેવા ધરમાં એનો જનમ થયો છે ! ’

વનમાલીના મુખના આ શબ્દો ખુશામદપ્રિય રજતને પણ અણુછાજતા લાગ્યા. તે આગળ કંઈ બોલ્યો નહિ.

એવામાં કાલિદાસ ત્યાં આવી ઊભો.

રજતે હસીને કહ્યું : ‘ કેમ રે કાલિદાસ, તું તો હમણેનો કંઈ દેખાતો પણ નથી ? ’

કાલિદાસે રૂઢ સ્વરે કહ્યું : ‘ તમારી પાસે કાષ્ઠ બદ્ધ પુરુષ આવી જોકે એવો રસ્તો જ તમે ધીમે ધીમે બંધ કરી રહ્યા છો. કેટલાક ખુશામતિયા ને હલકા માથુસો હવે તમારા સાગરિદો બન્યા છે—આને તમે તમારી મોટી બહાદુરી સમજો છો ! પણ આ મૂઢીબર માથુસો સિવાય આખી દુનિયા તમારા પર ફિટકાર વરસાવે છે એની ખબર છે ? ’

રજતે હસીને કહ્યું : ‘ શિશિર આણુના વક્રીલ બનીને મારે ઘેર મને ગળેા દેવા આવ્યા છો ! હીક, આવો ! આજ લગી હું સમજતો હતો કે મારાં શબ્દબાણ ગેંડાની પીઠે જ વાગતા લાગે છે; પણ એકાદ બે હંવામાં એ ચોટે છે એ જોઈને મને આનંદ થાય છે. લીધેલી મહેનત છેક નકામી નથી ગઈ એટલું સમજ્યું. ’

કાલિદાસે અગ્નિશર્મા ચમને કહ્યું : ‘ મહેનત નકામી શાની જાય ? પોતાના અધઃપતનનો ખાડો સારી પેઠે ભરેા ખોદી રહ્યા છો ! તમારી આ દુર્દશા જોઈ ખરેખર બહુ લાગી આવે છે. ’

રજતે હસીને કહ્યું : ‘ આપના ઉદાર આશ્વાસન માટે આપનો બહુ આભાર માનું છું. મારા માનવંતા વધુમાગ્યા મિત્ર ! ’

કાલિદાસ રજતની રીતભાતથી સ્તબ્ધ બની ત્યાંથી જતો રહ્યો.

કાલિદાસને ઘાંટો સાંભળીને ઘરમાંથી શિશિર બહાર દોડી આવ્યો હતો. કાલિદાસને ખૂબ પાડતો પાડતો તે તેની પાછળ દોડ્યો. ‘ અરે કાલિદાસ, ઊભો રહે, ઊભો રહે ! ગુસ્સે ચમને કેમ જાય છે ! ’

પણ કાલિદાસ રાખમાં ચાલ્યો જ જતો હતો; શિશિરે દોટ મૂકીને તેને પકડી પાડ્યો, ને ઊભો રાખ્યો. પછી હસીને પૂછ્યું: 'આવો ગુસ્સામાં કેમ ?'

કાલિદાસે હસીને તમામ કુઝ અને ક્રોધ દબાવી દઈ કહ્યું: 'કશું નથી, એ તો મારી એક ખાનગી ખાતત છે.'

એવામાં ખગેને ત્યાં આવી પહોંચી છૂટે મોઝે બોલવા માંડ્યું: 'કાલિદાસ બાલુ, તમે તો અમને પણ બાળો સંભળાવી દીધી કંઈ! અમારે તો શિશિર બાલુ પણ દોસ્ત છે, રજત બાલુ પણ દોસ્ત છે— રજત બાલુ લખવાનું કહે છે, એટલે શું કરીએ, કહો! લખવું પડે છે. જે લખીએ તે છપાય છે અને બદલામાં સારી દક્ષિણા પણ મળે છે. વગર ઘેસે ખાણું મળે અને ઊંચો વિલાયતી દારૂ મળે એ કંઈ ઓછું નથી! શિશિર બાલુ આવી કંઈ બવસ્થા કરે તો અમે એમના પક્ષમાં રહીને ગયો ચડાવીએ!'

કાલિદાસે તિરસ્કારપૂર્વક એની સામે જોઈ જોરથી ચાલવા માંડ્યું. શિશિરે ખગેનનો ખભો ઘાતી હસીને કહ્યું: 'મોટા માણસોને બકરાં, મુરંદાં ને યુલ્લુલની લગાઈએ પોસાય. હું તો મરીબ માણસ છું, ખગેન બાલુ, એવો વિદ્વાસ અને કેમ પોસાય?'

ખગેનને શ્લેષ સમજતાં વાર લાગતી. તેથી તે બોલ્યો: 'ના, હું તો તમે લોકો અમને દોષી ગણા છે કે નહિ તે પૂછું છું.'

શિશિરે છૂટા પડતાં પડતાં બીજા બાલુ જોઈ, હસીને કહ્યું: 'હું તો કાઈને દોષી ગણતો નથી.'

: ૨૪ :

તે દિવસે બુધવાર હતો. વિઘ્નતની બોર્ડિંગમાં એક છોકરીને શીતળા નીકળવાથી બોર્ડિંગ છોડી સૌને ઘેર જવાનો હુકમ થયો હતો. એટલે સાંજે ગાડી બાડે કરીને, વિઘ્નત પોતાનો સરસામાન લઇને પોતાને ઘેર આવી. ગાડીમાંથી ઊતરતાં જ તેણે એક હિંદુસ્થાની નોકરને ધરના પ્યારણા આગળ બેઠેલો જોયો, પણ એ એમને હમેશાં નોકર ધુરી નહોતો. વિઘ્નતને ગાડીમાંથી ઊતરતી જોઈ તે જાડીને જાઓ થયો. એની પડખે થઈને વિઘ્નત ધરમાં પેસવા જતી હતી, ત્યાં તેણે તેને અટકાવીને કહ્યું: ‘ધરમાં ટાઇ નથી.’

વિઘ્નતે પાછા ફરી કહ્યું: ‘માઈજી ક્યાં ગયાં છે?’

જવાબ મળ્યો: ‘માઈજી સોનામાછીવાળા ધરમાં ગયાં છે.’
‘માઈજી’ શબ્દ સાંભળી ચમકીને વિઘ્નત તેની સામે જોઈ રહી.

ભૈયાએ બોલવા માંડ્યું: ‘માઈજી આ ધરમાં રહેતાં નથી. તેમની એક નાની બેટી છે, એનાથી છૂપી રીતે તેઓ સોનામાછીવાળા

ધરમાં રહે છે. શનિવારે એ બેરી આ ધરમાં આવે છે, એટલે તેઓ પણ અહીં આવે છે; અને સોમવારે પાછા જતાં રહે છે. આજે બાપજીનાં નાચગાનનો જલસો છે, એક મોટા બાપુને મજરો કરવાનો છે; કુક્ક મજલિસ જામવાની છે !’

આ બાપુસનો પ્રલાપ સાંભળી, રોષ, શરમ અને ઘુણથી અને કોઈ અજ્ઞાત બચથી એકદમ વિદ્યુતના મોં પરથી હોહી ઊઠી ગયું. તેણે મહા કપટે પૂછ્યું : ‘ધુરી કયાં ગયો ?’

‘તે મને આ ધરની ચોક્કસરીનું કામ સોંપી, બાપજીનાં નાચગાન જોવા સોનાગાછી ગયો છે. તમારે પણ ત્યાં જવાનું છેને ? તમારો પણ નાચવાનો વાયદો છેને ?’

જેમતેમ આત્મસંવરણ કરી વિદ્યુતે પૂછ્યું : ‘એ ધર કયાં આવ્યું ? તને ખબર છે ?’

‘હા, ધુરી મને કહેનો ગયો છે. ચાનાદારની બસીમાં તો નંબર !’

વિદ્યુતની આંખોમાંથી આજ વરસતી હતી. તેના શરીરના છુદે છુંદમાં આજ લાગી ગઈ હતી. તેના જન્મની લજ્જા, તેના પોતાના અસ્તિત્વની લજ્જા તેનો ફિટકાર કરી રહી હતી—મારો મા બજારની ધંધાદારી નર્તકી છે—એવું તેના માન્યાર્માં આવતું નહોતું. વીસ વરસની તેની ઉંમર થઈ હતી. તેને થયું, શું આટલાં બધાં વરસથી મારો મા મારાથી છુપારીને આ શરમજનક ધંધો કરી રહી છે ? આટલા માટે શું એણે મને નાનપણથી છાત્રાલયમાં રાખી છે ? સ્કૂલ કોલેજની રજાઓમાં હું ઘેર આવું છું ત્યારે એ આ ધરમાં આવી જાય છે, ને મને એને વિષે કશી ખબર પડવા દેતી નથી, પણ બાકીના દિવસો તે વેશ્યાવાડામાં ગાળે છે !

આ વિચાર આવતાં જ વિદ્યુતનું મન પોતાની મા પ્રત્યે એકી સાથે ઘુણ અને બકિતભાવથી ભરાઈ ગયું. પોતે આવી હોવા છતાં

પણ મારી મા અને એવા હથકા માર્ગે ધસડી ગઈ નહિ, અને મારા જીવનને કે મનને એણે કલુષિત કર્યું નહિ, એ વિચારે વિદ્યુતનું મન મા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાથી ભરાઈ ગયું. પરંતુ તેની સાથે સાથે ‘મારી આવી મા !’ એ વિચારથી તેનું મન ધ્રુણાથી ભરાઈ ગયું.

ગાડી એ સમાજની દોવાલો બહારની ફળી તરફ આબળ વધવા લાગી, તેમ તેમ વિદ્યુતને લાગવા માંડ્યું કે મારું આખું જીવન લગ્ન-મય બની ગયું છે. મારી જીવનભરની આશાઓ આકાંક્ષાઓ હવે ધૂળભેગી થઈ ગઈ છે, મારી હોશો મરી ગઈ છે. તે મનમાં વિચારો ઘોળતી હતી કે એક દિવસ શિશિરની સહધર્મિણી થઈને હું શિશિરને સુખી કરી શકીશ. પરંતુ એની એ આશા, શિયાળાની સાંજના ધુમ્મસની પેઠે ઓગળી ગઈ ! તેને થયું : આ કલંકિત જીવન હવે જગતમાં ક્યા કામમાં આવશે ? શું મોં લઈને હવે હું સમાજની પાસે કાંઈ અધિકારનો દાવો કરી શકીશ ?

સોનાગાછીમાં ગાડી પેસતાં જ, ત્યાંના બંધિયાર દુષિત વાયુથી બાજે વિદ્યુતનો શ્વાસ બંધ થવા આવ્યો. પણ પાછા ફરવાનું તેને મન નહોતું. મારી મા કેવી છે તે એક વખત નજરોનજર જોયા વિના ક્યાંય કરીને બેસી નહિ શકું, એવું એને લાગતું હતું. વળી જવું પણ ક્યાં ? કોનો આશ્રય લેવો ? જે દુર્ગતિમાંથી મને બચાવવા મારી માએ આટઆટલા પ્રયાસો કર્યા છે, તે જ દુર્ગતિના પંકમાં શું છેવટે મારે દૂધવું પડશે ? આ વિચારે તે કમકમી બિડી.

વિદ્યુતને ગાડીમાં જતી જોઈ કાંઈ બાહુ બોલી બેઠો : ‘કેવી ખૂબસૂરત છે !’

એ યુવકો ઇસ્તરીબંધ પહેરણની બાંધે પર ફૂલની માળા લટકાવીને, લાઠી ફેરવતા ફેરવતા જતા હતા. તેમાંના એક વિદ્યુતને જોઈ બોલી બેઠો : ‘અરે જો, જો ! બુલ્લભુલ ! ક્યા માળામાં રહે છે એ ?’

બીજે યુવક દપ દધને ગાડીના પગથિયા પર ચડી જઈને બોલ્યોઃ
‘ તારું ઘર કયાં આવ્યું, બાઈ ! ’

વિદ્યુતનું મોં ભય અને લજ્જાથી લાલ થઈ ગયું. તેમ છતાં તેણે
સ્વસ્થતાપૂર્વક કહ્યું : ‘ હું અહીં નથી રહેતી. ’

એ માણસે કહ્યું : ‘ એ હું જાણું છું, બાબા ! આ મહોત્સવામાં
એકે ઘર મારું અગમ્યું નથી. સુન્દરી કહીએ તો અહીં એક ઘણુપ્રભા
બાઈજી છે — પણ એ થે તારા જેવી નહિ ! ’

આ શબ્દો સાંભળી વિદ્યુતને હજાર હજાર વીંછીના ડાંખ લાગ્યા
હોય એટલી વેદના થઈ. તેણે એકદમ ઝેંચી થઈને એ હાથે એ
માણસને ધક્કો મારી, ખૂમ પાડી : ‘ ગાડી જોરથી લો ! ’

એ માણસ રસ્તા પર ચતોપાટ પડી ગયો. રસ્તા પરથી લોકો
તેની આસપાસ ભેગા થઈ ગયા. સૌએ ધાર્યું કે દારુના કેદમાં
લથડિયું બાઈ બાણુ ધૂળમાં આઘોટી પડ્યા છે.

યાનાદારની ગલીમાં ત્રણ નંજરના ઘર આમળ જઈને ગાડી
ઊભી રહી. ગાડીવાળાએ ઊતરીને ખારણું ઉઘાડતાં જ, જાણે કોઈએ
એને પાછળથી ધક્કો માર્યો હોય એમ વિદ્યુત એકદમ નીચે
ઊતરી પડી — રસ્તા પરથી જ તેને તેની માના ગળાનો મધુર અવાજ
સંભળાતો હતો — એ અવાજ તેનાં જણીતો હતો. કારણકે પોતે
ગાંધવાદન અને નૃત્ય પોતાની મા પાસેથી જ શીખી હતી. હવે
વિદ્યુતને સમજ પડી કે કેવું ભયંકર નુકસાન વહોરીને તેની મા
સંગીત અને નૃત્યમાં આવી નિપૂણ બની શકી હતી. ઘરમાં દાખલ
થતાં એના પગ ટૂંજતા હતા. એની મા તે વખતે જે ગીત ગાઈ
રહી હતી તે સાંભળીને જ તેને શરમ અને ઘુણથી મરી જવા જેવું
લાગતું હતું ! આવું ગીત, અગમ્ય પુરુષોની આમળ, એમના
પેસાના બદલામાં, એમના મનોરંજનાથે મારી મા બાઈ રહી છે

એવી કદપના કરતાં પણ વિદ્યુતને મૃત્યુ કરતાં વધારે પીડા થતી હતી. ઘરમાં આગળ વધવાની એની હિંમત ચાલતી નહોતી. આ તરફ આ રૂપાળી મનોહારિણી રૂપવતી યુવતીને ઘરની બહાર બાકુળ-બાવે બીની રહેલી જોઈ રસન જતા પુરુષો લોલુપતાથી બેઠા થતા હતા. એટલે, ન છૂટકે વિદ્યુત ઘરમાં જઈને બીની.

બોંયતળિયાની એકેએક ઓરડીમાં વધારાનાઓ રહેતી હતી.— કોઈ માથું ઓળતી હતી, કોઈ મોઢે પાઉડર લગાડતી હતી, તે કોઈ હુકો મગાડતી હતી. મેડા ઉપર જવાની નિસરણી શોધવા વિદ્યુત બાકુળબાવે ચારે તરફ નજર નાખતી હતી, પરંતુ કોઈને તે કશું પૂછી શકતી નહોતી. ઘૂણા અને લજ્જાથી તેની જીભ સિંધાઈ ગઈ હતી. કોઈ પુરુષ એક ઓરડીમાંથી હાથમાં હુકો લઈને બહાર દોડી આવ્યો, અને દારુથી મંઘાતા સ્વરે બોલ્યો: ‘તારે કોનું કામ છે, માઈ ડીવર!’ હું તારા શ્રીચરણની રજ છું!’

આમ કહી તે હાથ લાંબાવી વિદ્યુતનો હાથ પકડવા ગયો. વિદ્યુતે હાથ સરકાવી લઈ અદ્ભુત ધીરતા સાથે સહજબાવે પૂછ્યું: ‘ઉપર જવાનો દાદર દેખાડશો!’

વિદ્યુતને વિનયથી બોલતી જોઈ તે માણસે પણ વિનયથી કહ્યું: ‘આવો, આવો, હું દેખાડી દઉં! હું આપના શ્રીચરણના રજ છું— જેમ હુકમ કરશો તેમ કરીશ.’

વિદ્યુત ખીતી ખીતી તે માણસની પાછળ પાછળ ગઈ, અને દાદર નજરે પડતાં જ ઝડપથી બેત્રણ પગથિયાં એક સાથે કૂદીને ઉપર ચડી ગઈ.

ઉપર ચડ્યા પછી, પરસાળના અંધારામાં બીનીને વિદ્યુતે જોયું તો સામેના એક ખંડમાં, વીજળીના દીવાઓના પ્રકાર અજવાળામાં,

એની મા, અગેઅંઝમાં ધરેણાં પહેરીને, જરિયાન આસમાની ઓઢણાનો પાલવ એ બાબુએ એ પાંખોની પેઠે ફરકાવીને, શ્રોતાઓની સામે હાસ્યછટાપૂર્વક કટાક્ષો ફેંકી ફેંકીને અપ્સરાની પેઠે નૃત્ય કરતી ગાઈ રહી હતી; અને મિજલસમાં પાનની ડબી અને દારુની પ્યાલીઓ લઈને રજત તથા તેના સાથીદારો—ખગેન, પૂર્ણ, હેમ, વનમાલી વગેરે બેઠા હતા. એ લોકો નૃત્યના તાલે તાલે શરીર ઊંચું નીચું કરતા હતા, તથા રંહીરહીને મોટેથી વાહવા વાહવા પોકારતા હતા. વિદ્યુત થોડીવાર જડની પેઠે ઊભી ઊભી આ દૃશ્ય જોઈ રહી. એવામાં રજત હાથમાં મદિરાની પ્યાલી લઈને ઊભો થયો. પછી ક્ષણપ્રભાની કમરે હાથ વીંટાળીને, તેણે એ મદિરાપાત્ર તેના હોઠને અડકાવ્યું. અસહ્ય લજ્જાની મર્મદારક વેદનાથી, આકાશને ચીરી નાખીને વીજળી પડે, તેમ તેનો ઠંઠ ફાડીને દુઃખની ચીસ બહાર નીકળી પડી—‘મા!’

આ દર્દનાક ચીસથી ચમકીને ક્ષણપ્રભાએ એક ઝટકા મરી રજતને આગ્રે હડસેલી દીધો, પછી અંધારા ભણી તીક્ષ્ણ આંખો ફેરવીને તેણે પણ ચીસ પાડી : ‘વિદ્યુત !’

વિદ્યુતને જે જોવું હતું તે જોવાઈ ગયું હતું. પોતાની માને પણ એં ખતાવતાં તેને શરમ આવતી હતી. તે જેવી દોડતી ઉપર ચડી આવી હતી, તેવી જ દોડતી નીચે ઊતરી પડી, અને એકદમ માડીમાં ચડી બેસી, શ્વાસભેર બેઠો ઊડી : ‘જલદી ચલાવો !’

વિદ્યુતને ચાલી જતી જોતાં જ ક્ષણપ્રભાએ પણ દોટ મૂકી. તેણે ખૂબો પાડવા માંડી : ‘વિદ્યુત, ઓ વિદ્યુત, મને પણ તારી સાથે લઈ જા !’

ક્ષણપ્રભા ધરના બારણા આગળ આવી તે વખતે વિદ્યુતની માડી બલીના નાકા સુધી પહોંચી મઈ હતી. જાણ આવતી વિપત્તિ-

માંથી અમવાની વ્યાકુળતામાં બોલતી હોય તેમ વિદ્યુત તીવ્ર સ્વરે બહીવાળાને કહી રહી હતી: ‘જલદી! જલદી!’ ક્ષણપ્રભાએ એ શબ્દો સાંભળ્યા.

ક્ષણપ્રભા પાપાણની પ્રતિભાની પેઠે બારણામાં ઊભી ઊભી વિદ્યુતને જતી જોઈ રહી.

કાંઈ સ્ત્રીએ બાળુના ઘરમાંથી આવતીને હસીને પૂછ્યું: ‘હાર ખની, આ કે તારી જોકરી? એ કાંઈ બાળુની બધાયેલી છે કે છૂટી? ક્યાં રહે છે એ? એને કેમ કદી અહીં લાવતી નથી?’

ક્ષણપ્રભા પાગલની પેઠે આજો કદી તેની સામે જોઈ કંઈક સ્વરે બોલી: ‘મારા મોં આમળથી ભાગ, કહું છું, નહિતો હમણાં તારો ટોટો પીસી નાખીશ.’

બોલતાં બોલતાં ક્ષણપ્રભાએ બને હાથ તેની સામે લાંબા કરી, આંગળાં વાળીને દરી નખ કેવા ધારદાર છે એ બતાવ્યું. પેલી સ્ત્રીએ બીને ‘ઓ મા! આ તો ગાંડી થઈ ગઈ લાગે છે!’ કહી કૂદકા મારી પોતાની ઓરડોમાં ભરાઈ જઈ, બારણું અંદરથી બંધ કરી દીધું.

ક્ષણપ્રભા એવા જ ઢંગમાં હોડતી ઉપર ગઈ કે રજતે હસીને તેને કહ્યું: ‘ક્ષણપ્રભા, એ તારી જોકરી છે, એમ? અહાહા! આટલા દિવસ હું કેવો અધારામાં રહ્યો! તારાથી એ પકડાઈ નહિ?’

ક્ષણપ્રભાએ એકદમ દારૂની આટલી ઉપાડીને રજતને છૂટી મારી. માથું સરકાવી લેવાથી રજત બચી બચો, પણ આટલી જાન વાગી ખેંચેનને, અને તેના કાચના ટુકડાઓએ ઊડીને ખાયલ કપો વનખાલીને.

દાર અને લોહીથી આ લોકોને લાલ અનેલા જોઈ ક્ષણપ્રભાએ ખીજી બે આટલીઓ બે હાથમાં પકડી ખૂમ પાડી: ‘ભાગો, કહું છું, નીકળો અહીંથી, નહિતો તમારી બધાની યે આવી દશા કર્યા વગર નહિ રહું! ધુરી, ધુરી, આ લોકોને બધાને બોચીમાંથી ઝાલી ઝાલીને બહાર કાઢ!’

ક્ષણપ્રભાનું આ પામલ લડાયક સ્વરૂપ જોઈ રજત વગેરે જોડા કે ચાદર લેવા રહ્યા વગર, જીવ બચાવવા ભાગી છૂટ્યા.

સૌને ભાગતા જોઈ ક્ષણપ્રભા હાથમાંની આટલીઓ ફેંકી દઈ, ફરસખંધી પર પછાડ ખાઈને પડી.

ધરવાળાએ આવીને તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું: ‘તને આ થયું છે શું, ખની! છેવટે મારામારીના મામલો કરી ચાલુમાં જવું છે?’

પણ ક્ષણપ્રભા તરફથી કંઈ જવાબ ન મળ્યો, એટલે તેણે નીચા નમી તેના જડ શરીર સામું જોઈ ખૂમ પાડી: ‘ઓ મા, આ તો બેભાન થઈ ગઈ છે!’

એ ધરમાં સૌને ખબર હતી કે ક્ષણપ્રભાને કોઈકોઈ વખત મૂર્છા આવે છે. તેથી દાકતરને બોલાવવામાં આવ્યો.

અનેક પ્રયત્નો પછી, પાછલી રાતે જાન આવતા ક્ષણપ્રભા પાલખી મગાવી, પોતાના સ્થામજીરવાળા ઘેર આવી. અહીં વિદ્યુતનો મેળાપ થશે એવી તેણે આશા રાખી હતી. પરંતુ વિદ્યુત એ ઘેર પાછી ગઈ જ નહોતી. ધુનીને ક્ષણપ્રભાએ કાલેજના ઝાત્રાલયમાં તપાસ કરવા મોકલ્યો; તે સમાચાર લાગ્યા કે વિદ્યુત ત્યાં પણ નથી. ઝાત્રાલયમાં શીતળાનો રોગ ફેલાવાથી ગઈ શકે સાંજે તે ત્યાંથી જતી રહી છે, પાછી આવી નથી. રજતને ઘેર તો વિદ્યુત ન જ

જાય એવી ખાતરી હોવા છતાં ક્ષણપ્રભાએ ત્યાં પણ ખબર કઢાવી.
પરંતુ ત્યાં તે નહોતી.

હવે ક્ષણપ્રભાનું મન વ્યાકુળ બની ગયું. કવચતાના આવા
માનવમહેમાનમાં એક બુદ્ધિદ કયાં ખોવાઈ ગયું તે કેવી રીતે
શોધવું? એટલામાં તેને શિશિર યાદ આવ્યો. ક્ષણપ્રભાએ ભગિલા
મને અને શરીરે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જ શિશિરને કાગળ લખ્યોઃ
કલ્યાણની મૂર્તિ,

એકદમ દયા કરી ઘડો આવી બાજો. બહુ દુઃખમાં છું.

શુભેચ્છક ક્ષણપ્રભા.

: ૨૫ :

તાર જેવો આ કામળ મળતાં શિશિર મહારાષ્ટ્ર ગયો. શું થયું હશે ? કાલે રાતે ઓચિંતાની વિદ્યુત ગાડી લઇને એને ત્યાં આવી હતી, એ જોઇને તે નવાઈ પામી ગયો હતો કે આજે એ જાતે મને અહીં બોલાવવા કેમ આવી હશે ? નવાઈમાં ને નવાઈમાં તે એકદમ નીચે ઊતરી આવ્યો હતો.

એણે ગાડીમાં ડાકિયું કરીને જોયું તો ગાડીની અંદર અંધારામાં એક ખૂણે લપાઈને વિદ્યુત ખૂબ મંજીર બનીને બેઠી હતી. ઝાંખા અજવાળામાં એનું મોં અડધું દેખાયું, અડધું ન દેખાયું, પણ એટલું જોઈને એ એ ચમકી ગયો. એણે પૂછ્યું : ' શું થયું છે ? આમ સરસામાન લઈને તમે ક્યાં જાઓ છો ? '

શિશિરના સવાલનો જવાબ હડાવી દઇ વિદ્યુતે અતિ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું : ' મારું એક કામ કરશે ? તમારા વચર મને મદદ કરે એવું આજે મારું કામ નથી. '

બોલતાં બોલતાં વિદ્યુતનો કંઠ ઘૂળી ગયો, તેનો સ્વર આંસુથી ભરાઈ ગયો, તેની આંખોમાંથી પાણી પડતા લાગ્યું.

શિશિરે દુઃખી થઈ ગાડીમાં હાથ નાખી વિદ્યુતનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈ દાખીને કહ્યું: 'શું કામ છે, કહે!'

આ દારૂળ્ય દુઃખના વખતે શિશિરના 'તું' સંબોધને વિદ્યુતના કાનમાં અમૃતનો સંચાર કર્યો. વિદ્યુતે પોતાનો જળાનો હાર, હાથની ખંગડીઓ, કાનના એરિંગ વગેરે કાઢતાં કાઢતાં કહ્યું: 'આ બધું વેચીને કે ગીરો મૂકીને મને થોડા રૂપિયા લાવી આપો, હું બહુ બીડમાં છું.'

વિદ્યુતનાં ધરણી પાછાં મૂકી દઈ શિશિરે કહ્યું: 'એ બધું બલે રહ્યું તારી પાસે. તને હું રૂપિયા લાવી દઉં છું. તું ઘેર જા, હું તને રૂપિયા મોકલાવું છું.'

વિદ્યુતે ચમકી પડી કહ્યું: 'ઘેર? મારે ઘર ક્યાં છે?'

રસ્તામાં ઊભાં ઊભાં સુન્દરીની સાથે શિશિરને વાતો કરતો જોઈ લોકોનું કુતૂહલ વધવા માંડ્યું હતું. શિશિરના ઝાત્રાલયના ઊકરા, કોઈ ઉત્સુક જની મેડા પરની પડાળીમાંથી મૂકીને જોતા હતા, તો કોઈ નાચેની એરડીઓની જળાના સળિયાઓમાંથી ડોકિયા કરતા હતા. એ જોઈ, તથા વિદ્યુતની સાથે હજી ઘણી વાત કરવાની છે એમ સમજી શિશિરે ગાડીમાં ચડી બેસી ગાડીવાળાને ગાડી હાંકવાનું કહ્યું.

ગાડીવાળો સમી સાંજના વખતથી શહેરના એક બાગમાંથી બીજા બાગમાં આ અદ્ભુત સવારીને લઈને ફરતો હતો. તેણે ચિડાઈને દર્દી સ્વરે કહ્યું કે હવે મારાથી નહિ જવાય, મારો ઘોડો ચાકી ગયો છે.

શિશિરે કહ્યું: 'હીક, તો ચાલો, રસ્તામાં કોઈ બીજી ગાડી કરી તમને છોડી દેશું.'

સરસામાન લાંબને વિદ્યુત નીકળી પડી છે, અને કહે છે કે 'મારે બર ક્યાં છે?' એનો અર્થ શિશિર એવો સમજ્યો કે કદાચ તેને તેની માની સાથે બોલાયાલી થઇ હશે. માડીમાં વિદ્યુતની સામેની માદી પર બેસીને, એ હાથમાં વિદ્યુતના અને હાથ પકડી રાખીને, શિશિરે ખુબ સ્નેહભર્યા સ્વરે દિવાસે આપતાં આપતાં કહ્યું: 'શું થયું છે, વિદ્યુત, અને બધી વાત કહો!'

વિદ્યુતે નીચા નમી, શિશિરના હાથમાં ટેદી થઇ પડેલા પોતાના હાથમાં મોં છુપાવવાનો પ્રયાસ કરી કહ્યું: 'ના, ના, એ હું નહિ રહી શકું. હું બહુ કમનસીમ છું. એ સાંભળીને તમને પણ મારા પર તિરસ્કાર આવશે.'

શિશિરને મન બેઠ વધારે ગાઠો બની ગયો.

વિદ્યુતે પોતાનું મોં શિશિરના હાથમાં છુપાવ્યું હતું. એ હાથ ઉપર વિદ્યુતની આંખોમાંથી અવિરત આંસુનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હોય એવું શિશિરને લાગ્યું. થોડી વાર ચૂપ રહી તેણે કહ્યું: 'ધેર ન જવું હોય તો ચાલ, સખા બાબીને ત્યાં.'

વિદ્યુત એવી ને એવી બાકુળતા અને બ્યગ્રતા અનુભવીને બોલી બહી: 'ના, ના, મારાથી ક્યાંય જવાય એવું નથી.'

શિશિરે વિચારમાં પડી કહ્યું: 'હું પણ ધરખાર વગરનો છું. હવે તું ક્યાં રહીશ, કહે !'

વિદ્યુતે આંસુભીનું મુખ ઊંચું કરી કહ્યું: 'અત્યારે તો હું મારી કોલેજની મેમ સાહેબને ત્યાં જઈશ. પણ તે પહેલાં મારે થોડા રૂપિયા જોઈએ છે.'

રસ્તામાં એક ખીજી માડી ભાડે કરી, શિશિરે તેમાં વિદ્યુતને

અને તેના સરસામાનને ચડાવીને કહ્યું: ‘મારા થોડા રુપિયા રજતની પાસે પડ્યા છે. ચાલ, એની પાસેથી લાવીને તને આપી દઉં.’

રજતનું નામ સાંભળતાં જ વિદ્યુતના મોં પર એવી ભયાનક ધ્રુષ્ણ દેખાઇ કે શિશિર એકદમ બોલી ઊઠ્યો: ‘તું દરવાજા બહાર ગાડીમાં જ બેસી રહેજે, હું જઈને રુપિયા લઇ આવીશ.’

વિદ્યુત કંઈ બોલી નહિ, શિશિરે ગાડી રજતના ઘર તરફ લેવડાવી.

વિદ્યુતને દરવાજા બહાર ગાડીમાં જ બેઠેલી રાખીને, શિશિર રજતની પાસે રુપિયા લેવા ગયો. ઘરમાં પગ દેતાં જ તેણે રજત અને તેના સાથીદારોને ખૂબ હસી હસીને મહાકાલાહલ કરતા સાંભળ્યા. બધા એક સાથે બોલતા હતા. તેથી વૂટક વૂટક આટલા શબ્દો શિશિરના કાને પડ્યા: ‘બેટી વિદ્યુતે આવી ચડીને બધી મળ્ જગાડી નાખી. એ કણુપ્રભા બાઈજીની છોકરી છે એવી પહેલાંથી ખબર હોત તો બહુ સારું થાત!’

‘હવે એક પોપમાં તો શિયાળો ખતમ થઇ જવાનો નથી ને! વિદ્યુત જવાની છે ક્યાં?’

શિશિરે ખારણા આગળ આવીને ખૂમ પાડી: ‘રજત, જરા કામ છે.’

રજત ગાલ ભરી હસીને, પોતાના સાથીદારોની સામે નજર કરી લઈ, બહાર આવ્યો. શિશિરે ખૂબ ધીમેથી કહ્યું: ‘મને પાંચસો રુપિયા ઊછીના આપશે? હું બહુ બીડમાં છું. હમણાં ને હમણાં બોમ્બે છે.’

અભિમાની શિશિર પોતાની પાસે રુપિયાની મદદ માગવા હાથ લાંબાવી રહ્યો છે, એ જોઈ રજતનું મન વિચ્ચતા ગર્વથી ફૂલી ગયું. તેણે કહ્યું: ‘આપું, ઉપર આવ.’

રજતે લોહાનું કપાટ ઉઘાડી, તેમાંથી પાંચસો રૂપિયા ગણીને કાઢ્યા. શિશિરે રૂપિયા લઇ કહ્યું: ‘કાગળ કલમ લાવો, હેન્ડનોટ—’

રજતે ના પાડતાં બેપરવાઇથી હસીને કહ્યું: ‘હે’! તારી પાસેથી હું હેન્ડનોટ લખાવું? બહુ રૂપિયા ખરાને, તારું દિલ આહે ત્યારે આપજે, ન બને તો ન આપતો.’

પ્રભુ દિવસે રજતના મુખથી પહેલાંના જેવી આત્મીયતાની વાણી સાંભળી શિશિરે ખુશ થઇ હસીને કહ્યું: ‘તોપણ જરા પહોંચ લખી રાખી હોય તો યાદ રહે.’

રજતે હસીને કાગળ કલમ આપી કહ્યું: ‘ખરો છે બાઈ, તું તો!’

શિશિરે હેન્ડનોટ લખી આપી રૂપિયા લઇને ચાલવા માંડ્યું.

શિશિરનો અવાજ સાંભળી, તેને મળવા માટે સુનમની બહાર આવી, ત્યારે શિશિર ચાલ્યો ગયો હતો, અને રજત કપાટ બંધ કરતો હતો.

સુનમનીએ રજતને પૂછ્યું: ‘શિશિર આવ્યો’તો કે શું?’

‘હા, પાંચસો રૂપિયા લઇ ગયો.’

‘શું કરવા?’

‘એ કંઈ કહ્યું નહિ!’

સુનમની ચિંતામાં પાછી ફરી ગઈ. તે વિચારમાં પડી ગઈ કે આટલી રાતે શિશિરને પાંચસો રૂપિયાની શી જરૂર પડી હશે? આટલે દિવસે તે અહીં આવ્યો, છતાં અંમને મળવા પણ ડાકાયો નહિ, એવી તે શી ઉતાવળમાં હશે એ?’

શિશિરે રૂપિયા લાવી વિદ્યુતના હાથમાં મૂકી કહ્યું: ‘પાંચસો છે. વધારે જોઇએ તો મને કહેજે.’

વિદ્યુત રુદનથી લાલ બનેલી આંખોમાં કૃતચેતા કરીને શિશિરની સામે નેઝ રહી. શિશિરે માંડોમાં હાથ લાગેા કર્યો. આને વિદ્યુતે પોતાના બંને હાથમાં તેનો હાથ પકડી લઇને પોતાના હૃદયનો દર્દીકર્યો પ્રણયાર્થે પ્રગટ કરી દીધો.

એ બેઠી રાત્રિના અંધારામાં વિદ્યુતને વિદાય કરી આવ્યા પછી, આખી રાત શિશિરને જાંઘ આવી નહોતી. સવારમાં જ તેને ક્ષણપ્રભાતી ચિઠ્ઠી મળી. તે તરત જ તેને ઘેર ગયો. વિદ્યુતની રીસનું કારણ અહીં જણાશે એવી તેને આશા હતી.

શિશિર ક્ષણપ્રભાતનું ફિક્કું મ્હાન મોં નેતાં જ ખોલી જાક્યો: ‘તમે માંદા તો નથી ને?’

આ સવાલનો જવાબ ન આપતાં ક્ષણપ્રભાતે વ્યથિત સ્વરે કહ્યું: ‘વિદ્યુત મને છોડીને જતી રહી છે. હું હવે જાણું છવવાની નથી. આ કાગળ તમારી પાસે રાખજો, તમે વાંચીને એને આપજો.’

આમ કહી ક્ષણપ્રભાતે શિશિરના હાથમાં એક ખૂબ મોટું પરખીડયું મૂક્યું. એની અંદર ખીખાં ઘણાં કાગળિયાં સીલ કરીને મૂકેલાં હતાં. પરખીડિયાંની ઉપર મોટા મોટા અક્ષરે શિશિર અને વિદ્યુતનાં નામ અંગ્રેજીમાં લખેલાં હતાં, અને બંગાળીમાં લખેલું હતું કે ‘શનિવાર પહેલાં ખોલશો નહિ.’

શિશિરે ક્ષણપ્રભાતને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: ‘માદીકરીને ખોલાવ્યાથી થઈ—એમાં તમે આટલાં વ્યાકુળ શા સારુ બની જાઓ છો? કાલે રાતે વિદ્યુત મારે ત્યાં આવી હતી. તે કોલેજની મેમ સાહેબને ત્યાં જવાની હતી, કહો તો હું જઈને તેને લઈ આવું.’

ક્ષણપ્રભાતે ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું: ‘ના, એ નહિ આવે, અને એને લઈ આવીને કશું કામ નથી. હું એની આગળ દોષિત છું,

હું એને મોં નહિ બતાવી શકું. તમે તેની સંભાળ રાખજો, સાચવજો. તે બહુ બલી છોકરી છે, નિષ્પાપ છે, નિષ્કલંક છે. જોને, સંસારના વમળમાં પડીને એ ફૂળી ન જાય !'

શિશિરને થયું કે શરીર સારું નથી, અને મનમાં ઉદ્વેગ છે, તેથી ક્ષણપ્રભા આવું અર્થ વગરનું બળડાં કરે છે.

તેણે કહ્યું : 'તમે ચિંતા ન કરો. વિહુતની તમે બિલકુલ ફિકર કરશો નહિ !'

ક્ષણપ્રભાએ ક્ષાંતિથી એકાંટો શિશિરની સામે જોઈ રહી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. શિશિરે બોલ્યા થતાં કહ્યું : 'તો હવે હું જઈશ.''

તેના જવાબમાં પણ ક્ષણપ્રભા કશું બોલી નહિ.

: ૨૬ :

આ પડા મોટા ખીડામાં ફણપ્રજાએ શું આપ્યું છે એ જાણવાનું કુતૂહલ હર પળે દયાવી રાખીને, સવાર થતાં જ શિશિર વિસ્રુતને મળવા, પરખીડિયું લઈને ગયો. શિશિરને મોંએ બધી વાત સાંભળી વિસ્રુત એકદમ ફિક્કી પડી ગઈ. તેણે કંપતા સ્વરે કહ્યું : 'તમે ખોલીને જુઓ !'

શિશિરે કહ્યું : 'ના, તું પહેલી જો. હું નહિ જોઉં તો ચાલશે.'

કાઠની કૌટુંબિક બાજત ખીજાએ ન જાણવી ઠીક, એમ સમજી શિશિરે કુતૂહલને ઢાખી દીધું.

વિસ્રુતે ધૂનતા હાથે પરખડિયું ઊઘાડીને જોયું તો એમાં એક સહીસિકાવાળું વિલ હતું, અને એક લાંબો કાગળ હતો. એના મથાળે જ લખેલું હતું : 'આ કાગળ તમે વાંચશો ત્યારે હું આ દુનિયામાં નહિ હોઉં. એટલે મારી શરમતી કહાણી તમને કહેતાં હું શરમાતી નથી. મારું કલંક હું મારે જ હાથે મરણ વડે ઢાંકી દઈશ.'

આ વાંચતાં જ વિદ્યુત આખે પાલવ દાખી ધૂસકે ધૂસકે રેવા લાગી. દાંધે રાતના અંધારામાં જે શરમનું કુખ તેણે મહા કળે સહું હતું, તે આજે દિવસના અજવાળામાં વધારે લીપણુ બની તેની સામે જીભું હતું, અને તેમાં ઉમેરાઈ હતી માના મૃત્યુની શંકા. જમે તેવી પણ એ મા હતી. એ માને જ તે નાનપણથી પોતાનું એક માત્ર સ્વજન ગણતી આવી હતી, એણે એને લાડ કર્યાં હતાં, અને એ પોતે પણ એની જ આગળ પોતાનું વહાલ દેખાડતી હતી. તે માએ પોતાના કલંકિત જીવનની હીનતા પોતે બોગવી હતી, પણ એ કલંકની હીનતાથી પોતાની દીકરીના જીવનને તેણે મલીન થવા દીધું નહોતું. વીસ વરસ સુધી એણે પોતાનું આચરણ શરમને લીધે ઊંઠ-રીથી છુપાવ્યું હતું, અને ઊંઠરીને સન્માર્ગે રાખવા માટે એને ભુલી રીતે ઉઠેરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ બધાને લીધે વિદ્યુતનું મન એની માને એકદમ ખરાબ ગણવાની પણ હિંમત કરી શકતું નહોતું. આ ઉપરનો એનો ભક્તિભાવ નષ્ટ થઈ ગયો હોવા છતાં પણ તેના પરની શ્રદ્ધા અને કૃતગ્રતા સાવ જતાં રહ્યાં નહોતાં.

શિશિને કંઈ સમજ પડતી નહોતી, એટલે કેની રીતે વિદ્યુતને દિવાસો આપવો તેનો તે નિર્ણય કરી શકતી નહોતી. તે માથું નીચું લાલી ગુપચુપ બેસી રહી હતી.

એકાએક આભુના ઝોરડામાંથી તેની આશ્રયદાતા મેમનો ખમરવ સંભળાતા, વિદ્યુતે આખો લૂછી નાખી માનો કાગળ વાંચવા માંડ્યો: પત્ર આ પ્રમાણે હતો—

“જ્યારે તમે આ કાગળ વાંચશો ત્યારે હું આ લોકમાં નહિ હોઉં. એટલે મારી શરમની કદાણી તમને હું નિઃસંકાય લાવે કહી શકું છું. મારું કલ્લક હું મારા જ હાથે મરણ વડે ઢાંકીને જઈ છું. મેં

ધાયું હતું કે મરણે તો મારા હૃદયમાં માળો બાંધ્યો છે, એટલે એક દિવસ ઓચિંતાનો મરણનો પડદો પડશે, અને હું આ કલંક-કાલિમા ગુપ્ત રાખીને અહીંથી જઈ શકીશ.—હું જેનાથી બીઈં છું અને શરમાઈં છું તે એકને છેતરીને હું જઈ શકીશ. વીસ વરસ લગી હું એને છેતરી પણ શકી હતી—પણ એક દિવસની જરાક જેટલી બેદરકારીથી આટલા બધા સમયની આટલી બધી સાવચેતીઓ નષ્ટબદ્ધ થઈ ગઈ, છોકરીની આગળ માની મોટામાં મોટી શરમ ઉઘાડી પડી ગઈ. જે દિવસે છોકરીનો જનમ થયો તે જ દિવસે પહેલી મને મારા ચારિત્ર્યની શરમ આવી હતી—માની હીનતા છોકરીની આગળ પ્રગટ થવાની બીક તે જ દિવસે મારા મનમાં જાગી હતી. તે દિવસથી મને સમજવા માંડ્યું હતું કે મારો કેવો અધઃપાત થયો છે, હું કેવી ધિક્કારપાત્ર છું, કેવી તિરસ્કારપાત્ર છું, કેવી ગંદી છું! તે જ દિવસથી મેં સંકલ્પ કર્યો કે હું જે લજ્જા, જે ઘણા, અને જે ધિક્કાર સહી રહી છું તેનો ભોગ મારી દીકરીને તો નહિ જ થવા દઉં. જેને હું પૂરા પ્રેમથી ચાહું છું અને જે સંપૂર્ણપણે મારી છે, એને હું મારી પામેથી શુભ સિવાય બીજું કંઈ જ નહિ આપું જેમ જેમ દીકરી મોટી થતી ગઈ, તેમ તેમ મારા મનની લજ્જા અને લય વધતી ગયા, અને સંકલ્પ વધારે ને વધારે દૃઢ બનતો ગયો. સાત વરસની બાળકીના અજ્ઞાનના એકે મારો અનાચાર જેમ તેમ કરી છુપાવીને હું રહી હતી, પરંતુ મન કહ્યું કરવું નહોતું. એટલે બહુ બહુ વિચારો પછી છેવટે મેં એને છોકરીઓની બોર્ડિંગમાં દાખલ કરીને, મારા સ્પર્શથી દૂર રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. બંગાળી છોકરીઓની બોર્ડિંગમાં સતીસાધ્વીની છોકરીઓ સિવાય બીજાને દાખલ થવા મળતું નથી. તેથી ત્યાં મારી છોકરીને દાખલ થવા મળ્યું નહિ—એ લોકોએ છોકરીના વંશની સાધુતાનું પ્રમાણપત્ર માગ્યું. અનેક મોટા મોટા શ્રીમંતો અને જાણીતા માણસો મારી કૃપાના બિખારોએ હતા. તેમણે કહ્યું કે અમે

સ્ટ્રિક્ટ લખી આપીશું. પરંતુ એવું જુદાણું ચલાવવાનું મને બમ્બું નહિ. જન્મના દોષે કરોને હું છોકરોને અપરાધણુ માની શકતી નહોતી. કોઈ સ્ત્રી જે પાપના દાદવમાંથી નીકળાને પવિત્ર થવા માગતી હોય તો સમાજમાં એને એવી તક નહિ મળે, એણે તો નરકના તળિયે જઈને જ એસવું પડવાનું. છોકરીઓની નિશાળમાં સાધુ અસાધુ સૌના છોકરા ભેગા બાણે છે, અને છોકરાઓની નિશાળમાં આ બેદલાવ ક્યાં માટે ? કારણકે તેઓ છોકરીઓ છે, સમાજમાં તેઓ મુશ્કેલીના કરતાં ઊતરતી ગણાય છે; પુરુષો કર્તાદર્તા છે, ને સ્ત્રીઓ તેમનાં બાદી જેવી છે ! જે ખરાબ વાતાવરણથી વિદ્યાર્થીઓને દૂર રાખવાનો આમાં હેતુ હોય તો છોકરાઓને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડવો જોઈએ. છેવટે મારે છોકરીને ખ્રિસ્તીઓની નિશાળમાં મૂકવી પડી. ત્યાં એ લોકોએ એનું મનુષ્ય તરીકેનું મૂલ્ય આંકી એને નિશાળમાં દાખલ કરી દીધી, એની નાતજાત કે જનમની પંચાતમાં કોઈ પડ્યું નહિ.

છોકરીને મારી પાસેથી કદાવી, પણ મેં પોતે એ શરમનો શહ કેમ છોડી દીધો નહિ ? કારણકે છોકરી માટે સારી રકમ ભેગી કરી જવાનો મને લોકા હતા. હું જાણતી હતી કે સંસારમાં એણે એકલપંડ ઊભી રહેવું પડશે, કોઈ એને સહાય કરનારું નહિ હોય; વળી, જે કદાચ એના જનમનું રહસ્ય ઉઘાડું પડી ગયું, તો તો એની સામું જોનારુંયે કોઈ નહિ રહે. તેવે વખતે જે એની પાસે પૈસો નહિ હોય તો એનું અધઃપતન અનિવાર્ય બની જવાનું— પછી માને આલે આલીને એ માને શાપ દીધા કરવાની. મરીઆઈનું કુઃખ એવું છે કે એ માણસની સારખતે લુહાવી દે છે. મરીઆઈના કુઃખે જ મને આ રસ્તે વાળી હતી.

ભગવાને મને ૩૫ ઘણું આપ્યું હતું, પણ નસીબમાં મુખ્ય ભરો પણ લખ્યું નહોતું. હું બિલકુલ કંગાળના ઘરમાં જન્મી હતી,

તેથી કેવળ રૂપના વાંકડામાં હું વેચાઈ નહોતી. બાપના ધરબાર વેચીને જે મને લઈ ગયો, તે પશુ મારા બાપના જેવી જ હાલત બોમ્બવતો હતો. એટલે, મને એકલી છોડીને એણે વહેલો વહેલો પરલોકનો રસ્તો માપ્યો. જે રૂપને લબનના અગરમાં વર મળતો નહોતો, તે રૂપના હવે એટલા બધા પ્રશ્નસંકટ ઊભા થયા કે મારે ધરમાં રહેવું બારે શ્રમ પડ્યું. ગામના જમીનદારના મોટા છોકરાએ દાસી મારફત પોતાની વહુના પહેરવાના હીરામોતીના ઢાગીના અને પેટી કરીને જરી તથા રજમની સાડીઓ મને મોકલી આપી. એ સોનારૂપના મોટા મોંઢમાં પકી મેં મારો જાતને વેચી દીધી. ગામ છોડીને હું કલકત્તા આવી. કલકત્તામાં આવીને બાપુએ ઉસ્તાદ અને માસ્તર રાખી મને ગાનવાદન, નાચ, લેખનવાચન વગેરે શિખવાડ્યું. નશ્તાના કેડમાં ત્રણ વરસ વીતી ગયાં. તે પછી બાપુએ મને એકલી અંતરિયાળ છોડી દીધી.

હવે મને સમજ પડો કે પ્રણયનાં મીઠાં મીઠાં વચનો બધાં ખોટાં હતાં—માત્ર દુકાનદારી સાચી હતી !

જૂઠાણાને ખોટો લપડો ઊડી ગયો. પરંતુ એ દુકાનદારોના મારમમાંથી મળેલું માણેક સાચું હતું ! મારા પ્રેમના સહરામાં એ રણકીપ છે ! ખારા સમુદ્રમાં એ મીઠા પાણીની વીરડી છે ! એને મળવા માટે, એને બચાવવા માટે મારો ધીખતો ધધો નષ્ટ કરી, મારે અભરદાર રહેવું પડ્યું. રજના દિવસે જ અમારો દુકાને ધામધૂમ હોય, પશુ હું છોકરીની રાહ જોતી બેસી રહેતી. વખતે એ દિવસે છોકરીના દેખતાં કાંઈ આવી ચડે એ બીકે મેં ઘર પશુ એ જુદી જુદી જગાએ રાખ્યાં હતાં. એક વેપારની જગાએ, અને બીજાં ત્રણ બહુ દૂર ગૃહસ્થાની ફળીમાં.

આવી સંતાકૂકડી વીસ વરસ સુધી ચાલી. મેં તો ધાયું હતું કે શિશિરના હાથમાં વિદ્યુતને સોંપી દમને આ સંતાકૂકડીનો અંત

હાવીશ પણ એ બન્યું નહિ. હવે બધી સંતાકૂકડી પૂરી કરીને, મોતનો પડદો પાડું છું.

વિદ્યુતને મળેલું શિક્ષણ જોતાં, એ એની માનો અપરાધ માફ કરી શકશે, એવા આશ્વાસન સાથે હું મરું છું. માની લગ્ન જ એને તમામ પ્રલોકન અને સ્ખલનપતનમાંથી બચાવી લેશે.

હું શિશિરની પણ ક્ષમા માગું છું. વિદ્યુતની માના અપરાધ માટે તે વિદ્યુતને સજ્જ ન કરે તો સારું!

મારું સોનાગાછીવાળું ઘર, અને શ્યામબજારનું ઘર, તમામ સ્થાવરજંગમ મિલકત, અને શેરોનાં કાગળિયાં બધું વિદ્યુતનું છે. આ મારી કમાણી છે, આની ખાતર મારે આટલાં દુઃખ, અપમાન અને લગ્ન ભોગવવાં પડ્યાં છે.

લગ્નવાનનું નામ મેં કરી લીધું નથી. પણ મૃત્યુને બેટતાં તેને પ્રજ્ઞામ કરું છું. તેની પાસે ક્ષમા નથી માગતી, પણ તમામ દંડ માથા પર ઝીલી શકું એવું બળ માત્ર માગું છું. એ જ,

શ્રી ક્ષણપ્રભાદેવી.

કાગળ વાંચવા પૂરો કરી વિદ્યુતે હાથ લાંબો કરી એ શિશિરની સામે ધર્યો કાગળ લેવા હાથ લાંબો કરતાં શિશિરની નજર વિદ્યુતના મોં પર પડી—જેયું તો વિદ્યુતની આંખોમાંથી આંસુનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. શિશિરે નવાઇ પામી કાગળ વાંચવા માંડ્યો, વાંચતાં વાંચતાં તે, માથે વીજળી પડી હોય એવો સ્થિર થઈ ગયો. શિશિર વિદ્યુતની સામે નજર કરતાં પણ ચરમોત્તર હતો. એ ચરમના બાર ઉપરથી વિદ્યુતના મનમાં કેવું બીજથ્થુ બચાનું તોફાન ચાલી રહ્યું હશે તેનું તે અનુમાન કરી શકતો હતો.

ફટલીયે વાર લગી ચૂપ રહ્યા પછી શિશિરે ધીરથી, પણ નત શિરે જ કહ્યું: ‘અત્યારે જરા ત્યાં જઈ આવવાની જરૂર છે!’

વિદ્યુતે ચમકી પડીને કહ્યું: ‘શું કરવા? હું ત્યાં તમામ સંબંધ, કાલે ખતમ કરી નાખીને આવી છું.....!’

‘તોયે.....’ બોલતા બોલતા શિશિર થંભી ગયો. તે બોલવા જતો હતો કે તોયે તે મા છે! પરંતુ એથી વિદ્યુતના મનને આઘાત લાગશે એમ સમજી તે થંભી ગયો, ને બોલ્યો: ‘તોયે...એક વખત જમને જરા તપાસ કરવી સારી. કહોં તો હું એકલો જમને તપાસ કરી આવું. !

વિદ્યુત કંઈ બોલી નહિ. શિશિર ધીરથી જડીને, વિદ્યુતની સામે જોયા વગર જ, ધરમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

: ૨૭ :

ક્ષણપ્રભાએ આત્મહત્યા કરી અસહ્ય લગ્નના પંજામાંથી પોતાનો છૂટકો કર્યો હતો. ક્ષણપ્રભાની તમામ મિલકત હવે વિદ્યુતની હતી. પરંતુ શિશિરે જ્યારે વિદ્યુતને શ્યામ બગરવાળા ઘેરે બંધને રોકડ નાણું, શેરનાં કાગળિયાં વગેરે મિલકતનો કબજો લેવાનો આગ્રહ કર્યો, ત્યારે વિદ્યુત ઘૂણના આવેગમાં ખોલી ઊઠી: ‘એ બધા-માંથી હું એક પૈસાએ લેવાની નથી. મેમસાહેબે મને એક નોકરી શોધી આપી છે. હું કાલે જ શિલોંગ જાઉં છું!’

શિશિર સન્માન અને વ્યથાભરી નજરે તેની સામે જોઈને બોલ્યો : ‘બાલુવાનું છોડી દેવું છે ?’

વિદ્યુતે દુઃખના મારથી દબી જઈને કહ્યું: ‘શું કરું ?’

‘આ બધી મિલકત તું નહિ લે તો રફેફે થઈ જશે !’

‘એ મિલકત મારી નથી, મને એ તરફ જરા પણ અમત્તા નથી, રફેફે થઈ જશે તોયે મને કશું લાગવાનું નથી.’

શિશિરે કંઈક વિચાર કરીને કહ્યું: ‘એના કરતાં તો એ મિલકત બંધને તું લોકહિતના કામોમાં દાન કરી દેને !’

વિદ્યુતે શિશિરની સામે જોઈ, વિચાર કરી કહ્યું: ‘એ રસ્તો ઠીક છે. આ બધી મિલકત મરીખ વિધવાઓના શિક્ષણ અને પોષણ માટે વાપરીએ, પણ આપણે કયા એ બધી ઝંઝાટમાં પડીશું? તમે એક દાનપત્ર કરાવી લાવો, કોઈ સંસ્થાને બધા બાર સોંપી દઈ આપણે નિશ્ચંત થઈએ.’

પ્રસિદ્ધ બાઈબલ ક્ષણપ્રભાની આત્મકથાના સમાચાર આખા દેશમાં ફેલાઈ ગયા હતા. રજતે પોતાના છાપામાં છાપીને સૌને ખબર આપ્યા કે એ ક્ષણપ્રભા બાઈબલને ઘેર જાણીતા લેખક શિશિર ચક્રવર્તી નિયમિત જાવ્યાવ કરતા હતા.

ક્ષણપ્રભાની લક્ષ્યાધિક રૂપિયાની મિલકતનું વિધવાઓની સહાયાર્થે દાન થતા, દેશનાં તમામ છાપાનાં આ મહાદાનની પ્રશંસા થવા માંડી, અને સાથે સાથે વિદ્યુતનું નામ પણ જાહેર થવા માંડ્યું કે એણે પોતાના શરીર પરનું એકે એક ધરણું અને પોતાનાં તમામ કપડાં સુદ્ધાંતનું દાન કરી દાનના માહાત્મ્યમાં ઓર વધારો કર્યો છે. આ જાણી રજતે પોતાના ‘નારદ’ માં જાહેર કર્યું કે એ વિદ્યુત શિશિર ચક્રવર્તીનું પ્રેમપાત્ર છે. શિશિરમાં પોતાનામાં તો એક ધૈર્ય કમાવાની તાકાત નથી, તેમ છતાં વિદ્યુત બાઈબલના શોખ પૂરા કરવાનો મોહ પૂરેપૂરો છે. શિશિર રજતની પામેથી પાંચસો રૂપિયા ગિછીના લાઇને વિદ્યુતને આપી આપ્યો છે. એનાં પ્રમાણ પણ અમારી પાસે છે.

પ્રખ્યાત માણસની સામે કાઢવ ગિછળે ત્યારે સાધારણ લોકો બહુ ઉત્સુક અને ખુશખુશ થઈ જાય છે. પરનિંદાપરાયણ લોકોને ઉત્તમ ખોરાક મળતાં શિશિરના કલંકની વાત જાનજાહેર થઈ ગઈ.

સંધ્યાએ મ્હાન મુખે રજતને કહ્યું: ‘શિશિર ઠાકુરપો વિષે તમે આવું જૂઠું શું કરવા લખો છો?’

રજતે ગંભીર ભાવે કહ્યું: ‘શિશિરની સાથે પહેલી ઓળખાણ થઈ ત્યારથી જ હું જૂઠું ચલાવતો આવ્યો છું. તે વખતે હું ઊંડતાં

એસતાં જૂઠું બોલતો; તમે સૌ એ જાણતાં, છતાં કદી કોઈ એ મારે તિરસ્કાર કર્યો નથી. અને બાજે અચાનક આવો ધર્મભાવ તમારામાં ક્યાંથી ટપકી પડ્યો ? હોક, મેં શું જૂઠું લખ્યું એ તો કહો !

‘ ઠાકુરપોએ તમારી પાસેથી રુપિયા લઈ ને વિદ્યુતને આપ્યા છે ?

જવાબમાં કંઈ પણ બોલ્યા વગર રજતે મેજના ખાનામાંથી શિશિરની પેલી હેન્ડનોટ બહાર ટાઢી સંખ્યાની સામે ફેંકી.

એ જોઈ સંખ્યાએ કહ્યું : ‘ હોક, રુપિયા લીધા છે એ ‘વાત સાચી, પણ એ વિદ્યુતને જ આપ્યા છે એની શી સાબિતી ? ’

“ વિદ્યુતને જે રાતે પોતાની માના ધંધાની ખબર પડી, અને એ માને છોડીને જતી રહી, તેજ રાતે શિશિર અહીં રુપિયા લેવા આવ્યો હતો. તે વખતે વનમાલી ઘેર જતો હતો, જતાં જતાં તેણે જોયું તો આપણા ધરના દરવાજાની બહાર વિદ્યુત ગાડીમાં બેઠી બેઠી શિશિરની રાહ જોતી હતી. શિશિરે અહીંથી રુપિયા લઈ જઈને વિદ્યુતના હાથમાં આપ્યા, એટલે વિદ્યુત ચાલી ગઈ ! ’

સંખ્યાએ નવાઈ પામી પૂછ્યું : ‘ એ જ દિવસે વિદ્યુતને એની માના ધંધાની ખબર પડી હતી એવી તમને શી રીતે ખબર પડી ? ’

રજતે થોથવાતાં થોથવાતાં કહ્યું : ‘ જે દિવસે વિદ્યુત રુપિયા લઈ ગયો તેને બીજે જ દિવસે વિદ્યુતની માએ આત્મહત્યા કરી હતી એવું યાદ છે. શિશિર વિદ્યુતને આપવા વાસ્તે જ રુપિયા લેવા આવ્યો હતો. મને ખબર છે. ’

‘ હોક, માની લો કે એટલા માટે આવ્યો હતો, તો એમાં એણે ખોટું શું કર્યું ? એ પરથી તમે એમના ચારિત્ર ઉપર દોષ કેમ મૂકો છો ? તમે જાણો જ છો કે શિશિર ઠાકુરપો વિદ્યુતને ઘેર જતા, તે વારે તેઓ વિદ્યુતની મા વિષે કશું જાણતા નહોતા, અને વિદ્યુતની સાથેનો એમનો સંબંધ એવો છે કે એમાં નિંદાને સ્થાન જ નથી. ’

રજતે કહ્યું: ‘એ વિષે તું પણ કંઈ ચોક્કસ કહી શકવાની નથી, અને હું પણ કંઈ ચોક્કસપણે માની શકવાનો નથી. વળી, મેં એને વિષે વધારે તો કશું લખ્યું નથી; માત્ર તેના ભક્ત વાચકોને એટલી ખબર આપી છે કે તમારા આ પ્યારા લેખક પ્રખ્યાત ક્ષુદ્રપ્રભા આધીન ઘેર જન્મ્યાં કરતા, અને હજી પણ તેઓ તેની દીકરીની સાથે સંબંધ રાખી રહ્યા છે, તથા પોતાની તાકાત ન હોય તો પણ દેવું કરીને એને રૂપિયા આપે છે. આથી વધારે મેં શું લખ્યું છે કહે! અને આમતિ એક અક્ષરે ખોટા છે!’

સંખ્યા ઉત્તેજિત થઈને બોલી ઊઠી: ‘જૂહું, જૂહું, સાવ જૂહું! તમે પહેલાં જો જૂહું બોલતા તેની અંદર સત્ય છુપાયેલું હતું તેથી તે જૂઠાણું ગૌરવભર્યું લાગતું, પરંતુ આ સત્યની પાછળ તો બયાનક જૂઠાણાનો ઇશારો રહેલો છે, તેથી તે મંદુ અને બીપણુ લાગે છે. લોહા નિર્દોષ પવિત્ર શિશિર ઉપર પિચ્કાર વરસાવી રહ્યા છે, એથી શું તમારા મનને જરાયે આઘાત નથી લાગતો?’

રજતે તિરસ્કારપૂર્વક હસીને કહ્યું: ‘જરાય નહિ! મને તો શિશિર માટે તને અપ્રત્યેક ઉત્સાહ કેમ છે એ જોઈ આઘાત થાય છે. ખરેખર, અન્નદયા, અન્નદ્ર, ચારિત્ર્યદીન માણસને અંતઃપુરમાં ઢાખલ કરવામાં મેં બૂલ કરી હતી.’

જતાં જતાં સંખ્યાએ ઊભી રહી ઉઝ સ્વરે બોલી નાખ્યું: ‘હા, બૂલ કરી હતી. તમારો વણમાગી દયાનું જો તેમના પર આક્રમણ ન થયું હોત તો આજે તેમને આ અપમાન અને લાંછના બોગવવાં પડત નહિ!’

રજતના મોં ઉપર ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, સંદેહ અને દુઃખનો અંધકાર ફરી વળ્યો. એવામાં સુનયનીએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. માને જોઈ રજતે માથું નીચું બાંધ્યું.

સુનયનીએ કહ્યું: 'આવા માણસનું તું આવી રીતે અપમાન કરે છે, રજત ? તું કેવો મિત્ર ખોઈ રહ્યો છે એ પણ તને નથી સમજતું શું ?'

રજત કંઈ પણ બોલ્યા વગર માથું નીચું ધાલી બેસી રહ્યો, સુનયની દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

સંધ્યાએ પોતાના ઓરડામાં બેઠ શિશિરને નીચે પ્રમાણે કાગળ લખ્યો:

કાકુરપો,

લોકો ગમે તેમ કહે પણ હું જાણું છું કે આ બધા અપવાદો જૂઠા છે. જેને જે લખવું હોય તે લખે, પણ એની અશક્તિ એટલી બધી દેખાઈ આવે છે કે તમારી શક્તિ અને ખ્યાતિને કાંઈ કેમે ખંડિત કરો શકવાનું નથી.

લિ. તમારી દુઃખી ભાભી

રજતની અકારણ્ય હિંસાના તોફાનથી શિશિરની છાતીમાં થળ બોંકાવું હતું. આજ લગી રજતે તેને મમે તેવાં કડવાં વેણુ કહ્યાં, પણ તે બધું સહીને, સંધ્યા તથા સુનયનીને મળવાનું તેણે બંધ કર્યું નહોતું. પરંતુ હવે રજતે તેના ચારિત્ર્ય ઉપર આરોપ મૂકી તેમને મળવા બંધાતો રસ્તો બિલકુલ બંધ કરી નાખ્યો હતો. વળી રજતની પાસે બ્યારે તે વિદ્યુત માટે રૂપિયા ઊછીના લેવા ગયો હતો, ત્યારે તેની સાથે તેને થોડી વૃટક જૂટક વાતચીત થઈ હતી; તે વખતે તે વાતચીતનો મર્મ તેને સમજાયો નહોતો, પરંતુ હવે તે સમજાતાં તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે રજતનું કેવું અધઃપતન થયું છે. જે વિદ્યુતને પોતે ઊંડી શ્રદ્ધાથી ચાહતો હતો, તે વિદ્યુતના મનને લજ્જા અને દુઃખ દેનાર આ રજત છે એમ સમજી હવે તે તેને કાંઈ હિંસાએ લૂમા કરી શકતો નહોતો. રજતનાં સંકેતો જાણી

કૃતઘટા આ ધૃણીની આગળ દબાઈ જતી હતી. હવે એનો પ્રાણ મુંઝાવા માંડ્યો હતો, એવામાં અકસ્માત સંધ્યાનો કાગળ મળ્યો. સંધ્યાની ટૂંકી સાન્તવના-વાણી મળતાં તેને થયું કે મારા કારાગૃહનું બંધ બારણું ઊઘડી ગયું છે, ને બહારની મુક્ત હવાનો સંચાર થયો છે. એ હવાની સાથે બહારની ધરતીના વિરાટ વૃક્ષ-સ્થળની દૂંદૂં, સૂર્ય-ચંદ્ર-મહા-નક્ષત્રોના વિચિત્ર પ્રકાશનો પ્રવાહ, પંખીઓનું સંગીત અને પુષ્પોનો પરાગ વહી આવ્યો હતો ! આ કાગળ મળતાં શિશિર પ્રસન્ન થઈ ગયો. તેને થયું, ભલે હું સુનયની કે સંધ્યાને મળવા ન જઈ શકું, પરંતુ એ લોકોનાં મનમાંથી મારું સ્થાન નીકળી ગયું નથી. મારે મન એ જગતું સાન્તવન છે. મહાન લાભ છે !

તે જ દિવસે તેને વિદ્યુતનો પણ કાગળ મળ્યો—

પરમ શ્રદ્ધાલાબન,

અમે તમારી નિંદા અને અપમાનનું કારણ બન્યા છીએ એ દુઃખ મરણ કરતાંયે વધારે લાગે છે. શ્રમા ગ્રાગવાનો પણ મને અધિકાર નથી. કારણકે આ ઘટનામાં મારો કાંઈ હાથ નથી. તમે ઘણું દુઃખ મૂગે મોઢે સહન કર્યું છે, એટલે આ દુઃખ પણ તમારો માણસાઈને સમુજત કરશે, કંઈ નુકસાન કરી શકશે નહિ.

તમે રજતની પાસેથી રૂપિયા ઊછીના કાવીને મને આપો છો એવી ખબર હોત તો હું એ ન લેત.

લિ. સદાની કૃતઘટ વિદ્યુત.

નોંકરી લઈને આવી ગયા પછી વિદ્યુતે શિશિરને એક પણ કાગળ લખ્યો નહોતો. આજે તેનો કાગળ મળતાં શિશિરને અપાર આનંદ થયો. તેના ઉપર વિદ્યુતનો આ પહેલો જ કાગળ હતો. પોતાને જેના પર પ્રેમ હતો, અને જે પોતાના પર પ્રેમ રાખતાં હતાં તેવાં બંને જણના કાગળો આજે તેને મળ્યા હતા, પરંતુ તે

એમને કાળજી લખી શક્યો નહિ. કારણકે પોતાના જેવા કલંકિત માણસની સાથે સંબંધ રાખીને આ લોકો સમાજમાં નિંદાદાત્ર બને એ તેનાથી કેમ સહન થાય ? સંધ્યા અને વિદ્યુતે હજી મારા ત્યામ કર્યો નથી, એટલું જ્ઞાન જ શિશિરના જેવા સર્વસ્વહીનને મન મોટી પ્રાપ્તિ રૂપ હતું, એટલાથી જ તે સંતુષ્ટ અને તૃપ્ત હતો.

રજતનું દેવું કેવી રીતે વાળવું એ હવે શિશિરનો મોટો પ્રશ્નસ્ર થઈ પડ્યો. તેની પરીક્ષા પાસે આવી હતી, એટલે હવે તેને બહુ લખવાનો વખત મળતો નહોતો. પહેલાંનું લખેલું અત્યારે છપાઈ રહ્યું હતું. અને તેના મહેનતાણામાંથી તેનું ખરચ ચાલતું હતું. એટલે દેવું વાળવા માટે પાંચસો રૂપિયા લાવવા ક્યાંથી ?

આ તરફ રજત 'નારદ'ના લેખકોને મહેનતાણામાં મોટી મોટી રકમો આપતો હતો. ખાસ કરીને શિશિરને ઉતારી પાડનારાઓને તે વધારે આપતો હતો. આથી ખગેન, વનમાલી, પૂર્ણ, હેમ વગેરે એ પૈસા પેદા કરી પોતાનો મોબશોખનો ખરચો કાઢતા હતા.

એક દિવસ રજતને એક લેખ મળ્યો. લેખમાં શિશિરના લેખોની સમાલોચના કરેલી હતી. સમાલોચકે લેખકને એક પશુ માળ દીધા વગર, ચમત્કારિક ભાષામાં, જોરદાર દાખલાદલીલો આપીને, દેશવિદેશના બીજા લેખકોની સાથે તેની સરખામણી કરીને, તેના લેખની બૂલો અને કલમની અપકવતા બતાવી આપ્યાં હતાં. છેવટે ઉપસંહારમાં સમાલોચકે લખ્યું હતું : 'દરેકે દરેક લેખક સદા છે, તે કરતાં વધારે તો સમાલોચક છે. તેના મનની કલ્પનામાં જે ચિત્ર ફૂટી નીકળે છે તેને લેખ રૂપે ઉતારતી વખતે તેને સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોય છે કે મારા મનના ચિત્રમાં જે સૌન્દર્ય છે, અને જે ઐશ્વર્ય છે તેનો સામો ભાગ પશુ હું આમાં ઉતારી શક્યો નથી. આદર્શને

ન પહેંચી શકવાનું આ દુઃખ લેખકને પોતાની અશક્તિનું જેવું લાન કરાવી દે છે તેવું બીજું કાર્ષ કરાવી શકતું નથી. એટલે, લેખક જો પોતાનો સમાલોચક બની જાય, તો એ જેમ પોતાની ભૂલો, તુટિઓ અને અપૂર્ણતાઓને નિર્દયપણે પ્રગટ કરી શકે તેવી રીતે બીજું કાર્ષ નહિ કરી શકે શિશિર બાબુ જે પોતે પોતાના સમાલોચક બની શકે, તો ઉપર મેં જે કંઈ ભૂલો તુટિઓ બતાવી છે તે બધી જ સાચી છે એવો તેમણે અવશ્ય સ્વીકાર કરવો પડશે. હું આશા રાખું છું કે આવું કહેવા માટે તેઓ કે તેમને પક્ષ કરનારા વાચકો મારા ઉપર ગુસ્સે નહિ થાય. ’

રજતે ખુશ થઈને જોયું તો લેખની નીચે લેખકનું નામ લખેલું હતું--શ્રીશયંદ્ર શર્મા. સરનામું હતું: ‘પ્રેસિડન્સી પોસ્ટમાસ્ટરના હવાલામાં. ’

આ લેખ વાંચી રજત ઠેકઠો મારી ઊઠ્યો. આટલા દિવસ ગાળાગાળી કરીને જેને મહાત ન કરી શકાયો, તેને મહાત કરવાનું હવે રાત્રીબાણ હાથ લાગી ગયું હતું. રજતે તરત જ શ્રીશયંદ્ર શર્માને આ લેખના મહેનતાણાના પત્રાસ રુપિયા મનીઓડરથી મોકલી દઈ કાગળ લખ્યો કે ‘આવા બીજા લેખો મોકલો ! શિશિરના લેખોની આવી જ સમાલોચના લખી મોકલો. રૂબરૂ મળવાની તરદી લેશે તો મને ખુબ આનંદ થશે. અથવા, મને સ્થળસમય જણાવશે તો હું પોતે પણ આપને મળવા આવી જઈશ. ’

પરંતુ કાગળના ખવાસમાં શ્રીશયંદ્રને કશો જ જવાબ આવ્યો નહિ.

શ્રીશયંદ્ર શર્માનો લેખ ‘નારદ’માં પ્રગટ થતાં જ ફરી પાછા લોકો નવાઈ પામ્યા. તેમને થયું કે આટલા દિવસ આવો શક્તિશાળી સમાલોચક શ્રીશ કર્યા છુપાઈ જોડો હતો કે હવે એકદમ બહાર

નીકળીને સૌને ચમકાવે છે! સૌએ દબલ કરવું પડ્યું કે હા, આનું નામ સમાલોચના! શિશિરના વખાણનારાઓએ પણ કહેવું પડ્યું કે હા, લખ્યું તો ખરાખર છે. પણ એણે માત્ર ખરાખર બાબુ જ જોઈ છે, સારી બાબુ જોઈ જ નથી. એ સમાલોચના રજત બાબુએ જ લખાવેલી છે.

‘મુદ્રિકા’ અને ‘સંગ્રહ’ આ સમાલોચનાનો સામો જવાબ આપી સમાલોચનાની સમાલોચના કરવા લાગ્યા, અને શિશિરનું કલાદૌશ્વ સાબિત કરવા કમર કસીને લાગી ગયાં.

એ જોઈ શિશિર મનમાં હસ્યો.

રજતને આ મહિને ફરી શ્રીશ શર્માનો ખીન્ને લેખ મળ્યો. ફરી દપાલમાં પચાસ રૂપિયા, અને રૂબરૂ મળવાની આગ્રહસરો વિનંતિ મળી.

જે બધાં માસિકો પહેલાં નામનાં જ હતાં, અને અનિયમિત પ્રગટ થતાં હતાં, તેમનો પણ હવે ઉત્સાહ વધી ગયો, અને શિશિરનાં પક્ષમાં કે એની સામા હવે તેઓ મેદાને પડ્યાં, લડાઈ ખરેખરી જમી.

ધણા દિવસ પછી શિશિરને ફરી સંખ્યાનો કાગળ મળ્યો—

દાકુરપો,

તમારા જશની જ્યોતિષી ખેંચાઈને કંઈ કેટલાં પતંગિયાં પોતાની પાંખો બાળવા ઊડી આવે છે! એક નવું પતંગિયું આવ્યું છે—કોઈ શ્રીશ શર્મા છે. આગિયા તાગિયાની પેઠે તેને પોતાનો સ્વતાંત્ર પ્રકાશ છે એની ના નહિ, પણ તે તમારી ઉર્જાવળતાને હરાવી શકે એમ નથી. જેમ વધારે માણસો તમારી સામા થાય છે, તેમ સાબિત થતું જાય છે કે તમે અસાધારણ શક્તિશાળી છો, આ બધા સામાન્યોના કરતાં ધણા

ચડિયાતા છે. આજ લગી આટલા માણસો ધમપગડા કરતા હતા પણ તે આર્તનાદ જેવું લાગતું હતું, હવે લાગે છે કે એક ખરેખરો જોદો રણક્ષેત્રમાં ઊતર્યો છે—એના હાથમાં શસ્ત્રો ચમકે છે ! પરંતુ એને જોઈને દુઃખ પણ થાય છે અને નવાઈ પણ લાગે છે કે એ તમારા જ હાંડારમાંથી શસ્ત્રોની ચોરી કરી, તમારી સામે જ લડે છે !—તમારી ભાષા, તમારી જ ફલીલો, તમારું જ અદ્ભુત પાંડિત્ય, આ ચોર કાણ જાણે ક્યાંથી અને કેવી રીતે ચોરી લાવ્યો ! આ અગ્રો શિખડીની પાછળ ખેડેલા અર્જુનના માંડોવમાંથી નીકળતા હોય એમ લાગે છે ! દિલાસો માત્ર એ છે કે સામા પક્ષમાં લડનારા બીજમ છે, અને આ બધા વંડોને જોઈ તેઓ અસ્ત્યાગ નહિ કરે.

તમારી ભાબી

સંધ્યાનો કામળ વાંચી શિશિર ખૂબ સુખ અને ઊડા આનંદ અનુભવી હત્યો. આ એક છોકરી તેના તરફ પોતાનો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરી, તેને સાન્ત્વન આપવા માટે હમેશાં તત્પર રહેતી હતી, અને એવી તક જ શોધ્યા કરતી હતી—આ સૌભાગ્યને વિચાર કરતાં શિશિર પોતાનું દુઃખ જૂઠી ગયો. સંધ્યાના કામળમાં બીજમાર્જુનના યુદ્ધની ઉપમા વાંચીને શિશિરને સૌથી વધારે હસવું આવ્યું. શિશિરને યાદ આવ્યું કે રજતની સાથે પહેલો મેળાપ થવાના દિવસે મેં 'ધાર્યું' હતું કે રજત અર્જુનની પેઠે પાતાળ ફેડીને ભાગીરથીનો અમૃતકુવારો મારા મોં આગળ લાવી રહ્યો છે.—એ અમૃતકુવારો હજી સુકાયો નથી, સંધ્યા અને સુનયનીની સ્નેહધારા હજી પણ એવી ને એવી નિર્મળ છે, ને સતત વહી રહી છે. પરંતુ મારી તૃષા મટાડવા માટે જે બાણ એક દિવસે ફેંકાયું હતું તે આજે મારું હૃદય વીધી નાખવા માટે કેમ આટલું ઉન્મુખ બની ગયું છે ? વિચાર કરતાં કરતાં તેને વિદ્યુત યાદ આવી. આ શ્રીકૃ

શર્માના લેખો વાંચીને એ થું ધારતી હશે ? પરંતુ વિદ્યુત શિશિરને કાગળ લખતી નહોતી, તેમ શિશિર પણ એને કાગળ લખી શકતો નહોતો.

દશ મહિનામાં શ્રીશ શર્માના દશ લેખો ‘નારદ’ માં છપાયા. તે પછી શ્રીશ શર્મા એકદમ બેપત્તા ! કાણુ જાણે ક્યાં ફૂપડી મારી ભયા ! રજતે ઉપરા ઉપરી તગાદો કરવા માંડ્યો, પણ કોઈ લેખ મળ્યો નહિ; લખનાર કાણુ છે, અને ક્યાં રહે છે તેના પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. પ્રેસિડન્સી પોસ્ટમાસ્તરને પૂછતાં માલમ પડ્યું કે તેને પણ તેના સરનામાની ખબર નહોતી, શ્રીશ શર્મા કોઈ કોઈ વખત આવીને પોસ્ટ ઓફિસમાંથી રૂપિયા અને કાગળ લઈ જાય છે એટલું તેણે કહ્યું.

શ્રીશ શર્માના લેખો ન મળ્યા, એટલે ફરી રજતને શિશિરની સામે અસ્ત્ર ધારણ કરી યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું. તે મહિનાના ‘નારદ’ માં રજતે શિશિરને ઘણાં ઘણાં કડવાં વચનો લખ્યા પછી છેવટે લખ્યું : ‘શિશિર જો આ મહિનામાં જ મારા પાંચસો રૂપિયા પાછા નહિ વાળે, તો હું એના પર ફરિયાદ કરીશ, અને એને જેલભેગા કરીશ.’

તે વાંચી શિશિરે હસતાં હસતાં કાલિદાસને ‘નારદ’ બતાવીને કહ્યું : ‘રજતે મને વકીલ મારફત નોટિસ પણ મોકલી છે, કાલે મળી છે.’

કાલિદાસ ખિન્ન બની શિશિરના મોં સામે જોઈ રહ્યો, અને થોડીવાર પછી કપડાં પહેરી બહાર નીકળી ગયો.

તે જ દિવસે રજતને આ કાગળ મળ્યો—

‘નારદ’ ના સંપાદક મહાશય, શ્રીયુત રજતચંદ્ર રાવની સેવામાં,

સાદર નિવેદન, જે આપના અતિશય આમહને લીધે, હું આવતી કાલે સાંજે આપને મળવા માટે આવીશ; શિશિરની સમાલોચના વધારે જોઈશે કે કેમ તે બાબતનો સખરુ જ નિર્ણય કરી લેશું.

આપનો કૃતજ્ઞ

શ્રી શ્રીશચંદ્ર શર્મા

કામળ મળતાં જ રજત ખુશ ખુશ થઈ ગયો. વખતસર હાબર રહેવા માટે તેણે ખજેન, હેમ, પૂર્ણ, વનમાલી વગેરેને ખબર આપી.

કાલિદાસે અંદર આવતાં જ કહ્યું : ‘રજત, તું આવો નિર્દય અને નીચ હોઈશ એવી મને કદી ખબર નહોતી. શિશિરને તેં વકીલ મારફત નોટિસ આપી છે? તારે એને જેલમાં પુરાવવો છે! અમે શું શિશિરના મિત્રો નથી? હાવ, હું હેન્ડનોટ લખી આપું છું. તું શિશિરની હેન્ડનોટ મને પાછી આપ.’

રજત કદી મિળ્મળ બગાડતો નહિ. તેણે હસીને માથું ધુણાવી કહ્યું : ‘મારાથી એવું જૂઠાણું કેમ ચલાવાય? તેં કંઈ મારી પાસેથી રૂપિયા ઊછીના લીધા નથી, પછી તારી હેન્ડનોટ લેવાનું મારે શું કારણ?’

રજતની શકતા જોઈ ચુસ્સે થઈ કાલિદાસે કહ્યું : ‘તો બલે. અમે શિશિરને પાંચસો રૂપિયા ઊછીના લાવી આપીને, કાલે જ તારું ફેવું ચૂકતે કરી નાખીએ છીએ.’

રજતે હસીને કહ્યું : ‘ઉત્તમ! શિશિર અમે તેની પાસેથી લાવે, પશુ મને તો એની પાસેથી રૂપિયા મળવા જોઈએ...અરે કાલિદાસ, કાલે શ્રીશ શર્મા મળવા આવે છે, તને પશુ હું નિમંત્રણ આપું છું; આવજો, જોળખાણ કરાવી આપીશ.’

કાલિદાસે ચિદામ્બરે કહ્યું ‘અન્નાયનું આર્કષણ કેવું ઉત્કટ હોય છે તેનું આ દર્શન છે. આવો મોટો શક્તિશાળી લેખક પણ તમે લોકોએ પેદા કરેલા કૃષ્ણ અને દેવના વમનમાં ખેંચાઈ આવે છે, ને તમારા ભેગો બળ છે! પરંતુ આ નવા ચોક્કાને તમારી ટાળીમાં દાખલ કરવાથી તમને કાયદો નથી થવાનો, રજત! આ તો ભગવાનની શ્રેષ્ઠતા સહન ન થવાથી, સ્વર્ગનો ત્યાગ કરી, નરકમાં શેતાનની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરવા જવા જેવું છે! તું શિશિરની શ્રેષ્ઠતાની કૃષ્ણ કરીને મુદ્રમાં ઊતર્યો છે, અને હવે આ શ્રીશને સેનાપતિ બનાવી છેવટે એનો સાધારણ સિપાઈ બની બેઠો છે! બનેમાં તારા લલાટે પરાજય તો પરાજય જ રહે છે!’

કાલિદાસની ફસીલના જોરથી રજત એકદમ દબી ગયો, તે કંઈ બોલ્યો નહિ. આજ લગી જોનો તેને વિચાર પણ નહોતો આવ્યો, તે કાલિદાસ સુઝાડી ગયો! વાત ખરી હતી. દશ મહિના લગી તેણે શ્રીશના લેખો જાપ્યા હતા અને લોકોએ શ્રીશની જ વાહવા પોદારી હતી, તેથી ધન્યવાદ પણ તેને જ આપ્યો હતો. એ પૂજનમાં રજતનું સ્થાન ક્યાં હતું? પોતે તો શ્રીશ શર્માની પૂજનો કેવળ પુરોહિત હતો. પોતાના હાથમાં પ્રતિમાના પ્રાણપ્રતિષ્ઠાના મંત્રની ચોપડી હતી એ વાત ખરી. પરંતુ એ પ્રતિમા પુરોહિતના કરતાં ચડિયાતી હતી. એ વિષે શક નહોતો. રજતને મનમાં એ અનન્ય શ્રીશશર્માની ઉપર પણ ગુરસો ચડ્યો, તેનો સત્કાર કરવાનો તેનો બધો ઉત્સાહ એકદમ મરી ગયો.

રજતને મંભીર, ખિન્ન અને મૂંઝો રહેલો જોઈ કાલિદાસ ખુશ થતો થતો ચાલ્યો ગયો. કાલિદાસ ભમરો ઓળંગે એટલામાં એક નોકરે દોડતા આવી તેને કહ્યું: ‘મા જરા તમને બોલાવે છે.’

કાલિદાસ પાછો ફરી મુનમનીની પાસે ગયો.

હાલિદાસની પૂઠ પડી કે તરત મડદા જેવા બની મથેલા રજ-
તને ઉત્સાહમાં લાવવા માટે ખજેન મોટો અવાજ કરીને બોલી
ઊઠ્યો: ‘શિશિર ચક્રવર્તીને આપણે કંઈ કંઈ બાબતમાં હરાવી
નાખ્યો છે એ આપણી જબરો છત છે. તેને આપણે ગાળો દઈને
લગાડ્યો છે, અને શ્રીજી શર્માએ એના લેખોનો તાણોવાણો બુદ્ધો
કરી નાખ્યો છે; વળી એની પ્રેયસી વિદ્યુતે સગી આંખે જોયું પશુ
ખરું કે રજત રાય એની માની કમર પકડીને, હાથમાં દારૂનો ગિલાસ
લઈ નાચ કરે છે !’

રજતે ખુશ થઈ ને કહ્યું: ‘બેટી વિદ્યુત બરા છટકી ગઈ ! ડોક-
રીએ ગાંડી બનીને શીશીઓ છૂટી મારવા માંડી, એટલે બેડાચાદર
મેલીને આપણે બાગવું પડ્યું. નહિતો એની છાકરીને હાથમાં લઈને
શિશિરને પૂરેપૂરો કબજે કરત !’

હાલિદાસનો કુદ સ્વર સાંભળીને સંધ્યા દોડી આવી હતી,
અને બેઠકખંડના બાલુના ચોરડામાં ઊભી હતી. પતિનો પૂરો
પરિચય પામતાં તે સ્તબ્ધ બની ગઈ. મારા પતિએ પાંચસો રૂપિયા
જેવી મામુલી રકમ માટે શિશિર ઉપર વકીલ મારફત નોટિસ
મોકલી છે ! શિશિર રૂપિયા નહિ આપી શકે તો એણે જેલમાં
જવું પડશે ! શિશિરના જેવા ઉદાર મિત્રને કાઠી મૂકીને મારા પતિ
ખજેન અને વનમાલીના જેવા હલકા લોકોના સંગમાં મળ
માણે છે ! એમના સંગમાં પડીને મારા પતિનું કેટલું અધઃપતન
થયું છે ! હવે એ દારૂ પીએ છે, અને નર્તકીને ઘેર જઈને આળા
કરતાં પશુ શરમાતા નથી ! તેથી આજકાલ મને તેમના બહુ
દર્શન થતાં નથી ! તેથી આજકાલ તેઓ બહાર બટક્યા કરે છે,
મોડી રાતે ઘેર આવે છે, બહારના બેઠકખંડમાં જ રાત કાઠી નાખે
છે, અને હું કંઈ પૂછું તો કહે છે કે જાપાની જંગળ કંઈ જેવી
તેવી છે !

ધુણા અને ચિત્કારથી સંખ્યાનું સમસ્ત અંતઃકરણ પિડાવા લાગ્યું. તે એકદમ દોડતી પોતાના ઓરડામાં જઈ પથારીમાં પગલ ખાઈને પડી, અને ઓઢિયામાં મોં છુપાવી ધ્રુસકે ધ્રુસકે શેવા લાગી.

અમાનક માથા પર કોઈનો સ્નેહાળ સ્પર્શ અનુભવતાં સંખ્યાએ માથું ઊંચું કરી જોયું તો સુનયની તેના માથા પર હાથ મૂકી બેસી હતી, અને એની આંખોમાંથી પણ અશ્રુપ્રવાહ વહી રહ્યો હતો.

સુનયનીની આંખોમાં પાણી જોઈ સંખ્યાએ વધારે જોરથી રડવા માંડ્યું. સુનયનીએ કહ્યું: 'વહુમા, ગમે તો તું થોડા દિવસ તાલતલા જઈ આવ !'

સંખ્યાએ આંસુભર્યા મુખે કહ્યું: 'હું આજે જ જાઉં છું, મા !'

તાલતલામાં સંખ્યાના આપનું ઘર હતું.

: ૨૮ :

રૂનાંજ જેમ નજીક આવતી જતી હતી, તેમ રજતની છાતી વધારે ને વધારે જોસથી ધડકતી હતી. હમણાં શ્રીશ શર્મા આવશે. હમણાં આવશે એવા તેને બચુકારા વાગતા હતા. શ્રીશનું આગમન તેને ગમતું નહોતું તેથી જ તેનો હિંવેગ આવો વધી ગયો હતો.

એવામાં ત્યાં હસતે મોઢે શિશિરે પ્રવેશ કર્યો. રજતના મોં પર પહેલાં કરતાં વધારે ક્યામતા ઢળી ગઈ. રજત અને તેના સાથીદારો આજા બની શિશિરના મોં સામે જોઈ રહ્યા—તેમને થયું, આટલે દિવસે વળી આ માણસ અહીં કેમ આવ્યો ? આ માણસને જેમ વધારે શરમાવીએ છીએ તેમ એ વધારે મોં સામે આવીને બેસો રહે છે ! આ બેશરમને શું કાઈ રીતે નહિ શરમાવી શકાય ?

સૌને મૂઝા જોઈ, શિશિરે હસતે મોઢે બજવામાંથી નોટાની ચપ્પી બહાર કાઢી, પાંચસો રૂપિયા ગણીને રજતના હાથમાં મૂક્યા.

પકીકમાં શિશિરે રજતનું દેવું ચૂકતે કરી નાખી તેને એકદમ હતાશ કરી નાખ્યો. રજતે આજલગી મનમાં એવી ગણતરીઓ કરી હતી કે શિશિર રુપિયા વાળી શકવાનો નથી, એટલે તેને કદાચ જોઈમાં નહિ મોકલી શકાય તો પણ અદાલતમાં વસડીને તેને જોયો નીચો તો જરૂર કરી શકશે. રજતે રુપિયા ગણી લઈ મેજના ખાનામાંથી શિશિરની હેન્ડનોટ બહાર કાઢી શિશિરના હાથમાં મૂકી.

શિશિરે હેન્ડનોટ વાળીને ખિસ્સામાં મૂકી. પછી ખિસ્સામાંથી કાઢીને થોડો અને મનીઓર્ડરની કૂપનો બહાર કાઢી તેણે હસતાં હસતાં કહ્યું : ' તમે શ્રીશ શર્માને મળવા માટે બહુ અધીરા થઈ ગયા છો, નહિ ? હા, હું જ છું એ શ્રીશ શર્મા ! એનો પુરાવો આ તમારા કામળો અને મનીઓર્ડરની કૂપનો ! શ્રીશ શર્માના નામે મારા જ લેખોની સમાલોચના કરીને એમાંથી મળેલા રુપિયા વડે મારા માથા પર ચડેલા તારા અશૈષ ઋણમાંથી મેં થોડુંક વાળી નાખ્યું છે.

નસીબ જોગે થયો હતો હું

બીજો ધૂંત્રલોચન !

મારા લેખની કરી હતી મેં

પોતે સમાલોચન ! '

આમ કહી શિશિર ખડખડ હસવા લાગ્યો.

આખા ઓરડામાં સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. ફરી ફરી શિશિરના હાથે આવો પરાભ્ય ! રજતની જ પાસેથી પાંચસો રુપિયા મેળવીને એ રજતનું દેવું વાળી ગયો !

સૌને થૂપ જોઈ શિશિર હસતો : હસતો ત્યાંથી ચાલી ગયો.

શિશિરના ગયા પછી ખજોન બોલી ઊઠ્યો : ' ઓહ ! બંગાળી આટલો હુમ્મો ! '

રજત કંઈ બોલ્યો નહિ.

મુકામે પાછા ફરતા જ શિશિરે જોયું તો શિરીષ રાય અને કાલિદાસ ત્યાં બેઠા હતા. એને આવેલો જોતા જ કાલિદાસે અને શિરીષે બંને જણે તેના હાથમાં એકેક મોટું પરખીડિયું મૂક્યું. શિશિરે જોયું તો કાલિદાસે આપેલો કાગળ સુનયનીનો હતો, અને શિરીષે આપેલો કાગળ સંધ્યાનો લખેલો હતો. સંધ્યાનો કાગળ શિરીષ કેવી રીતે લાગ્યો તે ન સમજી શકવાથી નવાઇ પામી શિશિરે કાગળ ખોલ્યા વગર જ પૂછ્યું : ‘ આ કાગળ તમને ક્યાંથી મળ્યો ? ’

શિરીષે હસીને કહ્યું : ‘ સંધ્યા સગપણમાં મારી પિતરાઈ બહેન થાપ છે. મેં એક વખત રજતના એક લેખની જરા ટીકા કરી, તેથી રજતે ગુસ્સે થઇ મારી સાથે ઝગડો કર્યો, અને ત્યારથી તેની સાથે મારો કશો સંબંધ નથી. હું ‘ મુદ્રિકા ’ નો સહાયક સંપાદક છું, એટલે રજત ‘ મુદ્રિકા ’ નો પણ દુસ્મન બન્યો. તેથી તેણે અમારા ‘ દોઢડાલા મંડળ ’ નો ત્યાગ કરી પોતાનું જુદું મંડળ સ્થાપ્યું. આથી જ મેં આજ લગી તમને રજતના મિત્ર સમજીને મારી ઓળખાણ આપી નહોતી, અને સંધ્યાએ પણ આપી નહોતી. સંધ્યા કાલે અમારે ઘેર આવી છે, અને તેણે જ મને આ દૂતકાર્ય કરવા મોકલ્યો છે. હવે તો આપણે બંધાયે એના પતિના શત્રુ છીએને ! ’

આમ કહી શિરીષે હસવા માંડ્યું. શિશિરે અંબીર બની કાગળ વાંચવા માંડ્યો. સુનયનીનો કાગળ ઉઘાડતાં તેમાંથી મણી નોટો નીકળી પડી. કાગળમાં સુનયનીએ લખ્યું હતું :

‘ બાબા શિશિર,

બાઈ બાઈ લડે, પણ માને મન તો બંને બાઈ સરખા. તેમ છતાં, માનું દિલ વધારે ખેંચાય જે બાઈ વધારે સહન કરે,

અને બીજા બાઈના સેંકડો અત્યાચારો સ્નેહથી માફ કરે તેની તરફ. સ્વાર્થની લડાઈમાં બાઈ બાઈને હેરાન કરે, પરંતુ તેનો આઘાત જોરથી માનો હૃદયને લાગે છે. તારે રુપિયાની જરૂર પડી તો મને કેમ કહ્યું નહિ ? તેં મોટી બૂલ કરી, બહુ ખોટું કયું, બાપા ! આ કાગળમાં પાંચસો રુપિયા મોકલું છું—નહિ લે તો મને બહુ દુઃખ થશે. તું દેવામાંથી મુક્ત થશે છે એવું જાણીશ ત્યારે મને સુખ થશે.

તારી મા

સંખ્યાનો કાગળ ઉઘાડતાં તેમાંથી પશુ પાંચસો રુપિયાની નોટા નીકળી પડી. સંખ્યાએ લખ્યું હતું—

હાકુરપો,

પતિના અપરાધથી અપરાધણુ બનેલી હું તમને મોં દેખાડતાં પશુ શરમાઈ છું. અવનતિનો સ્વીકાર કરી ક્ષમા માગું એવો અવકાશ પશુ તમે રાખ્યો નથી. કારણકે દોષ થયો ન થયો ત્યાં તો તમે એની ક્ષમા આપી દીધી છે. અપરાધ સ્થિર થઈ જ ન શકે એટલી ઝડપથી એની સાફસફી ! પશુ મારા મનમાં જે ખેદ અને લજ્જા આદિ થઈ રહ્યાં છે, તેને પ્રાયશ્ચિતથી દૂર કરવાનો વખત તમારે આપવો પડશે. તમારું દેવું વાળવા રુપિયા મોકલું છું—તમારે તે લીધા વગર નથી ચાલવાનું. આ રુપિયા મારા પોતાના છે; મને પિયરમાંથી કોઈ કોઈ વખત કંઈ મળતું તે મેં મેગું કયું હતું. બીજાના રુપિયા આપી તમારું અપમાન કરું એવો હું દુષ્ટ નથી.

લિ૦ તમારી બાબી

આ 'બીજો' એટલે રજત—એ સમજતાં શિશિરને વાર લાગી નહિ. શિશિરે દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી ખિન્ન પશુ હસતે મોઢે

શિરીષ અને કાલિદાસને કહ્યું: 'હું રજતનું દેવું હમણાં જ ચૂકતે કરીને આવું છું. જુઓ આ હેન્ડોટ।'

શિશિરે હેન્ડોટ બહાર કાઢી, ગંઢી ઉઘાડી કાલિદાસ અને શિરીષની સામે ધરી કહ્યું: 'એ પાંચસો રૂપિયા પણ રજતની જ પાસેથી મને મળ્યા હતા—શ્રીશ આશુના નામે લેખો લખવાના।'

કાલિદાસ ખુશખુશ થઈ ખેલી બાક્યા: 'શ્રીશ શર્મા તું છે ! મને થતું હતું કે આવો કલમખાજ ખીજો કોણ પાડ્યો ?'

શિરીષે હસતા હસતા કહ્યું: 'ત્યારે તો રજતને તમે ખરો ખનાવ્યો ! માછલીના તેલમાં માછલી તળી !'

કાલિદાસ અને શિરીષને નોટા પાછી આપીને શિશિરે કહ્યું: 'તમે મૂાને અને લાબીને કહેજો કે તેમનો રનેહ હું માથે ચડાવું છું. પરંતુ મારે હમણાં પૈસાનો જરૂર નથી, હું બાંકીપુરના 'નિકાર પેટ્રિયટ' અખબારનો સબ-એડિટર નીમાયો છું.'

એવામાં ટપાલીએ આવીને કહ્યું: 'શિશિર આશુનું એક મનીઓર્ડર છે.'

શિશિરે નવાઈ પામી કહ્યું: 'માંડું મનીઓર્ડર ? કેટલા રૂપિયાનું છે ?'

'પાંચસો રૂપિયાનું.' કહી પટાવાળાએ ફારમ સહી કરવા માટે શિશિરના હાથમાં મૂક્યું.

શિશિરે ફારમ લઈ ઉત્સુક કાલિદાસની તરફ ફરી, લજ્જા તથા આનંદપૂર્વક કહ્યું: 'વિદ્યુતે મોકલ્યા છે.'

શિશિરે સહી કરી કાગળ લઈ વિદ્યુતને કામળ વાંચ્યો—

પરમ અદ્વાભાજન,

તોફરી લીધી ત્યારથી હું તમને દેવામાંથી મુક્ત કરવા રુપિયા ખચાવતી હતી. 'નારદ' વાંચતાં આ ભેગા કરેલા રુપિયા મોકલી આપું છું. તુચ્છ રુપિયા તો વાળી શકી. પણ કૃતચત્તાનું ઋણ વાળવાની તાકાત આ નિર્ભળમાં નથી.

વિદ્યુત

શિશિરના કામળો વંચાઈ રહ્યા પછી કાલિદાસ અને શિરીષ બેઠા થઈને હસતા મુખે બોલ્યા: 'જમએ, સૌને શુભ સમાચાર આપીએ.'

શિશિરે હસીને કહ્યું: 'તો બીજા પણ એક શુભ સમાચાર આપજો—હું વિદ્યુતને પરણું છું. હું પરમ દિવસે બાકીપુર જઈ છું. ત્યાં ધર રાખી, જરૂરી સરસામાન ગોઠવી કરીને, આવતી પૂર્ણિમાએ વિદ્યુતને તેડવા શિલોભ જવાનો છું.'

કાલિદાસ અને શિરીષ હસતા હસતા મુનયની અને સંધ્યાને શુભ સમાચાર આપવા ગયા.

શિશિર કામળ લખવા બેઠો—

પ્રિયતમા,

તારા 'પરમ અદ્વાભાજન'ને રુપિયા મળ્યા છે, પરંતુ એ તો માત્ર વ્યાજ છે, મુદ્દલ તો હજી મળવું બાકી છે. તેથી 'અદ્વાભાજન' આવતી પૂર્ણિમાએ મુદ્દલ વસુલ કરવા જતે શિલોભ પધારે છે.—'અદ્વાભાજન'ને હવે 'પ્રિયતમા' કહીને, ખત લખી આપી. તારે પ્રશ્નચત્રું કરજ લેવું પડશે તે ખત રજીસ્ટર થશે પરિણય-કાર્યની ઓફિસમાં. તે પછી બાકી રહેતી રકમ માટે તને દેશનિકાલની સજા ફરમાવાશે—શિલોભથી એકદમ બાકીપુર. ત્યાં તારા કેદખાનામાં તારા મુખસમવડના ચોકીદાર તરોકે રહેશે 'ખિહાર પેટિયટ'નો સજ એકિટર—હું. તારો કોઈ વધી કે બહાનું સાંભળવામાં નહિ આવે. માટે

સરસાગાન બાંધીને તૈયાર થઈ રહેજે. હું તને ગિરફતાર કરવા આવું છું.

લિ० તારા હાથનો ભિક્ષુ મહાજન શિશિર

કાગળ મળતાં વિદ્યુત પોતાની આંખોને અને બુદ્ધિને માની શકી નહિ. તેને થયું, ખરેખર હું જે વાચું છું, અને એનો જે અર્થ કરું છું એ જ શિશિરે લખ્યું છે? આવા સુખસંગમની તો મેં આશા પણ નહોતી રાખી! એક દિવસ તેના મનમાં આવી દુરાશા સંખ્યાએ પેદા કરી હતી; પરંતુ પોતાના જન્મનો પરિચય થતાં તેણે એ બધું ભુલેલા મચેલું માન્યું હતું. તેથી તેને ફરી એકાએક અકસ્માત સુખનાં સ્વપ્નાં દેખાવા માંડ્યાં. એની આંખોને આકાશ-પાતાળ અસંખ્ય સુખના નશામાં મસ્ત બની ડોલતાં દેખાવા લાગ્યાં. આદાના સ્પર્શથી રજનીગંધા ફૂલ જેમ સુખની સુગંધથી આકાશ અને વાયુને ભરી દે, તેમ આ કાગળે વિદ્યુતના મનમાં અકસ્માત આનંદની રેલ આણી દીધી. તેનું હૃદય ઉપાની પેઠે સ્નિગ્ધ માધુર્યથી વિકસિત બનવા માંડ્યું.—અરુણના પ્રકાશસાગરમાં વિષાદનો અંધકાર ડુબવા માંડ્યો, સેંકડો પંખીઓના મધુર કલરવથી અને લાખો ફૂલોના પ્રાણમાં ભરેલા મધુગંધથી દિગ્વધુની તમામ ઈન્દ્રિયો મૂક બની ગઈ. વિદ્યુતને થતું હતું કે મારા જ હૃદયનો આનંદઉત્થાસ વિશ્વહૃદયમાં ખેસીને મિલનરાગિણીના મનોમોહન સ્વરે બંસરી બજાવી રહ્યો છે; મારા જ મુખના ચંદ્રતા મંદિર હિસ્તોલમય હાસ્યના સ્પર્શથી પવન આમ ફણે ફણે ઠપી રહ્યો છે; મારા જ હાસ્યના ઉજાસથી પ્રભાત આજે આવું ગિજગું છે; મારું જ આનંદમય હૃદય આજે અંતરની શરમથી બાકુળ બની ગુલાબ રૂપે ઝૂલી રહ્યું છે. પરિપૂર્ણ આનંદના વસંતસમીરણથી આજે તેના અંતરમાં ફૂલ ફૂટ્યાં હતાં. આ આનંદ એવો ઉન્મત્ત હતો કે તે તેને પોતાના હૃદયના કુસુમ-કારાગૃહમાં રાખી શકતી નહોતી. આજે સ્વર્ગ અમૃતના નશામાં પાગલ બની તેના પગમાં આવી પડ્યું હોય એવું તેને લાગતું હતું!

: ૨૯ :

આજે : શિશિર આવવાનો છે. આ સુખના આધાતથી વિદ્યુતની છાતીમાં ધકધક અવાજ થતો હતો. હૃદયમાં લોહીની ક્ષરતી ચડવાથી તેનું મોં લાલ લાલ થઈ જતું હતું. તેની દૃષ્ટિમાં લલ્લજી સુખનું હાસ્ય ઝગમગતું હતું.

રાત પડી ચક્ર હતી. આજે પૂર્ણિમા હતી. પૂર્ણિમાનો ચંદ્રમા ઝાંડોની પાછળ લપાઈને સુવર્ણરસનો કુવારો દર્શો દિશામાં ઉડાવી રહ્યો હતો. વિદ્યુતના ખંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં વિવિધ રંગનાં ચંદ્ર-મલ્લિકાનાં ફૂલ, અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી ખીલ્યાં હતાં, અને આંખોમાં રંગનાં અંજન આંજતાં હતાં; તેની ઉપર ચાંદનીના સુવર્ણરસનું પૂર કરી વળ્યું—મણે વિદ્યુતના પોતાના હૃદયનું પ્રતિ-બિંબ ! બગીચાના એક ખૂણામાંથી વહી આવતી નાગેશ્વર ચંપાની સુમધે પવનને મત બનાવી દીધો હતો.

જેમ રાત વધતી જતી હતી તેમ વિદ્યુતની ચિંતા વધતી

જતી હતી. પળે પળે તે શિશિરના આવવાની ગાહ જોતી હતી. પોતાના બંધાની સામે થઇને કોઈ માડી કે માણસને જતાં જુઓ તો એ ચમકી પડતી,—તેને થતું, એ શિશિર આવ્યો ! ધડીએ ધડીએ તેને શિશિરના આવવાના ભણકારા આવતા.

રાતના આઠ વાગ્યા. ચાંદનીનો પ્રકાશ પરસાળમાં આવીને પડ્યો. એક બધેથી ચાંદનીના આનંદમાં મધુર અવાજ ધરતો હતો. પણ હજી શિશિર આવ્યો નહિ. વિદ્યુત એક ખુરશી પરસાળમાં ખેંચી લાવી ચાંદનીમાં જઇને બેઠી. આનંદ અને ચાંદનીનો લેપ થતાં તેનું વિદ્યુતવરણ રૂપ અદ્ભુત દેખાવા લાગ્યું. આંખો મીંચીને એ મુખનાં શમણાં જોવા લાગી:—‘શિશિર આવીને મને શું કહેશે ? તે આમ કહેશે તો એના જવાબમાં હું શું કહીશ ?’ પણ તરત તેનું ચિત્ત ભયભીત બની જતું કે કદાચ એ નહિ આવે તો ? કામળ લખ્યા પછી તેનું મન બદલાઈ ગયું હશે તો ?

અચાનક કોઈનો પગરવ સાંભળી, ચમકીને તેણે જોયું તો હસતો હસતો શિશિર આવતો હતો ! વિદ્યુત એકદમ ખુરશીમાંથી ઝેબી થઈ મઠ. તેના મોં પર લજ્જા અને રિમત ફરી વળ્યાં હતાં.

શિશિરે પરસાળમાં પગ દેતાં જ બંને હાથ વિદ્યુતની સામે લંબાવ્યા. એ બે હાથની દૂકેમાં ફેદી બનવા વિદ્યુતના બંને હાથ તલપાપડ બની મથા હતા; તો પણ વિદ્યુતે એમને કાળમાં રાખી કહ્યું: ‘એસો !’

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘એસો એસો કોઈ નહિ લાજ શરમ કે વિનય કશું માનવાતો નથી—મારું મુદ્દલ વસુલ કરવા અહીં સુધી આવ્યો છું. તને ગિરફતાર કર્યા વિના નથી રહેવાનો !’

વિદ્યુતે નીચું જોઈ મૃદુકંપિત સ્વરે કહ્યું: ‘મારા સંસર્ગથી તમે નિર્મળ હોવા છતાં કલંકિત બન્યા છો, આખા દેશમાં તમારી

નિંદા પ્રસરી ગઈ છે. તમે મને છોડી દો ! મારો જન્મ ક્ષણિત છે, હું અપવિત્ર છું !'

શિશિરે બંને હાથમાં વિદ્યુતના બંને હાથ પકડી તેને છાતી સરસી ખેંચી લઇને કહ્યું : 'તું પંકજ છે, તું નિર્મળ છે, તું અતિ પવિત્ર છે. હું જેવો વિશ્વવંચિત, બહુલાંછિત છું, તેવી તું પણ સાની પરિત્યક્ત છે ! મારું દુઃખ તને સમજશે, અને તારી વેદના મને સમજશે—જોટલે આપણો સંગમ સુખમય બનશે.

ખોટા છે સંસાર ને ખોટા સમાજ,
ખોટા છે જીવનનો મોટો અવાજ !
હિતારી શકું ને મારો મનોભાર !
તો જન્મમાં કાઈ ને ન ક્ષતિ લગાર !

હાલ, હવે કાઈ દલીલ સાંભળવાનો નથી. પેલા રસ્તાના નાક પર જ માડી જોભી રખાવીને આવ્યો છું.'

શું શું કહેવું, કેવી કેવી દલીલો કરીને શિશિરને સમજાવવો વગેરે બધું વિદ્યુતે મનમાં ગોઠવી રાખ્યું હતું, પરંતુ એમાંનું કશુંયે કામ લાગ્યું નહિ. સુખ, શ્રદ્ધા અને પ્રીતિથી ભરપૂર આંખે શિશિરની સામે જોઈ તે માત્ર આટલું બોલી : 'ખાવાનું બનાવી રાખ્યું છે, ખાઈ લો !'

શિશિરે વિદ્યુતના મોં પર માઠ સુંબન કરી કહ્યું : 'ઓહ ! ભજવાને મને અમર કરવા વાસ્તે આ અમૃત સંચિત કરી રાખ્યું છે એ હું કેમ બૂલી ગઈ છું ! બે હોઠનો મધુર સંગમ, અને બે સ્મિતની લાલ વાસરશ્યા !'

વિદ્યુત પરિપૂર્ણ સુખમાં શિશિરની છાતીમાં સુખ છુપાવી રહી

પડી. તેને યમુઃ સૌથી તરછેડાયેલીના નસીબમાં આટલું સુખ !
આટલું સૌભાગ્ય !

પૂનમનો ચંદ્રમા વૃક્ષધટાની પાછળથી નિહાળીને ચેટે ડોકિયા
કરીને ખૂબ હસતો હતો. અને બધેયો એ હાસ્ય જોઈને ખુશ થઈ
આકાશમાં આનંદ કલ્પવૃક્ષની જાળ ગૂંથતો હતો.

એવામાં બંગલાના દરવાજા બહારથી કોઈની ખૂબ સંભળાઈઃ
'શિશિર અહીં છે કે ?'

વિદ્યુત એકદમ શિશિરની છાતીએથી અજગી થઈ, ઊભી રહી.

શિશિરે નવાઈ પામી કહ્યું : ' કાલિદાસના જેવો અવાજ
લાગ્યો !' ત્યાંતો ફરી ખૂબ આવો : ' અરે શિશિર, મોઢે જવાબ પશું
દેવાતો નથી ?'

શિશિર હસતે મોઢે સામે જઈને બોલ્યો : ' કોણ કાલિદાસ કે ?
તું અહીં ક્યાંથી ? આવ આવ, અંદર આવ !'

કાલિદાસે શિશિરની સાથે આવતા આવતાં કહ્યું : 'તમારી બંનેની
ઉપર સમન બળવવા માટે હું કાલનો અહીં આવોને બેઠો છું.
આલ, પહેલાં તો તારી વહુની ઝોળખાણ કરાવ !'

શિશિરે પરસ્પાળમાં પગ દેતાં કહ્યું : ' આ કાલિદાસ ' એટલું
કહેતાં જ બધી ઝોળખાણ અપાઈ જશે. વિદ્યુત, આ મારો હોસ્ત
કાલિદાસ ! અને કાલિદાસ, આ મારી પત્ની અને સહધર્મિણી
વિદ્યુત !'

વિદ્યુતે લજ્જા પામી આનંદિત મુખે બે હાથ જોડી સાથે

અડાડી, કાલિદાસને નમસ્કાર કર્યા—જાણે એક કૂલ ભમરાના ભારથી નખી પડ્યું.

કાલિદાસે પોતાની ચાદર હેઠળથી નાની મોટી ત્રણ પેટીઓ ખદાર કાઢી વિદ્યુતની સામે ધરી કહ્યું: ‘તમારા લગનની કંઈક ભેટ લઈને હું આવ્યો છું.’

વિદ્યુતે કંઈ પણ બોલ્યા વગર હસતા હસતા કાલિદાસના હાથ-માંથી ત્રણે પેટીઓ લીધી. પછી ધરની અંદર જઈને દીવાના અળ-વાળામાં કાણે તેને શું મોકલ્યું છે તે જોવા બેઠી.

શિશિરે કાલિદાસને કહ્યું: ‘અંદર આવ!’

પછી કાલિદાસને એક ખુરશીમાં બેસાડી કુતૂહલવશ થઈ શિશિરે વિદ્યુતના ખભા પરથી ઝૂકીને પેટીઓમાં શું છે તે જોવા માંડ્યું. એક ચંદનની ડબી ઉપર મોકલનારનું નામ લખેલું હતું ‘સુનવની દેવી!’ બીજી એક મોટી ચામડાની ચટ્ટોસ ઉપર લખેલું હતું: ‘સાધ્યા દેવી’ અને એક નાની મખમલની પેટી ઉપર લખ્યું હતું ‘કાલિદાસ ધોષ’! વિદ્યુતે આનંદથી હસતા હસતા પેટીઓ ઊડવા માંડી.

શિશિરે હસીને કહ્યું: ‘તું તો મને પરણવાની ના કહેતી હતી તો પછી એ બધું શું કરવા ખોલે છે? પાછું આપી દે!’

સુખની લજ્જાથી પરિપૂર્ણ થઈ વિદ્યુતે એકે એકે ભેટ ઉઘાડવા માંડી.

સુનવનીએ એક ઢાકાની કારીગરીવાળી ચાંદીની ડબીમાં એક સોનાની કંકાવટી, સોનાની ચાંદીસળી, થોડો અળતો, અને તેની સાથે આશીર્વાદનો ટૂંકો કાગળ મોકલ્યો હતો.

કન્યાણી,

આ સ્વામીસૌભાગ્યના ચિહ્નો તારા સૌન્દર્યને વધારે
સુંદર અને તારા ચારિત્ર્યને વધારે મધુર બનાવો ! તમારો
બંનેનો આ આનંદ અક્ષય હો !'

શિવ તમારી હમેશની શુભેચ્છા આ
શ્રી મુનયની દેવી.

સંખ્યાએ જરીની ફૂલવેલવાળી લાલચટક બનારસી સાડી, એની
સાથે બરાબર મેળ ખાય તેવું બ્રહ્મકેશ, બે હીરાની બંગડીઓ, એક
મોતીની માળા, બે હીરાનાં લવિંગિયાં, અને બે મીનાકારીના નંબ
વાળા ક્રોચ મોકલ્યા હતા. તેની સાથે એક કામળ હતો.

બહેન વિદ્યુત,

તમને મોં દેખાડતાં પશુ મને શરમ આવે છે. નહિતો
તને હું મારા જ હાથે સજ્જવીને માંયરામાં બેસાડત. તમને
બંનેને જે રત્ન મળ્યું છે તેના આનંદમાં તમે અમારા તમામ
અપરાધો વાળી જૂડીને સાફ કરી નાખશો એવી મને ખાતરી
હોઈ, મારા દિલના ગોડા પ્રેમની આ સાધારણ બેટ મોકલવાની
દિમ્મત કરું છું. ઠાકુરપોને કહેજે કે મારા પ્રતિનિધિ તરીકે
તેઓ તને આ બધું પહેરાવીને સજ્જવે !

શિવ તમારો બંનેનો આનંદ જોઈને આનંદિત બનેલી સંખ્યા

કાલિદાસની પેટીમાં શિશિરનાં જ લખેલાં પુસ્તકોની એક એક
નકલ હતી.—તે નકલો ખૂબ સરસ રીતે મોરકો ચામડું અને વેલવેટ
વાપરીને બધાવેલી હતી અને તેની ઉપર સોનેરી અક્ષરે વિદ્યુતનું
નામ લખેલું હતું.

શિશિરે આનંદથી હસીને કહ્યું: ‘મા, ભાભી અને કાલિદાસની શુભેચ્છાઓ આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં આપણી સાથે ને સાથે આવે છે. આપણી સંસારયાત્રાનું આ પાથેય છે, આપણા સંવનનું આ સૌભાગ્ય છે.’

વિવૃતે ઊભી થઈને શિશિર અને કાલિદાસની સામે બેયું—
તે વખતે કૂલપાંખડી પર શિશિરખિંદુ ચમકે તેમ તેની આંખોમાં
અતિ આનંદનું સ્મિત ઝળહળતું હતું.

તે વખતે બહાર, ચાંદનીમાં તરખોળ સ્વચ્છ નીલાંબરમાંથી
વિધાતાએ આશીર્વાદ આપવા હથેળી ઊંચી કરી હોય તેમ કેવળ
આનંદ અને સૌન્દર્ય વેરાતું હતું.

સમાપ્ત

- અને સોવકાં ગાંધીજી :** સંપ્રદાય તથા અનુ. : અંદાજ કર શુકલ
ગાંધીજીના સંપ્રદાયમાં : સંપ્રદાય : અંદાજ કર શુકલ
 સંપ્રદાય વચ્ચેના પહેલા અસરોને સાથે. કિ. ૩૧. બે
- ગાંધીજીની સુદાપત્યા :** લે. ક. અનુવાદક લેસ્ટર અનુ. : અંદાજ કર શુકલ
 શ્રી. સુદાપત્યાની પ્રસ્તાવના સાથે. કિ. ૩૧. બે
- ગાંધીજીના જીવન પ્રસંગ :** મીલી એટામ સોલાક અનુ. : અંદાજ કર શુકલ
 દાનબધુ અનુક્રમની પ્રસ્તાવના સાથે. બીજી આદર્શ. કિ. ૩૧. સવાળે
- પ્રજ્ઞાપ્રદોષ ગાંધીજી :** સંપ્રદાય અને અનુવાદક : અંદાજ કર શુકલ.
 શ્રી. ગણેશ વામુદેવ માવળે કરની પ્રસ્તાવના સાથે. કિ. ૩૧. સવાળા
- ગીતા દર્શન :** લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુ. : અંદાજ કર શુકલ. કિ. ૩૧. સવાળા
- હિંદુ ધર્મ :** લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુ. : અંદાજ કર શુકલ. કિ. ૩૧. સવાળા
- વેદની વિચારધારા :** લે. રાધાકૃષ્ણન અનુ. : અંદાજ કર શુકલ કિ. ૩૧. સવાળે
- મહાભારત :** લે. રાધાકૃષ્ણન અનુવાદક : અંદાજ કર શુકલ કિ. ૩૧. બે
- ભારતનો વારસો :** લે. રાધાકૃષ્ણન. અનુ. : અંદાજ કર શુકલ
 કિ. ૩૧. સવાળા
- આર્યોનાં તાત્પર્ય આશ્વાસનો. અનુવાદકની ઉપોદ્ધાત સાથે. કિ. ૩૧. ત્રણ**
- ભારતની એકતા :** જી. સુદાપત્યા નહેરુ. અનુ. : અંદાજ કર શુકલ કિ. ૩૧. અટી
- પાશ્વર્થનો સોદાગર અને બીજી વાતો :** લે. પંડિત મુદરજીની ત્રણ ગણિક
 પ્રેમસાગર અનુ. : મિરકીન. કિ. ૩૧. ત્રણ
- બે નવલકથા :** લીઓ ટોલસ્ટોય. અનુ. : અંદાજ કર શુકલ કિ. ૩૧. અટી
- કોની બહેન ? અને બીજી વાતો :** લીઓ ટોલસ્ટોય.
 અનુવાદક : અંદાજ કર શુકલ. કિ. ૩૧. સવાળે
- ખૂંચે સેવક :** લે. અંદાજ કર શુકલ. ગાંધીજીને પ્રિય એવી અંગ્રેજી નવલકથા
 'સાગી' ને આધારે. કિ. ૩૧. દેશ
- પ્રભુજી ધન : લેખિકા :** મેરી કોરેલી અનુ. : અંદાજ કર શુકલ.
 મરાઠી અંગ્રેજી લેખિકા મેરી કોરેલીનો 'Treasure of Heaven' નો
 અનુવાદ. કિ. ૩૧. અટી
- કામ અને કામિની : લેખિકા :** પ્રેક્ષા કંટક. અનુ. : સંપ્રદાય
 બે ભાગમાં વહેંચાયેલી આ નવલકથા લક્ષમાં પ્રત્યક્ષ
 રીતે રજૂ કરે છે. ભાગ ૧ કો ૩૧. ૨૧. ભાગ ૨ કો ૩૧. ૩૧

પોતા એન. કંપની, પબ્લિશર્સ, ત્રિપુરા.

૩, રાઈન્ડ બિલ્ડિંગ, કાલ્યાણેવી રોડ, પુણે-૨.

